

Levende fortidsminder fortæller historier

Indholdsfortegnelse

Forord

Hvad er levende fortidsminder ?

Hvorfra stammer de levende fortidsminder ?

Hvornår og hvordan kom de levende fortidsminder til Danmark ?

Hvor findes de levende fortidsminder ?

De levende fortidsminder fortæller mange historier

De levende fortidsminders anvendelser

Dvaleplanterne

Indikatorer på middelalderligt havebrug

Alle de ”glemte” urter

Gamle urter i moderne haver

Moderne klosterhaver

Bevaringsværdige gen-pools

Aldersdatering af levende fortidsminder

Registrering af levende fortidsminder

Truslerne

De almindeligste levende fortidsminder

Mange er sjældne og i tilbagegang

Nogle gode udflugtsmål

Pas på de levende fortidsminder

Hvad kan du gøre for de levende fortidsminder ?

Borgenes levende fortidsminder

Klostrenes levende fortidsminder

Gårdenes levende fortidsminder

Fiskerlejernes levende fortidsminder

Landsbyens levende fortidsminder

Købstadens levende fortidsminder

Signaturlæren

Bestemmelsesværker

Kulturbotaniske værker

Litteraturliste

Artsomtaler

Forord

Kyndige botanikere kender de levende fortidsminder. Men flertallet af arkæologer, historikere og landskabsarkitekter kender dem næppe. Disse fagfolk støder imidlertid jævnligt på de levende fortidsminder. Næmlig hvor de graver ved klostre, borge, gamle gårde og i købstadsmidter. Denne bogs tekst tjener til bestemmelse af de levende fortidsminder. Samtidig giver teksten en indføring i de levende fortidsminders væsen. Bogen henvender sig også til den alment naturhistorisk og kulturhistorisk interesserede, som med denne bog får en indføring i kulturbotanikken.

Denne afhandling omhandler middelalderens og renæssancens brug af de gamle urter. Med hensyn til alle lægeplanterne skal det dog pointeres, at den nutidige brug af urterne er helt den samme som for 400-800 år siden. Mange af de gamle råd er ganske sjove; men det står nok læseren klart, at langt, langt de fleste naturmedicinske råd er noget vås !

Mange har hjulpet mig i forbindelse med udarbejdelsen af denne bog. En særlig tak retter jeg til Hans Guldager Christiansen og til Tino Hjorth Bjerregaard for godt samarbejde.

Dette værk er illustreret med ”Brevkunst”. Brevkunst er kuverter og breve, som er illustreret af afsenderen. Siden 1970'erne har jeg modtaget ca. 700 illustrerede kuverter og breve. De mange kunstner takkes for deres store og prisværdige indsats.

Bernt Løjtnant
December 2012
(Suppleret med enkelte tilføjelser 2017)

Hvad er levende fortidsminder ?

De levende fortidsminder er de plantearter, som står som levende levn efter fortidig dyrkning. De levende fortidsminder kan stå på alle de steder, hvor der boede mennesker i gamle dage, f.eks. klostre, borge, hovedgårde (herregårde og slotte) og landsbyer.

Kernen blandt de levende fortidsminder udgøres af de arter, som er middelalderlige levn. De levende fortidsminder kan dog også være yngre.

De fleste levende fortidsminder er indførte arter, som mennesker altså har bragt til landet. En væsentlig del af de levende fortidsminder er dog oprindeligt vildtvoksende her i landet.

De levende fortidsminder havde mange anvendelser. Særligt mange var lægeplanter, køkkenurter og prydplanter.

En stor del af de levende fortidsminder har ikke været dyrket i flere hundrede år. Derfor kan vi med sikkerhed sige, at landsbyens Hjertespand, Katost og Tandbæger må være meget gamle levende fortidsminder.

De levende fortidsminder er ikke nogen ubetydelig gruppe, idet henved 20 % af den danske floras arter – nemlig næsten 250 arter – kan optræde som levende fortidsminder. I denne bog er afbildet og omtalt 125 af disse mange arter.

Hvorfra stammer de levende fortidsminder ?

Hovedparten af de levende fortidsminder er indførte arter. Disse levende fortidsminder kaldes for ægte levende fortidsminder. Langt de fleste af de ægtede levende fortidsminder er indførte fra Mellemeuropa. En stor del stammer dog fra Sydeuropa, mens andre kommer fra Mellemøsten. Kun en enkelt art er indført nordfra, nemlig den højnordiske Kvan.

Knap 100 af de levende fortidsminder er oprindeligt vilde i Danmark. Disse levende fortidsminder kalder vi for indigene levende fortidsminder, idet ”indigene” betyder, at arterne er oprindeligt hjemmehørende her i landet. Det er som regel ikke vanskeligt at erkende, at de indigene levende fortidsminder er dyrkningslevn. Eksempler er Skovmærke, Bredbladet Klokke og Fladkravet Kodriver, som naturligt hører hjemme i løvskove. Når vi derfor finder dem nede bagerst i en bondehave eller som tilsyneladende vildtvoksende i en kirkegårdspark, så står de i et fremmed miljø og kan derfor nemt erkendes som gamle dyrkningslevn.

Planteforekomster, som stadig dyrkes, henregnes ikke til de levende

fortidsminder. Det gælder altså for både de ægte levende fortidsminder og de indigene levende fortidsminder, at der er tale om gamle dyrkningslevn.

De levende fortidsminder kaldes også for reliktpanter, idet reliktbetyder levn.

Hvornår og hvordan kom de levende fortidsminder til Danmark ?

De fleste arter af levende fortidsminder kom til Danmark allerede i middelalderen. Vi ved dog, at en snes fremmede kulturplanter kom her til landet allerede i oldtiden. Yderligere forskning vil sikkert afsløre, at endnu flere arter blev indført til Danmark allerede i vikingetiden eller før.

Rejsende af alle slags har indført nyttige arter. Særligt studerende, videnskabsfolk, soldater, riddere, munke, gejstlige og de kongelige kan have hjembragt diverse kulturplanter fra deres rejser. Også handelsfolk har sikkert tidligt indset, at der var penge at tjene på værdifulde nytteplanter som køkkenurter, lægeplanter, farveplanter osv.

Hvor findes de levende fortidsminder ?

De middelalderlige levende fortidsminder kan findes på alle de steder, hvor der boede mennesker i middelalderen. Det vil især sige ved klostre, borge, herregårde og slotte (hovedgårde), møllegårde (vandmøllegårde), præstegårde og i landsbyer, fiskerlejer og købstæder. De levende fortidsminder kan således findes på flere tusinde lokaliteter i Danmark. I de utallige landsbyer finder vi ofte levende fortidsminder på digerne ved den gamle kirke. Hertil har arterne i århundredernes løb spredt sig fra landsbyens haver.

De levende fortidsminder ved klostre og borge er levn fra de gamle kloster- og borghaver, som kunne være rige på arter. Ved hovedgårde, møllegårde, præstegårde og i landsbyerne, fiskerlejerne og købstæderne står de levende fortidsminder typisk i de mere uplejede haveafsnit samt i hegn, under hække og på gadejord, diger og gærder. Vi kan altså finde levende fortidsminder i og ved titusinder af gamle haver, og læseren kan derfor meget vel selv have levende fortidsminder i haven.

De levende fortidsminder fortæller mange historier

De levende fortidsminder fortæller utallige historier. Det er især de gamle lægeplanter, de hallucinogene arter og trolddomsplanterne, som fortæller sjove og ofte også drabelige historier. Men også alle de andre levende fortidsminder giver deres bidrag til vores kulturhistorie. Sammenfattende fortæller de levende fortidsminder meget om vores forfædres dagligdag og hele liv: sygdomsbehandling, husdyrsygdomme, overtro, madlavning, syltning, teer, honningavl, frugtavl, havebrug, plantefarvning, snaps, ølbrygning, uldkartning og tøjvask. Alle krydderurterne, duftplanterne, de hallucinogene arter, teplanterne og pryddplanterne fortæller om lidenskaber. De levende fortidsminder fortæller således, at middelaldermenneskene havde et højt avanceret havebrug, idet de dyrkede mange forskellige planter til allehånde brug.

De levende fortidsminders anvendelser

For vore forfædre var planterne ikke blot ligegyldige blomster, men tværtimod uundværlige. De udgjorde eksempelvis en meget vigtig del af kosten.

Urter af alle slags optræder som levende fortidsminder: mere end 60 er køkkenurter, 170 er lægeplanter og 140 er gamle pryddplanter. Hertil kommer 31 arter af krydderurter og 20 farveplanter. Vi må heller ikke glemme de vigtige duftplanter (29 arter) og den vigtige ølbrygningsplante Humle. Hertil kommer bærbuskene, frugttræerne, veterinærplanterne, kosmetikplanterne, teplanterne, snapseurterne, giftplanterne, vinplanterne, de hallucinogene arter, de tekniske planter, foderplanterne, trolddomsplanterne og bifoderplanterne. Arterne havde ofte mere end en anvendelse. Derfor kan den samme art optræde i mere end én af de nævnte grupper. Grøn Mynte var f.eks. både duft- og teplante, krydder- og lægeurt, pryd- og bifoderplante.

Dvaleplanterne

En hel række af de levende fortidsminder har frø, som kan bevare spireevnen i forbavsende mange år. Vi ved f.eks., at Bulmeurtens frø kan bevare spireevnen i henved 800 år. Planter, som spirer frem af sådanne ældgamle frø, er i sandhed levende fortidsminder. Bulmeurten og de øvrige arter, som kan spire frem efter flere hundrede års dvale, kaldes for dvaleplanter.

Når arkæologerne graver ved klostre og borge, ved gamle gårde eller f.eks. i de gamle købstadsmidter, ser vi ofte, at der spirer dvaleplanter frem.

Dvaleplanternes gruppe omfatter i alt 21 arter, nemlig Bulmeurt, Filtet Kongelys, Korn-Valmue, Opium-Valmue, Læge-Hjertespannd, Læge-Jordrøg, Bondetobak, Skarntyde, Uldbladet Kongelys, Mørk Kongelys, Hjertebladet Gåsefod, Stor Hundepersille, Æselfoder, Kors-Vortemælk, Pigæble, Bleg Kongelys, Ager-Kål og måske også Hvid Tandbæger, Rød Tandbæger, Have-Malurt og Stortandet Hjertespannd. Alle de nævnte dvaleplanter er meget gamle kulturplanter, som blev indført til Danmark i middelalderen – eller før.

Indikatorer på middelalderligt havebrug

Hvis man på et og samme sted finder både Hjertespannd, Tandbæger og Rundbladet Katost, så kan man godt regne med, at der var havebrug på stedet allerede i middelalderen. Nogle arter af levende fortidsminder er dog bedre indikatorer for middelalderligt havebrug end andre. Særligt gode indikatorer på meget gammelt havebrug er f.eks. Læge-Hjertespannd, Rød Tandbæger, Mesterrod, Galdebær-arterne, Mynte-arterne, Kalmus, Rapunsel-Klokke, Stolthenriks-Gåsefod, Katteurt, Kransburre, Slangarod, Farve-Reseda, Sommer-Hyld, Vår-Brunrod, Jernurt og Læge-Kulsukker. Også alle dvaleplanterne hører i almindelighed til de bedste indikatorer på middelalderligt havebrug.

Alle de ”glemte” urter

En stor del af de arter, som optræder som levende fortidsminder, dyrkes stadig. Mange af de middelalderlige kulturplanter er dog mere eller mindre ”glemte” i dag. Det gælder de fleste lægeplanter, farveplanter, trolddomsplanter og veterinærplanter foruden en del køkkenurter. Men mange af disse arter fortjener en renæssance. En del af de gamle køkkenurter burde således genindføres i haverne. Det gælder f.eks. glimrende rodfrugter som Havrerod og Rapunsel-Klokke og en fortræffelig spinatplante som Stolthenriks-Gåsefod. Heller ikke de gamle Mynter bør glemmes, da bedre teplanter og krydderurter ikke findes. Også en række stauder burde have en renæssance. Det gælder f.eks. en række af de arter, som vi kan kalde ”tipoldemors stauder”. Eksempler er Læge-Alant, Bølgekrønet Storkenæb og Bredbladet Klokke. Mere hårdføre og smukke stauder end disse findes ikke.

Gamle urter i moderne haver

Mange af de arter, som optræder som gamle levende fortidsminder, dyrkes stadig i vores haver. Det gælder især mange prydblader. Flertallet af disse arter havde førhen også anvendelse som lægeplanter. Nogle eksempler er Hvid Foldblad, Moskus-Katost, Æselfoder, Jødekirsebær, Marietidsel, Matrem, Opium-Valmue, Stormhat, Hasselurt, Sæbeurt, Grøn Nyserod, Madonnalilje, Cypress-Vortemælk, Kejserkrone, Have-Iris, Høst-Tidløs, Fingerbøl, Uldbladet Kongelys og Bonderose. Flere af vores køkkenurter er også middelalderlige,

f.eks. Pastinak, Asparges, Rodpersille og Skorzoner. De fleste af vores krydderurter kom også meget tidligt i kultur herhjemme. Eksempler er Peberrod, Purløg, Citronmelisse, Løvtikke, Sødkærm, Grøn Mynte og Rundbladet Mynte. Vi må heller ikke glemme duftplanterne, som tidligere spillede en langt større rolle end i dag. Meget gamle og fine duftplanter er foruden Mynterne og Citronmelissen også Natviol, Marts-Viol, Dorothealilje, Påskelilje, Pinselilje, Pebertræ, Balsam, Ambra og Romersk Rejnfan.

Moderne klosterhaver

Ved flere klostre og også ved nogle borge og herregårde er der oprettet moderne klosterhaver. Særligt kendte er haverne ved klostrene Æbelholdt, Øm, Vitskøl, Esrom og Asmild. Det gælder for alle disse haver, at de indeholder *mange* arter, som ikke blev dyrket på det pågældende sted i middelalderen. Disse moderne klosterhaver er derfor fagligt underlødige. Kun de levende fortidsminder fortæller om, hvad der blev dyrket i klosterhaverne i gamle dage. Hvis man ønsker at anlægge en seriøs have, bør man derfor kun dyrke de arter i haven, som findes på stedet som levende fortidsminder. Så undgår man også floraforfalskning. Hvor der længe har været museumshave (f.eks. Øm og Vitskøl) er de fleste ”levende fortidsminder” ikke ægte, men har spredt sig til ruinområdet fra den moderne klosterhave. Hermed er klosterruinen ødelagt som kulturbotanisk lokalitet. Også ved borgen Spøttrup, hvor der findes en museumshave fra 1930'erne, optræder en hel række falske levende fortidsminder.

Bevaringsværdige gen-pools

De middelalderlige levende fortidsminder, som ses ved klostrene, borgene, hovedgårdene osv., er vores ældste levende vidnesbyrd om middelalderens havebrug. Alle disse levende fortidsminder, som kan have overlevet i måske henved 500 år eller mere, har alle bevist deres hårdførhed, hvilket er en god arvelig egenskab. De levende fortidsminder er blandt andet hårdføre, fordi de er særligt modstandsdygtige over for sygdomme. Skov-Tulipan er f.eks. resistent over for den frygtede Tulipanskimmel. Generelt er de gamle urter af potentiel værdi i planteforædlingsarbejdet.

Aldersdatering af levende fortidsminder

Ved nogle klostre og ved et halvt hundrede borge kan de levende fortidsminder aldersdateres. F.eks. må de levende fortidsminder ved Kalø Slot være fra efter 1313, da borgen blev anlagt, men fra før 1670'erne, da borgen blev nedrevet og forladt. Da der ikke har været anden bebyggelse end borgen på den lille ø Kalø, må arterne høre til borgen. Og da Kaløs levende fortidsminder alle er indførte arter, kan de kun være kommet til øen ved menneskers hjælp.

Ved Hvidernes mægtige Bastrup kan de levende fortidsminder også aldersdateres, da borgen blev forladt ved midten af 1200-tallet. Ved Bastrup må Natviolen, Tandbægeren, Katosten, Farve-Resedaen, Sæbeurten, Hundetungen og Læge-Oksetungen derfor være 750 år gamle levende levn.

Og ved f.eks. borgene Bjørnkær, Hammershus, Dronningholm, Kærstrup, Kærsgård, Jungshoved, Gl. Hagsholm, Vardehus, Hagenskov, Gurre, Gl. Borreby og Skjoldnæs kan de levende fortidsminder også aldersdateres.

Landets ældste levende fortidsminder vokser ved borgen Refshaleborg, som ligger på den lille ø Borgø i Maribo Sø. Refshaleborg blev ”smadret af kåde karle med køller” (et bondeoprør) så tidligt som i 1256, og denne borgs levende fortidsminder er derfor næsten 800 år gamle.

Registrering af levende fortidsminder

Det haster med at få registreret og bevaret de gamle levende fortidsminder. Det kan ske gennem klassisk naturfredning. Men arterne kan også bevares i NordGen (Nordisk Genbank). Dette arbejde haster dog, da en stor del af de levende fortidsminder er mere eller mindre sjældne, og mange af arterne er i tilbagegang.

Truslerne

Ude ved ruinerne er en væsentlig trussel tilgroning med buske og træer. Denne træopvækst bør fjernes med års mellemrum. En del steder vil det være ideelt med et høslet i juli. Langt de fleste ruiner har dog ikke behov for pleje. Ved en del borge græsses der meget intensivt med får. Denne ødelæggende drift bør straks ophøre, og den kan eventuelt erstattes med ekstensiv ungkreaturgræsning. Ved de store byborge som f.eks. Sønderborg, Koldinghus, Skanderborg, Nyborg og Vordingborg er plejen unødigt intensiv. De store græsarealer bør ikke fremstå som græsplæner, men kunne derimod udlægges som blomsterenge. Generelt er slåning den alvorligste trussel mod de levende fortidsminder.

Også ved kirkerne er renholdelsen den største trussel. Dige-kronerne og den udyrkede bræmme uden for diget bør ikke slås som græsplæne. I stedet bør digekronerne og græsbræmmerne have lov til at passe sig selv. Ved en del kirker bruges gift. Det skal dog bemærkes, at det siden 1981 har været forbudt at anvende gift på og ved kirkegårde. Ved mange kirker er de store traditionelle stengærder erstattet af betonsatte mure eller af ynkeligt små tørre (uden jordfyld) diger. Murene og de tørre diger bør nedrives og erstattes af store, traditionelle kassegærder. Ved hovedgårdene og i landsbyerne, fiskerlejerne og købstæderne er den største trussel også sirlig

renholdelse. Men vidste folk, hvad de havde med at gøre, så ville de nok lade Katosten og Svaleurten stå under havehækken.

De almindeligste levende fortidsminder

De fleste arter af levende fortidsminder er sjældne. En hel række er dog mere eller mindre almindelige. Den almindeligste er Stor Nælde (Brændenælde). Meget almindelig er desuden Skvalderkål. Begge disse arter var førhen meget dyrkede som køkkenurter. Derfor er de så almindelige i dag. Brændenælden var i øvrigt også en meget anvendt lægeplante, ligesom den kunne bruges til tøjfarvning, da den farver smukt grønt. Endelig kan man lave et fint klæde (netteldug) af Brændenældens taver. Som trolddomsplante blev Brændenælden også anvendt, og i gamle dage var Brændenælden således en højt skattet nytteplante.

Forholdsvis almindelige levende fortidsminder er også Alm. Katost, Marts-Viol, Stor Hundepersille, Læge-Jordrøg, Svaleur, Sæbeurt, Klokke-Skilla, Butbladet Skræppe og Akeleje. Til de almindeligste arter hører desuden også Humle, Judaspenge, Kost-Fuglemælk, Mørk Kongelys, Rød Hestehov, Liden Burre, Glat Burre, Matrem og Fingerbøl.

Mange er sjældne og i tilbagegang

Som gruppe betragtet er de levende fortidsminder en truet plantegruppe, da en stor del af de levende fortidsminder er sjældne, og langt de fleste af arterne er i tilbagegang. Ikke mindre end 25 af arterne er ligefrem truede af udrydelse. Som eksempler på særligt truede levende fortidsminder kan nævnes meget sjældne arter som Katteurt, Kransburre, Slangerod, Sommer-Hyld, Mesterrod, Kors-Vortemælk, Galnebær, Tvebo Galdebær, Ambra, Balsam, Hvid Tandbæger, Rundbladet Hareøre, Rapunsel-Klokke, Havrerod, Sommer-Hvidblomme og Polei-Mynte.

De levende fortidsminder er fortidsminder helt på linie med stenøkser og potteskår. Samtidig fortæller de meget om vore forfædres liv. Derfor bør de alle søges bevaret.

Nogle gode udflugtsmål

Der kan findes levende fortidsminder på flere tusinde lokaliteter i Danmark. Nogle lokaliteter er dog særligt kulturbotanisk rige. Blandt klostrene skal fremhæves Løgumkloster, Tvilum, Alling, Mariager, Vitskøl, Eskilsø, Æbelholt og Antvorskov. Blandt de godt 1000 borge er især de følgende rige på levende fortidsminder: Kalø, Bygholm, Hagenskov, Hindsgavl, Tårnborg, Kalundborg, Vordingborg, Jungshoved, Skjoldnæs, Gurre, Søborg, Bastrup, Bønnet og

Hammershus. Blandt de henved 600 store hovedgårde skal fremhæves Gl. Estrup, Hoegholm, Kollerup, Tirsbæk, Vedbygård, Borreby, Holsteinborg og Kronborg. Der kan dog findes en hel række levende fortidsminder ved de fleste herregårde og slotte. Det samme gælder for de fleste landsbyer. Særligt kulturhistoriske rige landsbyer er Liltved, Esby, Tunø By, Endelave By, Besser, Brundby, Helnæs, Agersø By og Lille Lyngby. Blandt fiskerlejerne er særligt de bornholmske fiskerlejer rige på levende fortidsminder, f.eks. Bølshavn, Ypnasted, Arnager, Gudhjem og Christiansø. Den rigeste jyske fiskerlejelokalitet er Hirsholmene. Blandt mylderet af kirker kan nævnes Råbjerg, Beder, Aunslev og Skt. Ols. De fleste købstæder er usædvanligt rige på levende fortidsminder, og det gælder ikke mindst Ebeltøft, Ribe, Kalundborg, Vordingborg, Stege og Svaneke.

Pas på de levende fortidsminder

De levende fortidsminder er fortidsminder helt på linie med stenøkser og potteskår. Derfor bør de bevares. Samtidig fortæller de levende fortidsminder meget om vore forfædres liv, hvilket denne bog giver talrige eksempler på. Derfor bør du passe på den Katost og den Svaleurt, som står under havehækken. De fortæller nemlig mange historier fra fortiden. Og nede bagerst i haven er det måske ikke nødvendigt, at skuffejernet kommer så tit. Her kan man derfor skabe et fristed for de levende fortidsminder. Dette gælder i særlig grad for alle jer, som bor i gamle landsbyer og i de ældste købstadsmidter.

Kirkegårdsgartneren skal også have et ord med på vejen. Det skal pointeres, at det ikke er nødvendigt at slå digekronens vegetation. Det er gammel overtro, at der spredt sig ukrudt til gravstederne fra kirkediget. Vegetationen på digekronen skal derfor have lov til at vokse frit. Den grønne bræmme ved kirkedigets udvendige fod bør heller ikke slås, da mange levende fortidsminder ynder at stå på den lune bund ved digefoden. I Jylland og på Fyn er talrige traditionelle stendiger blevet omskabt til mørtelsatte mure. Alle disse mure i kløvet kamp bør genskabes som traditionelle kampestensdiger med en grøn græs-urtevegetation på kronen.

Ude ved kloster- og borgruinerne ser vi ofte, at vegetationen slås. Det er meget uheldigt, da de levende fortidsminder skades af slåningen. Man bør især undgå at slå langs ruinmurene, da de levende fortidsminder ynder at stå på den lune bund langs ruinmurenes fod.

På alle de steder, hvor der findes levende fortidsminder (klostre, borge, hovedgårde (herregårde og slotte), møllegårde, præstegårde, landsbyer, fiskerlejer, kirker og købstadsmidter) bør man være opmærksom på de levende fortidsminder, således at der kan blive taget hensyn til dem i den daglige drift.

Hvad kan du gøre for de levende

fortidsminder ?

Som haveejer kan du skåne Katosten og Svaleurten under havehækken og den Bulmeurt, som pludselig skyder frem i køkkenhaven. Og måske kan du også få din familie og venner til at værne om de levende fortidsminder. Som særligt botanisk interesseret kan du også registrere de levende fortidsminder i dit nærmiljø, f.eks. i landsbyen og ved den nærliggende herregård. Du har gode muligheder for at gøre mange nye og interessante fund. Det er nemlig de færreste lokaliteter, som er undersøgt. Især mange herregårde og landsbyer er endnu ikke undersøgt. Næste skridt bliver at orientere ejerne og myndighederne om, at de levende fortidsminder bør beskyttes. I den forbindelse kan den lokale afdeling af Danmarks Naturfredningsforening være til stor hjælp. Det kan også være, at du kan få administrativt fredet en bestand af et sjældent levende fortidsminde på en vejkant. Kommunen har nemlig pligt til at bevare særligt værdifulde planteforekomster på vejkanterne. Det ville også være værdifuldt, om du kunne få din lokale ugeavis til at oplyse om de levende fortidsminder – de gamle lægeurter og trolddomsplanter er nemlig altid godt stof.

Borgenes levende fortidsminder

Der findes lidt over 1000 borge i Danmark; men de fleste er små. Mange af de små borge ligger i skov, og her forhindrer skyggen fremvækst af levende fortidsminder. Atter andre ligger på marker og er overpløjede. Temmelig mange borge er dog levested for levende fortidsminder, og de store borge rummer langt flere levende fortidsminder end selv de kulturhistorisk rigeste klostre. Særligt rige på levende fortidsminder er meget store borge som Kalø, Bygholm, Hammershus, Vordingborg og Kalundborg. Men også andre store borge rummer en hel række levende fortidsminder. Eksempler er Bastrup, Bønnet, Refshaleborg, Jungshoved, Tårnborg, Gurre, Søborg, Skjoldnæs, Spøttrup, Hindsgavl, Ravnsborg, Ørkil og Lilleborg.

Det er en almindelig antagelse, at det var munkene, der som de første indførte lægeplanter m.v. til Danmark. Munkene var dog ikke alene om at indføre nyttige urter. Også studerende, videnskabsfolk, soldater, riddere, gejstlige, handelsfolk og de kongelige indførte værdifulde nytteplanter. Desuden er det værd at bemærke, at de fleste borge er ældre end flertallet af klostrene. De fleste borge er således fra før 1400, mens de fleste klostre er fra efter 1400.

Klostrenes levende fortidsminder

Der findes langt færre klostre end borge, og selv de kulturbotanisk rigeste klosterruiner er fattigere på levende fortidsminder end de store borge. Ved en række klosterruiner står også adskillige levende fortidsminder. Eksempler er Øm, Alling, Antvorskov, Asmild, Æbelholt og Maribo. Ganske mange levende fortidsminder står også

ved Tvilum Klosterkirke og ved Vitskøl klosterruin. Adskillige levende fortidsminder findes også ved klostrene Mariager, Børglum, Esrom og Løgumkloster.

Ved flere klostre er anlagt moderne klosterhaver. Eksempler er Asmild, Esrom, Øm, Vitskøl og Æbelholdt. Desværre spreder en del af urterne sig fra disse haver til klosterområdet, som derved forurenes med falske levende fortidsminder.

Gårdenes levende fortidsminder

Ved gårdene (herregårde, møllegårde og præstegårde) kan træffes en lang række forskellige levende fortidsminder. Disse arter står ikke blot på udyrkede grønne pletter som vejkanter og diger. Typisk står der også levende fortidsminder langs gårdenes længer, og særligt mange træffes i havernes uglejede afsnit, f.eks. i lunden nede bagerst i haven. I køkkenhaven kan der også træffes flere arter. I gårdenes gamle hegn og ved f.eks. voldgrave står der som regel også én eller flere arter af levende fortidsminder. Det er karakteristisk, at gårdenes levende fortidsminder især træffes tæt på gårdens hovedbygning, altså inden for det område, hvor der siden gammel tid har været have dyrkning.

Fiskerlejernes levende fortidsminder

Der findes ca. 150 fiskerlejer i Danmark; men de fleste af disse er meget små. Rundt om på fiskerlejets grønne småpletter som stejleplads, tangvolde, diger og vejkanter træffes en lille håndfuld arter, som er særligt karakteristiske for fiskerlejer, nemlig Alm. Katost, Rundbladet Katost, Peberrod, Asparges, Skarntyde, Rød Hestehov, Glat Burre og Filtet Burre. I hegnene er også Kræge karakteristisk. Af og til træffes også sjældnere arter som Have-Malurt, Læge-Hjertespannd og Læge-Kulsukker, og i de sydlige egne er også Strand-Karse hyppig.

Landsbyernes levende fortidsminder

Der findes flere tusinde landsbyer i Danmark, og flertallet er middelalderlige. Og det gælder i hvert fald alle de landsbyer, som har en middelalderkirke. Disse kirker er overordentlig gamle, da flertallet af dem er henved 900 år gamle.

Der findes levende fortidsminder i alle de middelalderlige landsbyer. I nogle finder vi måske kun en halv snes. I andre kan vi finde måske 25 eller endda 30. Men så skal man også undersøge landsbyen flere gange fra april til august.

De levende fortidsminder står på udyrkede småbiotoper af alle slags: under gamle, brede hække, på stendiger, i gamle hegn, på vejkanter og

i smålunde og krat. På vejkanterne langs haverne kan vi som regel finde en hel række levende fortidsminder som f.eks. Matrem, Sæbeurt, Judaspenge, Marts-Viol og måske også Filtet Kongelys, Gærde-Kartebolle, Løgekarse, Skov-Forglemmigej, Opium-Valmue og Dansk Arum. På de brede vejkanter i landsbyens udkant træffes ofte arter som Glat Burre, Pastinak og Rød Hestehov. Denne ved gadekæret står Rød Hestehov igen ofte sammen med arter som Liden Burre, Mørk Kongelys, Peberrod og ikke sjældent Skarntyde. Ved kirken er det især det gamle stengærde, som er interessant. Hvis diget ikke er luget eller sprøjtet (forbudt !), men har den lovbevalde græs-urte-tørv på kronen, så kan vi være sikre på at finde en hel stribe levende fortidsminder som f.eks. Svaleurt, Alm. Katost, Fingerbøl, Matrem, Moskus-Katost, Kost-Fuglemælk, Ensidig Klokke og måske også halvsjældne arter som Natviol, Dorothealilje, Plettet Arum, Blå Anemone, Uldbladet Kongelys og Nikkende Fuglemælk. Alle disse arter kan stå på diget; men nok så hyppigt vokser de på den udyrkede bræmme, som ligger ved den udvendige fod af diget. Af hensyn til de levende fortidsminder bør denne bræmme ikke slås som græsplæne. En enkelt slåning om efteråret går dog an. Ved ca. hver ottende kirke findes en præstegårdslund. I disse lunde findes typisk en hel række forårsblomstrende urter som f.eks. Klokke-Skilla, Dorothealilje, Ramsløg, Langstilket Lærkespore, Hvid Anemone, Pinselilje, Påskelilje og Dansk Arum og måske også halvsjældne arter som Plettet Arum, Kranslilje og Bredbladet Klokke.

Købstadens levende fortidsminder

Ingen andre lokalitetstyper rummer så mange arter af levende fortidsminder som købstæderne. Hvis du undersøger din købstad grundigt flere gange om året, så kan du nemt finde 25 eller måske endda 30 eller flere forskellige levende fortidsminder i byen. De levende fortidsminder står på alle typer af grønne småbiotoper: vejkanter, gamle hegn, stendiger, smålunde, og tit står der også enkeltindivider op ad de gamle husmure og under hækkene. Gode biotoper er også baggårdene, som i bedste fald er uplejede, altså sjusket renholdte. Sådanne lønlige steder kan der vokse adskillige arter.

Særligt interessante er dog købstadsmidten byggetomter. Hvis en tomt har ligget hen i et halvt år eller mere, så kan du være heldig at finde måske 10 forskellige arter af levende fortidsminder på tomt, heriblandt dvaleplanter som Stor Hundepersille, Læge-Jordrøg, Filtet Kongelys og måske også Skarntyde, Bulmeurt og Bondetobak. Held og lykke med undersøgelsen af din købstad – du vil næppe blive skuffet.

Som det fremgår af det ovenstående, kan man finde levende fortidsminder på utallige lokaliteter. I forbindelse med et stort projekt om levende fortidsminder (reliktplanter) har forfatteren i perioden 1992-2011 undersøgt 2600 reliktplante lokaliteter. Men det er altså kun en mindre del af det samlede antal lokaliteter med levende

fortidsminder.

Signaturlæren

En af den gamle medicins besynderligste teorier er signaturlæren. Signaturlæren havde sin storhedstid i 1500- og 1600-tallet, og en af dens store fortalere var Paracelsus. Signaturlæren går i korthed ud på, at Gud i sin uendelige visdom har givet menneskene et tegn på, hvilke sygdomme de forskellige planter er gode for. F.eks. har Svaleurt en saft, som farver huden gul. Derfor måtte den være god til sygdomme, som farver huden gul, f.eks. leversygdomme. Tyndakset Gøgeurt har rodknolde, som ligner testikler. Derfor måtte den være et godt elskovsmiddel. Planter med hjerteformede blade måtte selvfølgelig være gode for hjertesygdomme, og er de nyreformede, måtte de være gode for nyresygdomme. Prikbladet Perikum kunne bruges til stiksår, for holder man dens blade op mod lyset, kan man se, at de ligesom er gennenhullede. Tidsler skulle på samme måde selvfølgelig anvendes mod stikkende smerter.

Signaturlæren stammer tilbage fra den græske oldtid, og i Kina har signaturlæren haft gyldighed gennem årtusinder. Paracelsus (1490-1541) skrev om signaturlæren: ”Ligesom man kender kvinden på formen, kender man lægemidlerne. Ligesom Gud har skabt alle sygdomme, har han også skabt et middel for hver af dem. De findes overalt i naturen, thi hele verden er et apotek, og Gud er den øverste apoteker.”

Næsten al naturmedicin – også den, som anvendes i dag – bygger på signaturlærens vås !

Bestemmelsesværker

Den mest anvendte flora er ”Dansk Feltflora”, se litteraturlisten. En hel række levende fortidsminder er dog ikke med i denne håndbog, som også kun er sparsomt illustreret. Alle arterne er derimod illustreret på fornemste vis i ”Den store Nordiske Flora” og i ”Den nye Nordiske Flora”. Begge disse værker anbefales til bestemmelse af levende fortidsminder.

Kulturbotaniske værker

Du kan læse mere om de levende fortidsminder i f.eks. bogen ”Klassiske lægeplanter”, se litteraturlisten. Hovedværket er dog Brøndegaards 4-bindsværk ”Folk og Flora” som indeholder en formidabel rigdom af informationer. Særligt anbefalelsesværdig er også Harald Nielsens bog ”Lægeplanter og trolddomsurter” som i et fornøjeligt sprog fortæller meget om de gamle urter.

Litteratur

Block, H. Rasmussen, 1647: Horticultura Danica. Genoptryk 1984.

Bruun, E. & B. Christensen, 1997: Klassiske lægeplanter. - København.

Brøndegård, V. J., 1978-80: Folk og Flora. - København.

Hansen, K. (red), 2004: Dansk Feltflora. - København.

Harpestreng, H., ca. 1300: Gamle danske urtebøger, stebøger og kogeboøger. Også udgivet af Marius Kristensen 1908-20.

Lange, J., 1999: Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark. 2. udg. - København.

Lind, J., 1918: Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og Klosterbøger. - København.

Løjtnant, B., 1996: Levende fortidsminder ved middelalder-borge. - Kaskelot nr. 110: 1-32.

Løjtnant, B., 2007: Levende fortidsminder. - Gejrfuglen 43(3): 1-45.

Mossberg, B & L. Stenberg, 1994: Den store Nordiske Flora. Oversat og bearbejdet af Jon Feilberg og Bernt Løjtnant. - København.

Mossberg, B & L. Stenberg, 2005: Den nye Nordiske Flora. Dansk udgave ved Jon Feilberg. - København.

Nielsen, H., 1965: Lægeplanter og trolddomsurter. - København.

Paulli, S., 1648: Flora Danica. Det er dansk urtebog. Genoptryk ved Rosenkilde og Bagger 1971.

Pedersen, Christiern, 1533: En nøttelig Legebog Faar Fattige og Rige.

Smid, Henrik, 1546: En skøn loestelig ny urtegaart.

Smid, Henrik, 1577: Lægebog I-VI.

Akeleje (*Aquilegia vulgaris*)

Akeleje er en indført kulturplante, som dog muligvis er oprindelig vild på Bornholm. Første gang vi i dansk litteratur hører om Akeleje er i et Harpestreng-manuskript fra ca. 1450.

Akeleje er en flerårig, halvmeterhøj staude, som kendes på de store blå, hvide eller rosa blomster, som er sammensat af 5 kræmmerhusformede kronblade, som alle er forsynet med en indrullet, nektarfylt spore. Akelejens blade er karakteristisk dobbelt 3-delte.

Akeleje er hyppig som relik, særligt i landsbyer og ved kirkediger. Også ved gamle gårde er den almindelig.

Akeleje er en yndet prydblant, og som lægeplante var den også højt anset. Henrik Smid skriver således, at ”hun haffuer mange kaastelige dyder”. Indvendig anbefaler Smid roden kogt i vin til skader forårsaget ved fald eller stød samt for trangbrystethed, vattersot, blodspytning, beskadiget lunge og bylder i siderne. Frøene anvender Smid mod gulsot og blandet med muskat og hvid rav mod rosen. Udvendig skulle saften være god til at rense og læge gamle sår, bylder, skab og andet udslet. Smid skriver videre: ”Saften anvendes også mod ørepine, og gydes lidt af saften i øjnene, bliver disse klare.” Akeleje er giftig, og Paulli mener ligefrem, at man kan dø, blot man holder roden i hånden til den bliver varm. Paulli skriver om Akeleje, at der på apotekerne tilberedes en salve til tandkød, som er ødelagt af skørbug. Endvidere anbefaler han, at frøene indtages for gulsot og børnekopper. Et afkog af planten skulle være urindrivende, ligesom det skulle kunne fremskynde menses.

Som veterinærplante har Akeleje også været anvendt. Mod koens forstoppelse indgives frøene således blandet med gåsefedt og gåsefødders hakkede overhud. Frøene gives også til køer, som tilbageholder efterbyrden.

En fynsk adelsslægt, Akeleje, tog i 1500-tallet navn efter sit heraldiske våben med Akelejeblomsten på skjold og hjelm.

”Akeley er vel en smucker urt
hun haffuer dog ingen luct
så er der mangel, der weed vel puurt
sine ord at farffue smuckt”. (Hans Christiansen Stheen ca. 1590).

Gamle danske navne for Akeleje er Blåkløkker, Klokkeblomst, Oldemors Nathue, Vor Frues Handsker og Femfingerurt.

Alm. Husløg (*Sempervium tectorum*)

Første gang Husløg, som er indført til Danmark, omtales i dansk litteratur er i Harpestrengs lægebog fra ca. 1300.

Husløg er en flerårig urt, som kendes på de tætte rosetter af kødfulde, aflange, brodspidsede og randhårede blade. Blomsterstanden er 20-30 cm høj og bærer talrige stjerneformede, røde eller grønhvide blomster.

Som gammel relikv er Husløg sjælden. Den står dog som tydeligvis gammel på nogle kirkediger, f.eks. ved Stadil Kirke. Men de fleste forekomster på stendiger og stråtage er plantet i nyere tid. Endnu for 100 år siden var Husløg at finde på de fleste stråtage.

Husløg er en berømt lægeplante og trolddomsurt. Desuden kan de tykke, saftige blade spises. Simon Paulli skriver: ”Denne urt vokser her i disse lande såre mangfoldigen på landsbyen, thi den ikke alene gror på taget, men endogså øverst på rygåsen, så at den dermed så godt som skjules og bedækkes.” Man mente nemlig, at Husløg helt sikkert holdt hekse og troldtøj på afstand. Lynild værnede den også imod. Og noget er der om snakken, da Husløg holder på tagets fugtighed, så det ikke så let antændes. Over indgangsdøren stod den også, og her forhindrede den det værste, som kunne ske, nemlig at taget ved brand skred ned over døren. Som lægeplante blev Husløg anvendt mod blandt andet betændte øjenlåg, helvedesild og indvortes mod feber- og mavesygdomme. Desuden anvendtes den meget mod brandsår. Det er en brug, som sikkert viser tilbage til Inga af Varteig, som i 1218 skulle bære jernbyrd for at bevise sin søns kongelige byrd. En udenlandsk læge foreslog nemlig, at hun skulle bruge saften af Husløg til at smøre hænderne ind i. Herom kan man læse i Håkon Håkonson den Gamles saga.

Flere andre Husløg-arter optræder som relikvier, f.eks. den sjældne Spindelvævs-Husløg (*Sempervium arachnoideum*), der står smukt på Malling Kirkes dige.

Alm. Husløg er stadig almindelig i moderne haver, hvor den især dyrkes i stenbede. I nogle samlerhaver dyrkes mange forskellige arter af Husløg. På en del kirkediger udplanter man også Husløg og andre småstauder. Man bør dog ikke omdanne kirkedigets krone til et staudebed. Ifølge Kirkeministeriets digecirkulære skal kirkedigernes krone nemlig være efterdækket af en græstørv – som ikke slås.

Alm. Hyld (*Sambucus nigra*)

Alm. Hyld er allerede meget tidligt indført til Danmark, da den er påvist arkæologisk fra jernalderen (2-300-tallet). Første gang den omtales i skriftlige kilder er i nogle Harpestreng-skrifter fra ca. 1300, ca. 1450 og ca. 1530.

Det er vist kun Brændenælde (*Urtica dioica*), der har haft en lige så stor og alsidig anvendelse som Hylden, og skulle man skrive ”Hyldens krønike”, så ville den blive meget lang. Hylden har nemlig både haft anvendelse som lægeplante, trolddomsplante, teplante, bifoderplante, duftplante, prydblade, vinplante og som bærbusk.

Hylden er en op til 8 m høj busk, som kendes på de flade blomsterskærme med hvide, velduftende blomster. Bladene er sammensat af 5 eller 7 fintakkede småblade. Alm. Hyld er almindelig i østdanske skove, hegn og krat. Omkring ældre bebyggelser er den meget almindelig, f.eks. i landsbyer og ved gårde. Dette vidner om, at Hylden især førhen var meget almindeligt dyrket. En særlig varietet med fligede blade (var. *laciniata*) er sjældent som relikvium og kaldes for Persillehyld eller Fligetbladet Hyld. Den står eksempelvis flot ved Gram Slots voldgrav, ved Tvorup kirkeruin og i Hem præstegårdslund.

Gudinden Freja boede i den hellige Hyld, og da hun skærmede mod alt ondt, var det naturligt, at man værnede om hylden, især da den også var så nyttig.

Både ægyptere, grækere og romerne brugte Hylden som medicinplante, og herhjemme anbefaler både Harpestreng (ca. 1300), Smid (1500-tallet) og Paulli (1648) Hylden som lægeplante. Hylden er også trolddomsplanten frem for nogen. Havde man f.eks. koldfeber (malaria), skulle man stille sig tre torsdage i træk under en Hyld og synge:

”Hyldetræ jeg klager dig,
feberen den plager mig.
Hyldetræ, nu har du vundet,
feberen den er forsvundet !”

- og så blev man rask.

Paulli anbefaler Hylden mod blandt andet podagra, rosen og epilepsi. Især Hyldebuske, som vokser på gamle Piletræer (”Flyve-Hyld”) er desuden gode mod epilepsi. I det hele taget kan Paulli slet ikke hylde Hylden nok for dens kolossale trolddomskraft. Han beskriver således udførligt, hvordan man skal fremstille og bære Hyldeamuletter, som værner mod al slags sygdom.

Alm. Hæg (*Prunus padus*)

Hæg er en oprindeligt vildtvoksende dansk plante. De mange reliktføremønstre viser dog, at Hæg også har været dyrket førhen.

Hæg er en stor busk eller et lille træ med ovale, savtakke, mørkegrønne, rynkede blade. De unge skuds bark er rødbrun. Blomsterne er hvide og sidder i hængende klaser. Blomsterbunden er indvendigt håret. Frugterne er små, sorte stenfrugter.

Hæg forekommer hist og her i Østjylland og på Øerne. I det øvrige Jylland er den ualmindelig. Som relikte er Hæg hyppig. Den er således hyppig i præstegårdslunde, og også ved hovedgårde er den almindelig. Den forekommer således ved stort set alle de gamle herregårde mellem Vejle Fjord og Limfjorden, hvor den er karakteristisk for skovbrynene.

Hægens grene har været benyttet som piberør og piskeskafter, og da ”toppen er lige så sej som roden”, blev de unge stammer foretrukket af bødkere til karringe og tøndebånd. Veddet kan anvendes til snedker-, drejer- og sløjdarbejder.

Hægens inderbark farver grønt og med jernvitriol i grå nuancer.

Hæg har også haft en smule anvendelse som lægeplante og som veterinærplante. Bladene virker adstringerende (sammensnerpende) og har været anvendt som erstatning for kinabark. Et dekokt af inderbarken skulle kunne læge skab. Hæg indgår i et middel for hestens blodpis, og hvis husdyrene plages af lus, hænger man en krans af sammenflettede hæggrene om halsen på dyrene, eller dyret vaskes med et afkog af barken. Desuden har man brugt at lægge blade og blomsterklaser mellem kornet i laden for at holde mus og rotter borte.

Frugterne kan anvendes til vinfremstilling, ligesom de kan syltes eller spises rå med mælk.

Hægen er smuk, når den blomstrer, og i Slesvig brugte man at pynte en ung og smuk Hæg som ”pinsemaj”.

Barken på de unge grene har en stærk, aromatisk duft, især når barken tygges. Også blomsterne er stærkt duftende, og om denne særegne duft skriver Ludvig Holstein:

”Hægen har blomster, ak kender du duften ?
Duften fra lykkens og længslernes tid
brisen har båret den hid.
Brisen som bærer den over dit hår
kom fra vor kærligheds vår.”

Alm. Katost (*Malva sylvestris*)

Alm. Katost omtales ikke i Johan Langes værk: ”Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark”, skønt der er tale om en gammel, indført kulturplante. Hvornår planten er kommet til Danmark, ved vi ikke. Det må dog være sket tidligt. Den står således ved flere meget gamle slotsruiner, f.eks. Hakenør, Hindsgavl og Kalø. Kalø Slot blev forladt efter 1670'erne. I det hele taget er Alm. Katost et af de almindeligste levende fortidsminder, særligt i landsbyer og ved kirker og ikke mindst i fiskerlejer.

Alm. Katost er en toårig eller flerårig 40-90 cm høj urt. Den kendes på de op til 4 cm brede, rødviolette kroner. Frugten er en mangedelt spaltefrugt, som ligner en lille ost.

Alm. Katost er almindelig i størstedelen af landet. I Midt-, Vest- og Nordjylland er den dog ualmindelig.

Alm. Katost kan spises som salat. Også som spinat kan den bruges; men den er dog temmelig slimet. Det er imidlertid som lægeplante, at den har haft størst anvendelse. Henrik Harpestreng skriver, at Katost kogt med smør åbner maven godt, og kogt med vand øger den mælkemængden hos diegivende kvinder. Også mælkemængden hos kvæget øger den. Henrik Smid anbefaler Katost mod næsten alle sygdomme. Han fremhæver den kogt i vin mod hoste og svinsot, og han anbefaler alle, som lider af disse sygdomme, at spise planten i al deres mad. Desuden stiller den ”Blærens oc den saargjorde Tarms pine oc letgør den hårde stolgang (afføring).” Smid anbefaler også Katost mod bylder og sår i halsen og mod bi- og bremsestik, samt mod brandsår. Han føjer til, at bader man i Katostvand, så ”aabnis Blærens snefre Gang.” Simon Paulli har omtrent de samme anvendelser for Katost som Smid. Han føjer dog til, at Katostblade blandet med andre urter skal bruges til ældre kvinder, som skal føde første gang – hvilket de fleste jordemødre desværre ikke ved, så de ”... før tiden aabne Jorden oc Graven for mangen Dannequinde, oc uskyldig lidet Foster.” Katost bliver stadig brugt i folkemedicinen rundt om i verden, mest som slimløsende middel.

Når Katost står i fuldt flor med mange store, røde blomster, så accepteres den i mange haver som prydblante, ligesom andre kønne reliktpanter som Svaleurt (*Chelidonium majus*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*) og Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*) – også selv om disse planter ikke traditionelt betragtes som prydblante.

Alm. Merian (*Origanum vulgare*)

Alm. Merian, som også kaldes Vild Merian, er en oprindeligt vildtvoksende dansk plante.

Alm. Merian er en 30-50 cm høj, flerårig staude. Den kendes på de lyst røde blomster, som er samlet i små, ovale hoveder, der er omgivet af 4-radede, mørkviolette dækblade. De små blomsterhoveder er samlet i halvskærme. Bladene er ægformede og gennemsigtigt prikkede. Ved knusning udsender planten en stærk, aromatisk duft.

Alm. Merian forekommer især på solrige skrænter og i lyse krat. Arten forekommer hist og her på Øerne, på Djursland og i Limfjordsegnene. I resten af landet er den sjælden. Som relict er Alm. Merian ret sjælden; hyppigst er den i landsbyer.

Alm. Merian er en berømt lægeplante. Og det er sikkert og vist, at den driver djævelen på flugt, giver mennesket sundhed, gør sindet lyst og giver godt humør. Den giver også lyst til arbejdet og tilfredshed i hjertet. Allerede Harpestreng (ca. 1300) synger Merianens pris, og han anbefaler den blandt andet for vattersot, hoste, gulsot, forgiftning, halsbetændelse og for spolorm og til øjenbadevand. Henrik Smid (1546) anbefaler også Merian mod en længere række lidelser, og han skriver blandt andet, at et afkog med Figen, Rude og honning drikkes for åndenød og for lungesot med hyppig hoste. Simon Paulli (1648) bliver heller ikke træt af at prise Merianens mange dyder, og han skriver, at Merianen regnes blandt de bedste urter til at styrke hovedet. Og er nogen blevet stum eller angrebet af epilepsi, skal man straks hælde saften blandet med bævergejl og peber på tungen. Paulli fortæller også, at Merian blandet med bertramrødder, Tobaksurt og Liljekonval bruges til nysepulver.

Som trolddomsplante er Merian også blevet brugt. Under hekseprocesserne brugte man Alm. Merian som røgelsesmiddel for at jage djævelen bort fra pinebænken – det kunne jo være farligt om han viste sig, for så ville han jo hjælpe heksen.

Ligesom den nærtstående Have-Merian (*O. majorana*) har Alm. Merian haft en alsidig anvendelse i køkkenet.

Også som duftplante blev Merian anvendt. En kilde fra 1500-tallet fortæller således, at Merian strøs på gulvet som duftgiver.

Simon Paulli anbefaler desuden Alm. Merian som bifoderplante, og han skriver videre, at når der lægges tørret Merian mellem klæderne, så holder den møl og ”orm” på afstand.

Alm. Merian farver uldtøj rødbrunt eller purpur og på Bornholm er den blevet brugt til rødfarvning.

Alm. Regnfang (*Tanacetum vulgare*)

Alm. Regnfang, som også kaldes for Guldknap, er en oprindeligt vildtvoksende dansk plante.

Regnfang er en 50-100 cm høj, flerårig staude, som kendes på de knapformede, guldgule kurve. Kurvene sidder mange sammen i en flad og tæt, halvskærmformet stand. Bladene er enkelt eller dobbelt fjersnitdelte med talrige, savtaktede afsnit. Ved knusning afgiver hele planten en stærkt krydret duft.

Alm. Regnfang er almindelig i de fleste egne, hvor den vokser på skrænter, strandvolde, diger og vejkanter. Den er også almindelig omkring gammel bebyggelse. Allerede Jens Lind regnede Regnfang til de plantearter, som kan optræde som levende fortidsminder, f.eks. hvor den står i landsbyer og i fiskerlejer. Også ved f.eks. middelalderborgen Jungshoved kan den være et ældgammelt levende fortidsminde.

Alm. Regnfangs forbavsende kraftige lugt har givet den en naturlig plads blandt trolddomsplanterne. F.eks. skriver tyskeren Otto Brunfels, at man skal anbringe sit barn i røgen fra planten, hvis man vil være sikker på, at intet ondt skal ramme det.

I de slaviske lande blev Regnfang også brugt som elskovsmiddel. Den unge pige lagde Regnfangblomster i en lille linnedspose og anbragte den under højre armhule – og så var den attråede ungersvend leveret.

Et gammelt navn for Regnfang er Ormekrud (Ormeurt), og det er netop som ormemiddel, at planten havde sit store anvendelsesområde. Regnfang er effektiv som middel mod indvoldsorm. Plantens ry som ormemiddel er også årsagen til, at den har været brugt mod tandpine, som man jo troede skyldtes ”orm i tænderne”. Både Christiern Pedersen, Henrik Smid og Simon Paulli anvender Regnfang mod indvoldsorm. Paulli skriver, at den ”uddriver tit ormene af kroppen så fortræffeligt, at man højligt må undre sig derover”. Paulli harcelerer dog over, at landstrygere og kvaksalvere sælger Regnfangens frø i dyre domme til ”den uerfarne og enfoldige almue”. Folk troede jo, at det var det ægte og dyre ormefrø (af en centralasiatisk Bynkeart), som de købte. Paulli føjer da opgivende og forarget til, at disse ”Quacksalvere” sandelig får en til at erindre det gamle ord ”mundus vult decipe” (mennesket vil bedrages).

Regnfang fik tilnavnet ”herba immortalis” (den udødelige urt). Hos botanikeren Linné kan man finde oprindelsen til dette navn. Linné fortæller nemlig, at lig som indgnides med Regnfang ikke angribes af orm.

Regnfang fordriver også fluer, væggelus og lopper.

De tørrede blomster giver en smuk gul og grøn farve. Når blomsterne sættes på brændevin, giver de en krads bitter, ”som den trætte og sløve

får kurage af” (SV-Jylland omkring 1900).

Ambra (*Artemisia abrotanum*)

I dansk litteratur omtales Ambra første gang af Harpestreng omkring 1300.

Ambra er en indført, 30-70 cm høj staude. Planten kendes på sit smukt sølvgrå ydre og på sin stærkt aromatiske duft, når bladene knuses. Fra Ægte Malurt (*Artemisia absinthum*) kendes Ambra på, at Ambras bladafsnit er trådformede, mens de er lancetformede hos Malurten.

Ambra træffes kun meget sjældent som forvildet og kun omkring meget gammel bebyggelse. F.eks. stod den endnu i 1980'erne på fortediget i landsbyen Esby på Helgenæs.

Ambra er en af de fornemste duftplanter. Sammen med Balsam (*Tanacetum balsamita*) og Citronmelisse (*Melissa officinalis*) indgik Ambra i kirkegangskonens lugtegodt, nemlig den lille buket, som hun altid havde med sig i kirken. Buketten lugtede hun så jævnlige til for at holde sig vågen under de latinske og altid lange prædikener. Og det var vigtigt at holde sig vågen, for djævelen for jo rundt og skrev navnene ned på alle dem, som sov. For så kunne han gøre krav på deres sjæl ved dommedag. Måske var det også rart at have noget godt at lugte til, fordi man i gamle dage begravede de fornemme inde i kirken under kirkegulvet. Derfor lugtede det ikke altid lige godt i kirkerummet. De fornemme brugte hovedvandsæg med parfume. Disse hovedvandsæg var oftest af sølv og smukt forarbejdede.

Allerede oldtidens læger anvendte Ambra mod kramper, ischias, urinvejssygdomme og menstruationsbesvær samt mod slange- og skorpionsbid. Ligesom den nærtstående Ægte Malurt var Ambra desuden meget anvendt som ormemiddel, og hertil er den god. Henrik Smid nævner desuden, at Ambra blandet med honning kan få håret til at gro på skallede steder. Simon Paulli anbefaler den også mod håraffald og til ”skægget at fremlocke”. Ambra havde også en plads blandt trolddomsurterne, f.eks. mod forhekselse, og den er skam også ufejlbarlig mod alle kreaturerne sygdomme. Mod sindssyge kunne den også bruges. Som mølmiddel havde den også anvendelse, og dertil er den ligesom Malurt og Matrem (*Tanacetum parthenium*) effektiv.

I dag er denne tidligere vidt udbredte duftplante, lægeplante og trolddomsplante blevet sjælden i haverne. Men som duftplante fortjener den en renæssance. Med sit sølvgrå ydre er den også en køn staude.

Asparges (*Asparagus officinalis*)

Asparges er både indført og muligvis også en oprindelig dansk plante. Første gang vi i dansk litteratur hører om Asparges er hos Harpestreng (ca. 1300), Smid (1546, 1577) og hos Bartsker (1596).

Asparges er en meterhøj, flerårig plante, som kendes på, at stænglen danner en fjerformet top bestående af talrige, knippeformede, børsteformede smågrene. Blomsterne er små og gulgrønne med 6-delt bloster og 6 støvdragere. Bærrene er kuglerunde, først grønne og siden røde.

Asparges forekommer hist og her på strandvolde og i strandkrat ved de indre farvande. Desuden sjældent forvildet.

Asparges er en lækker grøntsag, som er almindeligt dyrket. Allerede i 1546 hedder det, at Asparges ”er en kostelig mad til kræsne mennesker”.

Den vilde Asparges kom tidligt i dyrkning under navnet ”Dansk Kæmpeasparges”. Allerede den 7. maj 1616 giver Christian IV en lensmand på Sjælland befaling til at dyrke og indsætte flest mulige af de på egnen voksende Asparges, og den 24. marts 1633 sender han svende til Holbæk for at hente Asparges til udplantning i Rosenborg Have. Simon Paulli skriver i 1648 om Asparges, at den ”i haver ved herregårde og i købstæder mange steder bliver dyrket”. I slutningen af 1700-tallet er dyrkningen af Asparges omkring København betydelig, og i 1792 er arealet med Asparges på Amager udvidet, ”thi om foråret er Asparges med røræg københavnernes livret”. En af samsingernes specialafgrøder er Asparges, og de første større Aspargesbede blev anlagt i 1876. Omkring 1890 begyndte man også at dyrke Asparges i den udtørrede Lammefjord.

I haverne dyrkes Asparges som ”grønne Asparges”. Kommercielt hyppes planterne, og de bleghvide skud ”stikkes” inden skudspidserne når op i lyset. ”Asparges” er i øvrigt militærslang for en ubåds periskop, og i 1943-45 også for de ”underjordiske” frihedskæmpere, idet der skulle stikkere til for at hente dem frem.

Asparges blev også anvendt som lægeplante. Omkring 1300 hedder det sig, at den rå rodsaft drikkes for blæresygdomme. Henrik Smid anbefaler i 1546, at de kogte skud koges i vin eller med eddike og smør og indtages mod forstoppelse og brystonde. Smid skriver videre, at et vinafkog af jordstænglen drikkes for at åbne leveren, uddrive gulsot og rense nyrer og blære. Simon Paulli (1648) skriver, at Asparges renses nyrer, lever og blodårer, og for tandpine skylles munden med et varmt dekokt af rødderne.

Bleg Kongelys (*Verbascum lychnitis*)

Bleg Kongelys, som er indført til Danmark, omtales første gang i en botanisk afhandling af Peder Kylling fra 1793. Det er dog sandsynligt, at Bleg Kongelys er middelalderlig i Danmark, da den står ved Vitskøl og Antvorskov klosterruiner. Vitskøl og Antvorskovs maleriske ruiner, som ser meget middelalderlige ud, opstod dog først i 1700-tallet.

Bleg Kongelys er en køn, op til meterhøj, toårig urt, som kendes på de talrige, hvidlige blomster, som sidder i en grenet blomsterstand. De øvrige Kongelys-arter har alle gule blomster.

Bleg Kongelys er meget sjælden; men den står som nævnt ved Vitskøl og Antvorskov klosterruiner, hvor den vokser smukt ved og på ruinerne. Bestandene er dog små, og i de fleste år er der kun 10-15 blomstrende planter. Ved Vitskøl har planten spredt sig til den gamle kirkegårds brede hegn og græsområder. Ved Antvorskov, hvor den Blege Kongelys slås med buskrydder flere gange årligt, står også både Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Mørk Kongelys (*Verbascum nigrum*), samt krydsningen mellem Uldbladet og Filtet Kongelys. Måske er den lille bestand af Bleg Kongelys også påvirket af hybridisering; men det kan kun dyrkningsforsøg og DNA-undersøgelser vise. Bleg Kongelys står også fåtalligt ved Kollerup Hovedgård ved Hadsten, og også her står den sammen med Uldbladet, Filtet og Mørk Kongelys. I 2010 fandt jeg desuden Bleg Kongelys ved Boller Slot ved Horsens Fjord.

Bleg Kongelys omtales ikke i den ældste litteratur fra middelalderen og renæssancen. Det er dog sandsynligt, at arten ligesom de øvrige Kongelys-arter blev anvendt som teplante, bifoderplante, prydplante, kosmetikplante, veterinærplante, farveplante og som lægeplante. Især Filtet Kongelys var således en højt berømmet urt, hvilket Harpestreng, Smid og Paulli skriver om.

Bleg Kongelys indslæbes meget sjældent til havne og lossepladser. I den centrale del af Løgstør står den desuden smukt på nogle fortove, i øvrigt sammen med den ligeleds kønne og sjældne Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*). Ifølge fortovsejeren er begge arter udsået på stedet, og frøene er hentet fra Vitskøl Kloster.

Bleg Kongelys er en af de temmelig mange og meget sjældne reliktarter, som det haster med at få indsamlet til NordGen (Nordisk Genbank). Denne genbank har til opgave at indsamle og bevare alle arter af kulturplanter. I dette århundrede har jeg været med til at indsamle henved 1000 kollektioner af reliktplanter fra alle egne af Danmark.

Blå Anemone (*Hepatica nobilis*)

Blå Anemone er oprindeligt vildtvoksende i Danmark, hvor den forekommer hist og her i Østdanmarks næringsrige skove og krat. Særlig hyppig er den i Himmerlands kalkrige skove.

Blå Anemone er en 10-15 cm høj, flerårig urt, som kendes på de 3-lappede blade og de enlige, kønt blå blomster.

Som levende fortidsminde er Blå Anemone sjælden. Særligt smukt står den i de hegnsklædte stendiger ved nordsiden af den mægtige Mariager Klosterkirke. Her står den sammen med en anden tidlig forårsbebuder, nemlig den dejlige Dorothealilje (*Leucojum verum*). I milde vintre blomstrer den Blå Anemone allerede fra de første dage af marts.

Gamle navne for Blå Anemone er Trefoldighedsblomst, Jomfrublomst, Tormånedblomst, Gyldenkløver, Himmeldråbe, Trolovelsesblomst og Martsrose.

Allerede i 1500-tallet blev den Blå Anemone spist mod leverlidelser. Desuden blev urten eller saften drukket med vin eller øl for gulsot. Kogt i sellerisaft blev den brugt mod spolorm. Mod for kraftig menstruation blev den knuste plante brugt som omslag på kønsdelene. Også Simon Paulli anvendte Blå Anemone mod leversygdomme samt mod ”nederløb og tarmbrud”. Desuden skulle den være god som gurglevand for hede i svælg og hals.

Allerede Simon Paulli (1648) skriver, at Blå Anemone blev indplantet i haverne. Det samme skriver han om en hel række andre, kønne vilde planter. Hermed har vi forklaringen på, at oprindelige vilde (indigene) danske planter kan optræde som gamle haverrelikter, nemlig som indigene levende fortidsminder. Selv den dag i dag er der jo mange, som indplanter Anemoner, Kobjælder (*Pulsatilla* spp.) og f.eks. Kodriverer (*Primula*'er) i haverne fra den vilde natur. Blå Anemone er ingen undtagelse.

Blå Anemone kan købes hos staudgartneren. Så grav den ikke op i naturen. Desuden må man ikke grave planter op i naturen, med mindre man har grundejerens tilladelse. Og i øvrigt er naturplanter ikke nær så gode til at overleve i haven som gartnerens. Så lad den Blå Anemone, Kodriverne og Kobjælderne stå i naturen. I f.eks. den store Marselisborg skov, som ligger halvt i Århus, er Blå Anemone omtrent udryddet på grund af opgravning.

Bonderose (*Paeonia x festiva*)

Bonderose, som også kaldes for Pæon, er en indført kulturplante, som allerede omtales af Harpestreng ca. 1300. Bonderose er også omtalt af f.eks. Paulli (1648).

Bonderose er en 30-90 cm høj, flerårig staude, som kendes på de meget store, op til 12 cm brede, hovedformede, ildrøde blomster. Bonderose er en typisk bondehaveplante; men også i moderne haver er den almindelig.

Som relikv er Bonderose sjælden, men den står f.eks. ved Egens Kirke.

Bonderose har altid været en yndet prydblade. Desuden er den en berømt lægeplante. Den oldgræske læge Hippokrates brugte såvel rod som frø mod menstruationsbesvær, hysteri og dysenteri. Dioscorides anbefaler den mod en mængde sygdomme som mavesmerter, gulsot, nyre- og blærelidelser samt til sårbehandling. Plinius bruger den mod sindssygdomme. Det er dog som middel mod epilepsi, at Bonderose havde særlig stor anvendelse. I en middelalderlig lægebog fra ca. 1460 står der således: ”For thæn fallende soth (fallende syge = epilepsi) tag pione korn oc henk om halsen tha faller kan ey meer ...”. Henrik Smid skriver om den udvendige brug af Bonderose: ”... at hænge en af roden og frøet dannet krands om halsen skal ifølge Galenus være et probat middel mod slagtilfælde, hvilket også flere lærde mænd have bekræftet.” Desuden blev det anset for et helt sikkert middel at trække Bonderose-kerner på en snor og hænge denne kæde om halsen på børn, der havde ”ondt for tænder”. I Bayern kaldes frøene for ”Apolloniakörner” efter de tandlidenes helgen Apollonia. Gamle danske navne for Bonderosens frø er da også ”Tandbær” og ”Tandkærner”. Som veterinærmiddel blev Bonderose også anvendt. F.eks. blev en Pæonrod stukket gennem et hul i svinets øre for at trække ”det onde” ud. Som trolddomsplante havde Bonderosen også anvendelse. Således fortæller et råd fra Djursland: Kærnerne og dyvelsbræk lagt i en æggeskal og gravet ned under kostalden værner mod spøgeri.

Gamle navne for den populære Bonderose er Pinserose, Gigtrose, Rød Rose og Kongerose.

”Pæonens mund er så sanserød
som bød den en elsker sit rige skød
som pigen frimodig og bange.” (Jørgen Vibe).

Bondetobak (*Nicotiana rustica*)

Første gang Bondetobak omtales i dansk litteratur er hos Block (1647). Også Paulli (1648) omtaler den.

Bondetobak er en indført, 50-150 cm høj enårig urt, som kendes på, at hele planten er klæbrighåret. Også de klokkeformede, gulgrønne, 10-15 mm lange blomster med fliget krave er karakteristiske.

Bondetobak optræder især på byggetomter i de gamle købstadsmidter, hvor den en sjælden gang vokser frem som dvaleplante, se under Læge-Jordrøg.

Tobak er en af de urter, som genopdagelsen af Amerika i 1492 bragte til Europa. Tobaksplanten (især *N. tabacum*) fik hurtigt stor udbredelse i Europa, og det var Tredivårskrigen, som bragte tobaksplanten til Norden. Den plante, som Paulli afbilder på tavle 103, er Bondetobak. Paulli harcelerer voldsomt over tobaksnydelsen, som altså allerede var vidt udbredt ved 1600-tallets midte. Paulli bruger adskillige sider på at fordømme den frygtelige last. Men tobaksplanten blev også anset for virksom mod mange sygdomme: hovedpine, mavekatar, tandpine, forstoppelse, vattersot, epilepsi og desuden skulle den være virksom mod hudsygdomme og god til sårbehandling. Tobaksrøg blev også brugt til at blæse ind i endetarmen mod tarmslyng. Tobakken blev ligefrem betragtet med ærefrygt, og selvfølgelig vandrede den lige ind i farmakopeerne. Som bekendt indeholder tobak det stærke giftstof nikotin. Giften er så stærk, at den mængde, som indeholdes i et års forbrug af tobak alene i Danmark, er tilstrækkelig til at dræbe en milliard mennesker.

Bondetobak er en flot og ganske køn plante. Derfor ser vi den somme tider dyrket som prydblade i haverne. Men som tobaksplante dyrkes den ikke længere herhjemme. Nogle husker måske, at den blev dyrket under 2. Verdenskrig, især på Fyn. Tobakkens kvalitet – den var meget stærk – fristede ikke til dyrkning efter krigen. *Nicotiana tabacum* er almindeligt dyrket som prydblade i moderne haver.

Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*)

Bredbladet Klokke er både oprindelig vild og indført (varietetet *macrantha*) til Danmark. Skønt indført er var. *macrantha* ikke omtalt af Johan Lange i bogen Kulturplanternes indførselshistorie. Var. *macrantha* kendes på den hårede stængel, mens stænglen hos den vilde form er glat. Desuden har var. *macrantha* større og mørkere kroner end den vilde form.

Bredbladet Klokke er en statelig, 60-120 cm høj, flerårig staude. Arten kendes på de mange, 4-5 cm store blåviolette klokkeblomster, som har udstående bægerflige og glat kapsel. Bredbladet Klokke er blandt de smukkeste levende fortidsminder, og man ser den derfor også af og til i haverne, hvor den bliver dyrket som prydblante.

Som oprindelig vild forekommer Bredbladet Klokke hist og her i løvskove og lunde på Øerne og i SØ-Jylland. I det øvrige Jylland er den sjælden. Som levende fortidsminde er Bredbladet Klokke især fundet i de fugtige lunde ved møllegårdene. Men også ved hovedgårdene, f.eks. Volstrup og Løvenholm, er den hyppig, og her optræder den af og til i en hvidblomstret form. Også ved borgene står den, f.eks. på Viborg Borgvold og på Bygholm Slotsruin, som blev nedbrudt allerede i 1617. Desuden er arten fundet i en del præstegårdslunde. I det meste af Jylland er Bredbladet Klokke hyppigere som levende fortidsminde end som oprindelig vild.

Bredbladet Klokke har vel især været anvendt som prydblante, for når den i juli-august står i fuldt flor, så er den en af vores allersmukkeste planter. Det kan dog også være, at den har været brugt som køkkenurt. Bladene er nemlig gode som spinat, og de unge blade og blomsterne kan bruges i salaten. Men det er også muligt, at Bredbladet Klokke har været anvendt som farveplante. Det er således kendt, at Liden Klokke (*Campanula rotundifolia*) har været brugt til at farve blå. Og i hvert fald er det tankevækkende, at der står lange rækker af Bredbladet Klokke i haven til den gamle farvergård i Ebeltoft.

Bredbladet Klokke er blandt de mange middelalderlige prydblante, som burde have en renæssance i moderne haver. Bredbladet Klokke er ikke krævende, men trives dog bedst på frodig, dybmuld og halvskygget bund.

Bredbladet Persille (*Petroselinum crispum* var. *vulgare*)

Bredbladet Persille er indført til Danmark, og Persillen omtales allerede af Harpestreng (ca. 1300).

Bredbladet Persille kendes fra Kruspersille (var. *crispum*) på, at bladene hos Bredbladet Persille ikke er krusede men derimod flade. I øvrigt er Bredbladet Persille en op til trekvartmeterhøj, toårig skærmpolte. Den kendes fra den meget lignende Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) på, at blomsterne er gullige hos Persille, mens de er rent hvide hos Hundepersille. Desuden mangler Hundepersille den ægte Persilles fint krydrede duft. Hundepersille nævnes, fordi den ikke sjældent står i køkkenhaven. Når de enårige planter af Hundepersille står i rækken af Bredbladet Persille, så kan de to være vanskelige at kende fra hinanden, selvom Hundepersille har mørkere grønne og mere glinsende blade end Persille. Men blandes de to sammen i persillesovsen, så kan det få alvorlige følger. Hundepersille er nemlig meget giftig. Man kan dog slippe udenom problemet ved at dyrke Kruspersille i stedet for Bredbladet Persille.

Som reliktplante er Bredbladet Persille sjælden, og den er næsten kun kendt fra Bornholmsområdet. Her står den f.eks. ved borgen Hammershus, i fiskerlejet Bølshavn og i købstaden Svaneke. På Ertholmene står den frodigt og stedvis i mængder langs stier og stræder.

Persille har ikke blot været anvendt som krydderurt og køkkenurt, men også som lægeplante og trolddomsplante. Allerede Henrik Harpestreng anbefaler den som urindrivende middel og mod spedalskhed. Henrik Smid skriver, at den ikke alene anvendes i køkkenet, men også på apoteket, især frøene "hvilcke kraftigen Pisset udriffuer." Desuden bruger han planten mod forgiftninger og hoste samt mod vattersot. Paulli citerer Dioscorides, som anbefaler urten lagt på kvindebryster, som er hårde af mælken. Plinius advarer mod Persille, fordi den skulle kunne gøre både mænd og kvinder ufrugtbare. På den anden side var der kællingen som skreg: "Velkommen i det grønne!" - hun havde strøet Persille i sengen. Den fyldige pælerod har da også (på grund af signaturlæren) været brugt som potensmiddel – da den jo altid er stiv.

Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*)

Bulmeurt er indført til Danmark, og første gang vi i dansk litteratur hører om Bulmeurt er i Harpestrengs lægebog fra omkring 1300. Arkæologisk er den påvist allerede fra 700-tallet. Men denne voldsomme trolddomsplante er sikkert langt ældre i Danmark

Bulmeurt er en enårig eller toårig, 25-80 cm høj, klæbrig-håret plante med 2-3 cm store, bleggule blomster med violet mønster. Frugten er en kapsel med låg. Hele planten lugter ubehageligt, når den gnides.

Bulmeurt er kendt fra hele landet; men den er ubestandig. På Øerne og i Østjylland er den ret sjælden. I resten af Jylland er den sjælden. Bulmeurt står typisk på forstyrret jord omkring meget gammel bebyggelse, f.eks. ruiner; men den kan også findes på strandvolde. Som eksempler på lokaliteter kan nævnes Vitskøl Klosterruin, Øm Klosterruin, Æbelholt Klosterruin, Antvorskov Klosterruin, Kalø Slotsruin, Kalundborg Slotsruin, Vordingborg Slotsruin og Hammershus. Men da den som nævnt er ubestandig, er det ikke hvert år, at den kan findes på disse steder.

Bulmeurten er trolddomsplanten frem for nogen. Det var Bulmeurten, som fik de pythiske jomfruer i Delphi til at hallucinere, når de indåndede dampene fra de afbrændte frø. Det var også Bulmeurten, som heksene anvendte i deres flyvesalver. Det er plantens dødeligt giftige alkaloid scopolamin, som kan give følelsen af at svæve. Scopolamin er også årsagen til, at Bulmeurt i små doser er blevet anvendt som afrodisiakum (elskovsmiddel). Og så sent som under 2. verdenskrig blev scopolamin anvendt som sandhedsserum, hvilket f.eks. omtales i ”Navarones Kanoner”. Bulmeurt er blevet anvendt til en lang række skrækelige ting. F.eks. kom kroværterne Bulmeurt i øllet, for så slog det virkelig. Men drak gæsterne for meget, så risikerede de at dø. Bødlerne gav delinkventen Bulmeurt for at lindre pinslerne på bålet, og sigøjnere afbrændte Bulmeurt-frø i hønsehuset, for så kunne de i fred og ro stjæle hønsene.

I dag er der nogen, som bruger Bulmeurt som hallucinogent middel. Men de pågældende personer bryder sig næppe om kramperne, mareridtene, hovedsmerterne, lammelserne, åndedrætsbesværet – eller døden. Se også omtalen af de andre ”stærke Natskygger”, nemlig Pigæble (*Datura stramonium*) og Galnebær (*Atropa belladonna*).

En særlig varietet (var. *pallida*) af Bulmeurt har rent lysegule blomster uden stregmønster. Var. *pallida* kendes fra Vordingborg Slotsruin og fra borgen på Sprogø.

Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*)

Butbladet Skræppe er en oprindelig vild dansk plante. Arten er flerårig og 70-100 cm høj. Den kendes på de store, nedre blade, som er hjerteformet ovale. Blomsterstanden har udstående grene, og de små, indre bløsterblade har ved grunden 3-5 seglformede tænder.

Butbladet Skræppe er almindelig i hele landet. Oprindelig vild er den i væld ved kilder og bække. I øvrigt er den kulturspredt, og hyppigst er den omkring gammel bebyggelse og langs veje. I de fleste landsbyer findes en våd eng med større bestande af Butbladet Skræppe, som står tilbage, da den ikke ædes af kreaturerne.

Skræpperne er berømte lægeplanter, og den største og almindeligste af disse er Butbladet Skræppe. Harpestreng skriver omkring 1300, at Skræpperne bruges til at styrke maven med: "Oc ræpæ ut ondt wæthær i maghæ luct." Også for tandpine og for gulsot anvender han Skræppe. Christiern Pedersen skriver i 1533, at roden af Skræppe kogt i eddike gnides på røde ansigtspletter. Henrik Smid anbefaler nogle år senere Skræppe mod mavesygdomme, og et afkog af rødderne skulle rense nyrer og galde og helbrede gulsot. Simon Paulli skriver i 1648, at lægfolk bader skab, fnat og kløe på hænder og fødder med afkog af nyligt opgravede og tørrede Skræpperødder. Roden af Butbladet Skræppe var optaget i mange gamle farmakopéer.

Ifølge et magisk råd for hovedpine, skal et blad af "Gul Skræppe" lægges på hovedet, en trylleformular siges tre gange, der spytted tre gange på bladet, som gnides mod næsen og derefter anbringes i et markskel, hvor patienten ikke kommer. Sådan !

I folkemedicinen støder man hyppigt på Skræppen. F.eks. anbefaler Henrik Kokborg i Sevel at vaske hår med et afkog af Skræppe for "orm" i håret. Et andet råd siger, at knuste Skræppeblade lægges på bylder og anden betændelse. I Folk og Flora skriver Brøndegaard meget om almuen's brug af Skræppe og af den nært beslægtede Alm. Syre (*R. acetosa*). Alle de nyttige og rosede ord om Skræppen er sammenfattet i denne sætning fra 1837: "Der var et ønske, at man i Danmark ville lægge sig mere efter denne for menneskets sundhed så nyttige plante."

Også som veterinærplante har skræpperne haft anvendelse. Vil koen ikke blive tyregal, så giver man den kogte Skræppeblade (Vestjylland). Efter kælvningen skal koen drikke sin egen råmælk med en Skræppe i, så slipper den hurtigt efterbyrden.

Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*)

I Johan Langes værk ”Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark” føres Bølgekronet Storkenæb tilbage til 1655, da den blev dyrket på et kongeligt gods. Men Bølgekronet Storkenæb er betydeligt ældre herhjemme. Den findes nemlig afbildet i et kalkmaleri i Vester Sottrup Kirke på Sundeved. Disse kalkmalerier er fra 1520. Tankevækkende er det, at arten stadig står som forvildet i en lund ved den gamle præstegård i Vester Snogbæk, som ligger nær kirken. Her har denne kønne plante altså overlevet som relikv i ikke mindre end 500 år.

Bølgekronet Storkenæb er en indført, flerårig staude, som bliver 30-60 cm høj. Planten kendes på de sortagtige blomster, hvis kronblade er yndefuldt bølgede i kanten.

Bølgekronet Storkenæb træffes kun temmelig sjældent som forvildet på vejkanter ved landsbyer og i gamle herregårdsparker. Særligt hyppigt er den forvildet i de gamle præstegårdshaver, f.eks. Astrup. Arten danner gerne større bestande, som er et smukt syn, når planterne blomstrer i juni-juli. Som eksempler på lokaliteter kan nævnes parkerne ved herregårdene Kollerup, Holstenshus, Herschendsgave, Moesgaard og Brahetrolleborg.

Bølgekronet Storkenæb har udelukkende været dyrket som prydblade, og den er blandt de ca. 150 middelalderlige prydblade, som her kaldes for ”Tipoldemors stauder”. Bølgekronet Storkenæb er ikke særligt almindelig i moderne haver; men den fortjener en renaissance, da den både er hårdfør, blomsterrig og smuk. Også andre kønne Storkenæb-arter optræder som levende fortidsminder, nemlig Blodrød Storkenæb (*Geranium sanguineum*) og Eng-Storkenæb (*Geranium pratense*), som findes hist og her. Hertil kommer den sjældne Skov-Storkenæb (*Geranium sylvatica*) som f.eks. står ved Fussingsø Slot. Blodrød Storkenæb og Eng-Storkenæb har også kun været anvendt som prydblade, mens Skov-Storkenæb er en af de få arter, som farver sort. Tre andre smukke Storkenæb-arter findes en sjælden gang forvildet fra haver, nemlig Hybrid-Storkenæb (*Geranium x magnificentum*), Storrodet Storkenæb (*Geranium macrorrhizum*) og Spansk Storkenæb (*Geranium x endresii*). Men ingen af disse tre arter er vist meget gamle kulturflygtninge, altså levende fortidsminder. Alle de nævnte arter findes smukt afbildet i ”Den nye nordiske Flora”.

Cikorie (*Cichorium intybus*)

Cikorie er nævnt i nogle lægebogsmanuskripter fra 1400-tallet. Og desuden er den allerede påvist arkæologisk fra vikingetiden (Hedeby).

Cikorie er en indført, 40-80 cm høj kurvplante, som kendes på de smukke himmelblå blomsterkurve. Hele planten er håret, og bladene er dybt fligede.

Cikorie er almindelig på Øerne. I Østjylland findes den hist og her, mens den er sjælden i Vest- og Nordjylland. Cikoriens foretrukne voksested er vejkanter, hvor den ikke sjældent står sammen med en anden højt berømt lægeplante og køkkenurt, nemlig Pastinak (*Pastinaca sativa*).

I nyere tid har Cikorien haft anvendelse som kaffesurrogat ("Richs" og "Danmarks"), og det var en anvendelse, som allerede Frederik den Store anbefalede. Det er rodens indhold af bitterstoffer, som gør den velegnet til kaffeerstatning. I dag kender vi også Cikorien som Julesalat. Men allerede i renæssancen, og sikkert også før, havde Cikorien anvendelse som salatplante. Det er de store rødder, som drives som julesalat. Skuddene tildækkes, så de bliver blege. Rødderne kan også spises, og de indeholder 50-60% inulin, som er et sukkerstof, der tåles af diabetikere. I gammel tid var det dog især som lægeplante, at Cikorien var kendt. Også som trolddomsplante var den berømt. Roden blev tidligere meget brugt som maveregulerende middel. Desuden har den været anvendt mod vattersot, lever- og miltsygdomme og mod diarré. Desuden blev blade og blomster lagt på bylder og betændte sår samt på podagra. Et destillat af blomsterne var "en lystelig læcedom til hede øyne". Ville man have et beskyttelsesmiddel mod al slags hekseri og trolddom, så skulle man grave en Cikorie op med en guldmønt under påkaldelse af den treenige Gud. Sådant en Cikorierod var virksom over for alskens sygdomme, blot man bar roden på sig, og bæreren kunne desuden finde skjulte skatte, og den åbnede alle døre. Også i Tyskland er der knyttet megen overtro til Cikorien. Et sagn fortæller, at den er en fortryllet jomfru, hvis hjertenskær er draget i hellig krig. Især på Øerne kan mange vejkanter i juli være smukt blå af Cikorien. Men man skal være tidligt ude, for de fleste kurve lukker sig allerede ved middagstid.

Der står hun så ved vejen.
En fortryllet jomfru.
Og spejder efter sin ridder.
Som rejste vildt i hellig krig.
Der står hun ved vejen.
Og spejder efter ham,
med sine Blå øjne.

B. L. 2011

Citronmelisse (*Melissa officinalis*)

Citronmelisse eller Hjertensfryd er nævnt i et håndskrift fra 1400-tallet og den er også omtalt i en række håndskrevne og trykte lægebøger fra 1500- og 1600-tallet, blandt andet i Block (1647) og Paulli (1648).

Citronmelisse er en indført, 30-80 cm høj staude. Den kendes på den kraftige citronduft, som bladene udsender, når de knuses. Bladene står modsatte og er groft savtakkede. De små hvide blomster er samlet i kranse.

Som gammelt levende fortidsminde findes Citronmelisse kun omkring gammel bebyggelse. Som levende fortidsminde er Citronmelisse sjælden i Østdanmark og meget sjælden i det meste af Jylland. Forfatteren kender kun få reliktføremønstre af Citronmelisse; men den står blandt andet ved et stengærde i Tunø By. Citronmelisse er ret almindeligt dyrket i moderne haver, og arten spreder sig gerne.

Citronmelisse er både berømt som teplante og som lægeplante. Christiern Pedersen skriver blandt andet: Har nogen så ondt i hjertet, at han ikke kan sove, da skal han spise Hjertensfryd om morgenen på fastende hjerte og bruge den altid i sin mad. Henrik Smid anbefaler urten mod mange lidelser, blandt andet åndenød, tungsind, epilepsi, maveonder, mundsår, lændesmerter, skab, ringorm og bid af edderkopper, skorpioner og gale hunde, og et vanddestillat af urten forhindrer, at håret bliver gråt. Altså en virkelig bredspektret medicin. I et skrift fra 1632 hævdes det, at Hjertensfryd-øl opmuntrer tungsindighed, styrker hjertet og er meget sundt for især kvinder. Paulli skriver, at kvinder både i landsbyerne og i købstæderne holder så meget af Hjertensfryd-vand, så at det holdes af dem for en almindelig lægedom, hvilket de i alle tilfald kan bruge. Og Paulli fortsætter: Hjertensfryd driver kvindernes tider, om de er sene og tøver over tiden. Ja, der findes nogle, som fremlokker tiderne, idet de tager den grønne og friske Hjertensfryd og stopper i deres sokker og strømper eller blot i deres tøfler og sko.

Citronmelisse er også en fornem krydderurt, og den er også en af de bedste bifoderplanter, da bierne meget gerne trækker på den. Planten skulle også give en god kryddersnaps.

Gamle navne for Citronmelisse er Honningurt, Citronblomst og Pølseurt.

Cypres-Vortemælk (*Euphorbia cyparissias*)

Cypres-Vortemælk er indført til Danmark. Vi ved dog ikke, hvornår arten kom til landet. Jens Lind og Johan Lange skriver, at Cypres-Vortemælk muligvis er middelalderlig ved Stubber Kloster. Stubbers ekstremt øde beliggende ruiner ser da også meget middelalderlige ud. Men Stubber Kloster blev altså først endeligt forladt i begyndelsen af 1800-tallet. I ”Kulturplanternes indførselshistorie” anfører Johan Lange, at en af de urter som Harpestreng (ca. 1300) omtaler, muligvis er Cypres-Vortemælk.

Cypres-Vortemælk er en 10-30 cm høj, flerårig staude. Fra de øvrige Vortemælk-arter kendes den på, at hovedstænglens blade er linieformede (2-3 mm brede). De sterile sideskuds blade er derimod trådformede. Cypres-Vortemælk forekommer hist og her på sandede, solvarme vejskrænter. Den er heller ikke sjælden på kirkediger. Hyppigst er arten i Himmerland og Vendsyssel.

Cypres-Vortemælk har både haft anvendelse som lægeplante og som prydblade, og den er stadig ret almindelig som staude i haverne.

Alle Vortemælk-arterne indeholder en ætsende mælkesaft, som længe har været brugt til at fjerne vorter. Men man skal passe på. For på en lille, fin barnefinger kan saften nemt ætse så dybt, at knoglen snart skinner hvidt igennem. Allerede Henrik Smid advarer da også mod saften, som kan ”æde sig ind i kødet.” Smid anvender også saften til at fjerne skab og hår. Roden anbefaler han mod vattersot og frøene som rensmiddel.

En hel række Vortemælk-arter har været anvendt som lægeurter. Det gælder først og fremmest Skærm-Vortemælk (*Euphorbia helioscopia*) og Gaffel-Vortemælk (*Euphorbia peplus*), som er et par tilfældigt indslæbte småarter, der er almindelige som ukrudt i haverne, særligt i køkkenhaven. Men også flere andre Vortemælk-arter, der ligesom Cypres-Vortemælk er indførte, har været anvendt som lægeplanter og som prydblade. Det gælder ikke mindst den smukke og temmelig sjældne Langbladet Vortemælk (*Euphorbia esula*), som især træffes på vejkanter og ved kirker. Desuden henvises også til omtalen af den elegante og sjældne Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*). Ved de gamle soldaterhaver på den fjerne Christiansø har forfatteren desuden fundet den særdeles sjældne Knold-Vortemælk (*Euphorbia dulcis*). Og hvem ved; måske har denne kønne plante været brugt som både lægeplante og som prydblade af de udstationerede soldater i 1600- og 1700-tallet. Knold-Vortemælk er også fundet som levende fortidsminde på Bornholm, men kun nogle få steder.

Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*)

Dansk Ingefær er både oprindeligt vildtvoksende samt indført til Danmark. Arten dækker f.eks. voldstedet Gl. Aagaard ved Fjerritslev. Dette voldsted blev fraflyttet engang i 1600-tallet. Den står også på voldstedet Gl. Borreby nær Skælskør, som blev fraflyttet kort efter 1556.

Dansk Ingefær er en 10-30 cm høj, flerårig knoldplante, som kendes på de store, spydformede blade. Meget karakteristisk er også blomsterstanden, som er Calla-lignende. Den nærtstående Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*) kendes på de kraftigt plettede blade. Plettet Ingefær er langt sjældnere end Dansk Ingefær, men dog hyppig i præstegårdslunde.

Som oprindeligt vildtvoksende står Dansk Ingefær i en del skove og krat – især nær kysten – i Sydøstdanmark. Som levende fortidsminde er arten især hyppig i landsbyer og ved gamle gårde, især herregårde. Dansk Ingefær er også en af præstegårdslundenes mest karakteristiske arter, f.eks. i Spentrup præstegårdslund, som i maj er en frodighed af løg- og knoldvækster. I Midt-, Vest- og Nordjylland er Dansk Ingefær sjælden.

Dansk Ingefær er giftig; men giften ødelægges straks ved kogning. Dens store rodknolde var førhen en yndet spise; men de skal først tørres og siden koges. Knoldene består næsten udelukkende af stivelse. Den friske plante er skarptsmagende, og den har da også været anvendt som krydderi. Dansk Ingefær har også været anvendt som veterinærplante og som lægeplante. Allerede oldtidslægerne brugte roden som slimløsende middel og som afføringsmiddel. Senere blev den især anvendt mod lunge- og tarmsygdomme. Henrik Smid skriver i 1556: ”Jeg ved nøye nogen bedre Urt for Pestilente oc Pestilentes Bylder end Arons Urts grønne Blad ...” Roden kaldes også Aronsrod. Simon Paulli (1648), der er kendt for sit djærve sprog, kalder planten for Muncke-Svands – efter den lange kølle, som sidder centralt i blomsterstanden. I moderne haver dyrkes Dansk Ingefær somme tider som prydblade ligesom Plettet Ingefær, der er en af de ældste bondehaveplanter. Det er ikke mindst på grund af den smukt røde frugtstand, at Dansk Ingefær og Plettet Ingefær dyrkes som prydblade. Det bemærkes dog, at de indbydende røde bær er giftige.

PS: Forfatteren har prøvet at spise rodknoldene efter tørring og kogning og synes, at knoldene stadig er meget ubehageligt skarpe i smagen.

Dorothealilje (*Leucojum verum*)

Dorothealilje er indført til Danmark. Første gang den omtales i dansk litteratur er hos Henrik Smid i 1546. Johan Lange skriver i ”Kulturplanternes indførselshistorie”, at Dorothealiljen sandsynligvis er indført i middelalderen af Birgittiner-munke og -nonner at dømme efter tidligere hyppig forekomst nær tomterne af disse klostre.

Det er blevet hævdet, at Dorothealiljen skulle være Birgittinernes særlige yndlingsblomst. Det er rigtigt, at Dorothealiljen står ved begge de to Birgittiner-klostre i Danmark, nemlig Maribo og Mariager samt ved moderklostret i Vadstena i Sverige. Der er dog intet i de skriftlige kilder og heller ikke i Vadstena-klostrets arkiver, som peger på, at Dorothealilje skulle være indført af Birgittinerne, eller at den skulle være deres yndlingsblomst.

Dorothealilje er en yndig og velduftende forårsbebuder, og det er derfor sandsynligt, at den allerede meget tidligt er indført som prydplante og som duftplante.

Dorothealilje kan minde om Vintergæk (*Galanthus nivalis*), men blomsterne er større og klokkeformede. Blomsterbladene har en grøn eller gul plet nær spidserne. På grund af sin tidlige blomstring kaldes den også for Vår-Hvidblomme. Fra den nærtstående Sommer-Hvidblomme (*L. aestivum*) kendes den på, at stænglerne er enblomstrede, mens de er 2-5 blomstrede hos Sommer-Hvidblomme.

Dorothealilje forekommer hist og her som gammelt relikv, særligt i lunde og krat i landsbyer og ved gamle gårde. Særligt i præstegårdslunde er den hyppig. Enkelte steder står den i store og meget smukke bestande, f.eks. ved herregården Trudsholm lidt syd for Hadsund. Ved denne gård står den i kratskoven ned til voldgraven ved gårdens nordside. Her vokser den sammen med flere andre smukke løgplanter som f.eks. de ualmindelige arter Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*) og Krans-Lilje (*Lilium martagon*).

Simon Paulli regner kun Dorothealilje for at være prydplante. Henrik Smid anbefaler derimod de knuste løg som en stikpille, der anbringes i anus for at ”uddrive det forsamlede vand” og af ”livet det levrede blod.” De knuste løg er ifølge Smid også gode som omslag på barselskvindens hævede bryster og på brandsår.

Denne yndighed har mange gamle navne: Februarililje, Nøgne Jomfru, Vinterlilje, Bliedslilje, Februarviol, Vinterviol, Klosterlilje, Gækkelilje og Fløjlblomst. Planten siges at være opkaldt efter dronning Dorothea, som i 1445 blev gift med Kristoffer af Bayern. Men den kan også være opkaldt efter den hellige Dorothea, som led martyrdøden. For da hun døde, kom en engel fra himlen med disse blomster i en kurv. Derfor skyder de så tidligt op af jorden, at de kan blomstre allerede på hendes dag, som er den 6. februar.

Døvnælde (*Lamium album*)

Døvnælde er en indført art, som blandt andet er omtalt og afbildet i Simon Paullis Flora (1648); men arten omtales allerede af Harpestreng og Henrik Smid.

Døvnælde er en 15-50 cm høj, flerårig plante. Arten kendes på de nædelignende blade, som dog ikke brænder. Karakteristisk er også de 10-20 hvide læbeblomster, hvis overlæbe er stor og lodden.

Døvnælde er en af de hyppigste relikttarter, da den er almindelig ved gammel bebyggelse. Dog er den knap så hyppig i Vest- og Nordjylland.

”Blind Nælde” eller ”Blød Nælde” (fordi den ikke brænder) er en meget gammel bestanddel af et middel for brystmerter og for hjertesygdomme (1400-tallet). Saften af Døvnælde blev desuden drukket mod epilepsi (1533). Simon Paulli skriver desuden, at nogle læger anbefaler et farmaceutisk syltetøj af blomsterne mod kvindens hvide udflod. Andre bruger en sirup af blomsterne mod brystlidelser. Atter andre hævder ifølge Paulli, at planten læger sår og den syge milt og stiller næseblod blot den anbringes på nakken. Et gammelt råd fortæller desuden, at friske Døvnælder lægges i patientens urin – forbliver de grønne, så vil han blive rask igen; men visner de, så dør han. I øvrigt drikkes et vindekøkt af rødderne for lændesten (1807), og et afkog af planten bruges til udskylning af endetarmen (1900). Ifølge et råd fra Køgeegn skal piger spise Døvnælde, såfremt de ikke får deres menses. I øvrigt skal Døvnældens ilde lugt kunne fordrive væggelus (1806). Plantens grimme lugt beskriver Johannes V. Jensen således: ”... kattefjært og sjæl af fusel – Døvnælden spredte uden blusel.” Mere poetisk er Viggo Stuckenbergs: ”Døsig kravler myren – i Døvnældens hvide hue.” Og Harald H. Lund følger trop med ”Døvnælden blomstrer sommervidt – i sine lodne pjalter.” Torben Nielsen kalder blomsterne for små barnevogne med opslåede kalecher.

Til plantefarvning har Døvnælden også været anvendt, idet den farver gult.

Børn har til alle tider suget nektar af blomsterne, jævnfør de gamle navne Pattenælde, Sugænælde, Sukkernælde, Sød Nælde, Sugepatte og Sukkerurt. Døvnældens unge skud og blade er gode som gemyse eller til suppe. De tørrede, knuste blade er gode til at drøje mel med.

Døvnældens navn fortæller, at den ligner Brændenælden. Men et gammelt ord fortæller, at ”hvis nælden blomstrer, brænder den ikke.” Brændenælden har i modsætning til Døvnælden ikke typiske blomster. Men blomster har Brændenælden skam; de er blot meget små.

Enbo Galdebær (*Bryonia alba*)

Galdebær er første gang nævnt i et Harpestreng-afskrift fra ca. 1450.

Enbo Galdebær er en indført, op til 5 meter lang, klatrende plante. Skuddene kommer fra en stor roeformet ”rod” og skuddene klatrer ved hjælp af slyngtråde. Frugterne er sorte bær.

Enbo Galdebær er temmelig sjælden. De fleste fund er gjort i gamle købstadsmidter, hvor den gerne står på tomter og i gamle haver, hvor den kravler op ad træer og plankeværker, f.eks. i Korsør, Skelskør, Fåborg, Ebeltoft, Rønne og Neksø. Men Enbo Galdebær kan også findes ved klostre (f.eks. Øm og Mariager) og ved borge (f.eks. Vordingborg). Også ved hovedgårde kan den findes (f.eks. Hanstedgård) og i landsbyer (f.eks. Dråby og Besser). Men ligesom så mange andre middelalderlige reliktpanter er den i tilbagegang. I nogle landsbyer (f.eks. Agersø By) er den så almindelig i hegn og hække, at den er en plage.

Galdebær-arterne (se også Tvebo Galdebær) blev især anvendt som erstatning for den kostbare Alrunerod (*Mandragora officinalis*), som kun vanskeligt kan overvintre i Norden. Paulli skriver om Galdebærren: ”Denne urt er saa berømmelig oc kostelig, at den endoc blifuer blandet med de Dricke som ere tienlige imod Forgift.” Desuden pointerer han, at den som bærer roden på sig, han kan ikke rammes af noget ondt. Det er uden tvivl Alrunens stærke magiske kræfter, som er blevet overført til Galdebærren. Ellers har Galdebærrens rod siden oldtiden været brugt for en masse sygdomme: epilepsi, lamhed, gigt, vattersot, skab og urene sår. Og når roden stødes til grød, skulle det være godt at lægge på podagra-plagede fødder. Roden har også været anvendt som afføringsmiddel; men da planten er giftig, bør den ikke anvendes til selvmedicinering. Der kendes flere eksempler på, at børn er blevet forgiftet af at spise de sorte bær.

Galdebær hører til de talrige klassiske lægeplanter, som i dag er forladt af lægevidenskaben. Faktisk er det kun nogle få af de langt over 1000 europæiske, gamle lægeplanter, som stadig anvendes medicinsk af læger, og det til trods for, at mange medicinalfabrikker, læger og farmaceuter har undersøgt de gamle lægeplanter grundigt. Blandt de klassiske lægeplanter, som stadig anvendes af den autoriserede lægestand kan f.eks. nævnes Læge-Baldrian (*Valeriana officinalis*), Humle (*Humulus lupulus*), Prikbladet Perikon (*Hypericum perforatum*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Hvidløg (*Allium sativum*), Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*), Udbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), Hamp (*Cannabis sativa*), Opium-Valmue (*Papaver somniferum*) og Hyld (*Sambucus nigra*). Det er altså kun en forsvindende lille del af de talrige middelalderlige lægeplanter, som har en positiv fysiologisk virkning.

Mange tror i øvrigt, at medicin fra ”Guds grønne apotek” er helt ufarlig. Det er dog ikke sandt, da næsten alle giftplanter (mere end 100

arter i Danmark) har været brugt som lægeplanter. Ikke så få af disse arter er meget giftige. Som helhed betragtet er naturmedicin langt giftigere og farligere end ”apotekermedicin”. Så pas på med ”selvmedicinering” fra naturen. Men som tidligere nævnt, har Sundhedsstyrelsen heldigvis siden 1970'erne fået fjernet de uheldige naturlægemidler fra hylderne.

Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*)

Ensidig Klokke eller Havepest er en indført kulturplante, som allerede er påvist arkæologisk fra vikingetid (Hedeby).

Ensidig Klokke er en 30-60 cm høj, flerårig staude, som har en vidtkrybende jordstængel, hvorved den ofte bliver et besværligt ukrudt. Ensidig Klokke kendes på, at blomsterne er nikkende og ensidigt vendte med smalle, tilbagebøjede bægerflige. Kapslen er nikkende og håret.

Ensidig Klokke er almindelig i de fleste egne, dog sjælden i Vest- og Nordjylland. Den forekommer især ved bebyggelse, men også langs veje og på marker, diger og strandoverdrev.

Ensidig Klokke har spiselige rodknolde og fingertykke ammerødder, som har en fin smag a la nødder. I øvrigt er det ikke kun rodknoldene og ammerødderne, som kan spises. Både plantens blade og blomster kan også bruges i salaten. Ensidig Klokke har ifølge Johan Lange i ”Kulturplanternes indførselshistorie” ikke været dyrket i historisk tid, idet den afløstes af Rapunsel-Klokke (*C. rapunculus*), se denne. Ensidig Klokke er meget almindelig i haver, hvor den på grund af sine rodknolde og udløbere er vanskelig at udrydde. Somme tider accepteres den som prydblade, da den er ganske køn og blomstervillig. Af og til er det den hvidblomstrede form som dyrkes. På grund af, at den kan være et besværligt ukrudt, har den fået flere øgenavne: Havepest, Havesyge, Gartnerpest, Havens Skræk, Gartnerskræk, Jordpest, Jordkræft og Fandens Kirsebær. Andre gamle navne er Vild Rapunsel, Rapunselklokke og Munkerod. Bukser og Bukserod er den kaldt, fordi ammerødderne somme tider sidder to og to. Navnene Damelår og Kvindelår hentyder til de opsvulmede ammerødder, mens navnet Julekål er et lån fra Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), som er en anden ondartet ukrudtsplante med hvidlige, underjordiske udløbere. Ligesom andre *Campanula*-arter er den også blevet kaldt Klokkeblomst, Klokkeurt, Bjældeblomst, Blåbjælde, Fingerbøl, Fingerhætte, Blåmand og Knaldhætte, fordi blomsterne kan bringes til at give et lille knald, når klokkens munding klemmes sammen med fingrene og den indelukkede luft trykkes sammen, indtil kronen sprænges. Alle de nævnte navne er hentet fra professor Johan Langes storværk: ”Ordbog over Danmarks plantnavne”.

Ensidig Klokke er omtrent så udbredt som de to andre berømte køkkenurter, Stor Nælde og Skvalderkål. Disse tre arters store almindelighed kan tolkes derhen, at de alle tre har været meget almindeligt dyrkede førhen, selv om det selvfølgelig også spiller en rolle, at de alle tre nemt spreder sig.

Farve-Gåseurt (*Anthemis tinctoria*)

Farve-Gåseurt er indført og vel også tilfældigt indslæbt; men vi ved ikke, hvornår den er indført. Dens forekomst som levende fortidsminde tyder dog på, at det er sket tidligt.

Farve-Gåseurt er en 20-40 cm høj, flerårig urt, som kendes på de forholdsvis store kurve med kraftige gule randkroner. Den kendes også på de savtakkeede, regelmæssige bladafsnit. Fra den lignende Gul Okseøje (*Chrysanthemum segetum*) kendes den på, at bladafsnittene er grå og ganske smalle, og ikke blågrønne og bredt lancetformede som hos Gul Okseøje.

Farve-Gåseurt er især hyppig på tørre og varme vejskrænter nær landsbyer; men den kan også findes på jernbaneskrænter og i grus- og kalkgrave. I brakmarker kan den danne store bestande. Ligesom de fleste andre levende fortidsminder synes Farve-Gåseurt at være i forsvinden, særligt i Jylland. Men den ses dog stadig regelmæssigt på vejkanten ved flere landsbyer, f.eks. Beder, Esby og Ramten, og en stor bestand står ved Rønde Gyde nær Kalø Slotsruin.

Farve-Gåseurt skylder sit navn, at den er en gammel farveplante, som farver gult. Netop fordi den er en berømt farveplante, var det måske ikke så mærkeligt, at den i 2007 blev fundet som ukrudt i den stærkt tilgroede have, som hører til farvergården i Ebeltoft. Ebeltofts farvergård er et museum over plantefarvning, og i haven står endnu et par berømte farveplanter som ukrudt, blandt andet den meget sjældne Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*), som er blandt de få urter, som farver blå. I haven står også rækker af Tusindstråle (*Telekia speciosa*) og Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia* var. *macrantha*). Men om de har været anvendt til plantefarvning, vides ikke. Havens Kermesbær (*Phytolacca acinosa*) har dog været anvendt til at farve saft, gelé og grød rødt. I haven står også meget Stor Nælde (*Urtica dioica*). Denne forkætrede urt er faktisk en god farveplante, da den farver i forskellige nuancer af grønt.

Farve-Gåseurt er en køn, blomstervillig og hårdfør plante. Derfor ser vi en sjælden gang, at den dyrkes som prydblante i haverne.

Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*)

I Kulturplanternes indførselshistorie skriver Johan Lange, at Farve-Vajd er ”påvist arkæologisk fra de første århundreder i vor tid”.

Farve-Vajd er muligvis oprindeligt vildtvoksende på Bornholm. Men selv på Bornholm er de fleste forekomster forvildede fra tidligere dyrkning.

Farve-Vajd er en toårig, 40-100 cm høj, blågrøn plante, som kendes på den store, grenede blomsterstand med talrige, små, gule blomster. Frugterne er hængende, flade, ovale og vingede.

Farve-Vajd er sjælden undtagen på Bornholm og Christiansø-Frederiksø, hvor den er almindelig. Bortset fra Bornholm og nogle få andre steder i Østersøområdet og i Øresundsområdet findes arten kun ved Isefjorden, Sejerø og ved Horsens Fjord, hvor den står på strandvolde. Ved Bramsnæs Bugt nær hovedgården Eriksholm står den på tangrige strandvolde sammen med andre ældgamle kulturplanter som Skarntyde (*Conium maculatum*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*). Alle disse arter har formentlig spredt sig til stranden fra den nærliggende, middelalderlige bebyggelse. Som levende fortidsminde vokser Farve-Vajd i flere af de bornholmske fiskerlejer. Også på Ertholmene er den et levende fortidsminde, og her står den sammen med over 70 andre arter af reliktplanter. I Jylland, hvor Farve-Vajd er meget sjælden, står arten pudsigt nok som ukrudt i den oplejede have, som hører til den berømte farvergård i Ebeltoft.

Farve-Vajd er vores mest berømte farveplante. Planten er nemlig en af de meget få urter, som farver blå. Kun Farve-Reseda (*Reseda luteola*), som farver gult, er omtrent så berømt som Farve-Vajd. I samlerhaver kan man stadig finde Farve-Vajd dyrket som farveplante, og i udlandet dyrkes den stadig kommercielt.

Farve-Vajd er en af de mange gamle kulturplanter, som NordGen (tidligere Nordisk Genbank) netop har indsamlet frø af på Bornholm. Også en længere række andre bornholmske specialiteter er indsamlet, f.eks. Havrerod (*Tragopogon porrifolius*), Knold-Vortemælk (*Euphorbia dulcis*), Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*), Kandelaber-Kongelys (*Verbascum speciosum*) og Farve-Reseda (*Reseda luteola*).

Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*)

Filtet Kongelys er indført til Danmark; men den er måske også oprindeligt vildtvoksende på nogle kystskrænter. Første gang Filtet Kongelys omtales i dansk litteratur er i en række utrykte og trykte lægebøger fra 1400-tallet. Arkæologisk er den dog påvist fra 1200-tallet (Odense) og fra ca. 1300 (Asmild). Filtet Kongelys står stadig som levende fortidsminde ved Asmild Klosterruin. Den er desuden registreret ved Sminge Klosterruin, som næsten er skjult i græs. Sminge Kloster blev nedlagt 1166, og Sminges Filtet Kongelys er det ældste levende fortidsminde, som forfatteren har registreret. Det er dog ikke sikkert, at Kongelysen ved Sminge er spiret frem fra frø, som er over 800 år gamle. Det er derimod sandsynligt, at Kongelysen har blomstret og sat frø adskillige gange siden 1100-tallet. Der er derimod ingen tvivl om, at Sminges Kongelys er en direkte efterkommer efter de Kongelys, som Cisterciensermunkene dyrkede ved Sminge for over 800 år siden.

Filtet Kongelys, som er en 50-120 cm høj, toårig plante, kendes på de tæt fildede og lodne blade og den lange blomsterstand med talrige, gule blomster. Den kan nemt forveksles med Udbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*), se denne.

Filtet Kongelys findes hist og her ved gærder og på skrænter i Østdanmark. Som levende fortidsminde er den således hyppig, og den står f.eks. i mange landsbyer. Filtet Kongelys er også et af de karakteristiske levende fortidsminder ved klostre og borge, f.eks. ved Vitskøl og Antvorskov klosterruiner. Ved Øm Klosterruin er den almindelig. Men her er den ligesom mange andre gamle urter udsået i nyere tid, nemlig fra Voer Kloster. Filtet Kongelys står også ved ruinerne af Refshaleborg, som blev smadret af ”kåde karle med køller” (bondeoprør) i 1256. Man kan også finde den ved f.eks. Ravensborg Slotsruin, Kalø Slotsruin, Hammershus og ved den store borg Bastrup, som allerede blev forladt ved midten af 1200-tallet. Naturligvis findes den også ved en del hovedgårde, f.eks. Tranekær, Høegholm, Frijsenborg, Holckenhavn, Wedelsborg, Sparretorn, Vaar og Gl. Estrup. Med alle de nævnte fund, der skriver sig tilbage til 1100/1200-tallet, er Filtet Kongelys et af de fornemste levende fortidsminder, og arten er en af de bedste indikatorer på middelalderligt havebrug.

Filtet Kongelys havde både anvendelse som prydblade, bifoderplante, teplante, kosmetikplante, farveplante, veterinærplante, teknisk plante og som lægeplante. Harpestreng skriver, at den renser for onde væsker og hjælper for hårvækst. Smid anbefaler den mod blandt andet ”Bugens daglige flydelse” (diarré) og Paulli berømmer den højt mod ”Veir udi Lifuet” og til at forhindre ”den gyldne Aaris Piine” (hæmorrhoider).

Fingerbøl (*Digitalis purpurea*)

Fingerbøl er ikke en oprindelig vild dansk plante, men er indført. Første gang vi i dansk litteratur hører om den er i 1647 og i 1648, da den er omtalt i både Blochs Horticultura og i Simon Paullis Flora Danica. Johan Lange anfører i sit væk "Kulturplanternes indførselshistorie", at den er "middelalderlig efter fund på klostertomter at dømme". De klostertomter, som Lange tænker på, er nok Øm og Vitskøl. Men her behøver Fingerbøl ikke at være middelalderlig. Den kan også være yngre, da der har været ubrudt havebrug de to steder siden reformationen. Til gengæld står Fingerbøl flere steder ved den øde beliggende borg, Drost Peders Høj, nær Mønsted Kalkgruber, og her er Fingerbøl uden al tvivl et meget gammelt relik, da den nævnte borg formentlig blev nedbrudt og forladt allerede for henved 600 år siden.

Fingerbøl er en statelig, meterhøj plante. Fingerbøl er toårig, og den kendes på de store, lidt skævt klokkeformede, rosenrøde kroner, som indvendigt er mørkplettede.

Fingerbøl er en af de almindeligste relikter. Særligt hyppig er den ved kirker, men også ved mange gamle gårde står den som mere eller mindre forvildet.

I moderne haver er Fingerbøl en elsket prydblade, men i ældre tid blev den også anvendt som lægeplante. Som så mange andre gamle lægeplanter er Fingerbøl meget giftig.

Fingerbøl er et typisk eksempel på en værdifuld lægeplante, som gennem folkemedicinens iagttagelser vandrede over i den moderne lægevidenskab. Fingerbøllens indholdsstof, digitalis, er nemlig blevet "medicinen for det svage hjerte". I middelalderen blev Fingerbøl slet ikke anvendt mod hjertelidelser, men mod bylder, hovedpine, underlivssvulster og til sårbehandling, og netop til det sidstnævnte er den ligefrem glimrende. Den berømte læge Simon Paulli skriver dog i 1648, at den især dyrkes som prydblade, "thi ellers er den ickun foractet". Om plantens nutidige brug som lægeplante skriver Harald Nielsen: Den nuværende brug af Fingerbøllens blade til hjertemedicin stammer fra England. En klog kone havde en recept på en medicin, som var gået i arv i hendes slægt gennem generationer, og denne medicin gav påfaldende gode resultater ved hjerte- og nyresygdomme, specielt vattersot. Lægerne forsøgte at få hende til at røbe sin hemmelighed; men hun ville ikke give sin recept fra sig. En engelsk læge, William Withering, tog problemet op, og efter 20 års forskning lykkedes det i 1785 for ham at fremlægge et arbejde, hvori han klarlagde Fingerbølbladenes dosering og virkning. Arbejdet var så fremragende, at man siden ikke har kunnet røkke ved hans resultater, og det er hans iagttagelser, som stadig ligger til grund for digitalisbehandling.

Det er kun ganske få af de henved 200 middelalderlige lægeplanter,

som har en betydelig positiv fysiologisk virkning. Fingerbøl er en af dem. Langt størstedelen af den europæiske naturmedicin, som sælges i dag, har overhovedet ingen eller kun en svag positiv virkning.

Fransk Rose (*Rosa gallica*)

Den franske Rose er blandt den stribede af gamle rosenarter, som vi allerede hører om i 1500-1600-tallet. Til denne gruppe hører blandt andet også Maj-Rose (*Rosa majalis*), Damascenerrose (*Rosa damascena*), Æblerose (*Rosa rubiginosa*), Hvid Rose (*Rosa alba*) og Centifolierose (*Rosa centifolia*).

Den vilde gallicarose er en 40-80 cm høj busk med få torne og mørkegrønt løv med tykke, grove, læderagtige blade. Blomsterne er smukt mørkerøde. Men i øvrigt er det vanskeligt at give en kort beskrivelse af Fransk Rose, da den optræder i talrige sorter. Der henvises til den fyldige litteratur om ”historiske roser”.

Forfatteren har registreret Fransk Rose som mere eller mindre forvildet i krat, hegn og på stendiger ved enkelte gamle gårde, særligt præstegårde og herregårde. Desuden er den nogle få gange fundet som vild ved gamle huse i landsbyer og ved nogle for længst forladte kirkegårde. I moderne haver ses den også, men ikke særligt almindeligt, skønt den er køn. Og så dufter den dejligt. På en varm juli-eftermiddag kan duften fra en frodig busk fornemmes på 5-10 meters afstand. Den franske Rose er derfor selvskreven til havens afsnit med duftplanter. Allerede perserne, grækerne og romerne tilbad Rosen, og ”Blomsternes Dronning” spillede også en meget stor rolle i den kristne symbolverden. Rosen var blandt andet forbundet med den letsindige Afrodite – og senere blev den så symbolet på Jomfru Maria! På samme måde var den røde rose symbolet på Jesu blod. I middelalder-balladerne (og også i den senere poesi) er Rosen den blomst, som hyppigst nævnes. Herhjemme har vi just indført Skt. Valentinsdag, hvor den unge mand gerne giver sin kæreste en langstilket rød rose. Men rosen som kærlighedssymbol bygger altså på en tradition, som går tilbage til oldtiden.

Medicinsk havde roserne en bred anvendelse, især som skønhedsmidler og som medicin mod øjenlidelser. Paulli bruger også Rosen mod gulsot, gigt, lungernes og leverens sygdomme samt mod hovedpine og næseblod. Desuden blev roserne anvendt til at fremstille både saft, rosenolie, rosenvand, roseneddike, rosenhonning og rosenkonserver. Glemmes må det ikke, at den Franske Roses velduftende rosenblade er fortrinlige til rosengelé.

Gartnernes nænsomme hænder har frembragt tusinder af smukke rosen-hybrider. Men de ”historiske roser”, som vi herhjemme allerede kender fra middelalderen og renæssancen, må ikke glemmes. Med deres sarte natur, yndige blomster og deres vellugt er de en pryde og dejlighed for enhver have. Desuden har de gamle roser en sjældent frodig kulturhistorie.

Galnebær (*Atropa belladonna*)

Vi hører første gang om Galnebær hos Smid (1577); men bestemmelsen er ikke helt sikker.

Galnebær er en 50-120 cm høj, flerårig urt, som kendes på de 3 cm lange, klokkeformede, hængende og brunviolette blomster. Frugten er et skinnende sort, kugleformet bær, som er 1,5-2 cm i diameter. Hos den nærtstående og meget sjældne Skopolaminurt (*Scopolia carniolica*) er frugten en buddike (kapsel med låg) og bægerfligene er meget korte, mens de er lange og udstående hos Galnebær.

Galnebær vokser omkring gammel bebyggelse, ved gærder og i skove, krat og hegn. I Danmark er Galnebær meget sjælden. Fra Ålholm Slot, som oprindeligt er en middelalderborg, har Galnebær været kendt siden 1700-tallet. Ved herregården Brahetrolleborg er Galnebær forvildet fra en nu nedlagt, moderne klosterhave. Arten står også flere steder som falsk levende fortidsminde ved Vordingborg Slotsruin. Her er den forvildet fra den moderne slotshave.

Galnebær er dødelig giftig, og ligesom de andre ”stærke natskygger”, nemlig Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Pigæble (*Datura stramonium*), er den en berømt trolddomsplante og giftplante. Galnebær blev af Linné døbt ”Atropa” efter den af dødsrigets gudinder, som overklipper livstråden, nemlig Atropa. Tilnavnet ”belladonna”; det vil sige ”smuk dame” fik den, fordi de italienske damer brugte et udtræk af planten til at dryppe i øjnene for at få store, smukke pupiller – en farlig skønhedskur. I de gamle urtebøger beskrives forgiftningstilfældene med Galnebær som djævlens værk. Forstavelsen ”gal” betyder da også, at man bliver gal, altså ”sindssyg”, hvis man indtager planten. På grund af sin store giftighed har planten ikke været brugt meget i folkemedicinen. Den har dog været anvendt mod kighoste (og hertil er den god), ligesom den i svage doser blev brugt som elskovsmiddel og i stærke doser til fosterfordrivelse. Også som et effektivt middel mod mavekramper har den været brugt. På grund af det store atropinindhold har den også været brugt til øjenundersøgelser, da plantens saft som nævnt udvider pupillen, så lægen nemmere kan se ind i øjet.

Galnebær dyrkes i flere moderne klosterhaver, f.eks. i Vitskøl. I Vordingborg Slotshave dyrkes den som nævnt også. Her står den med sine smukt sorte, skinnende og solbærlignende bær og frister børnene. Bærrene smager oven i købet forræderisk sødt. - Dødelig dosis for en 5-årig er ca. 3 bær. På et tidspunkt ender det galt. Derfor bør Galnebærrene fjernes fra haverne.

Glat Burre (*Arctium lappa*)

Glat Burre er både oprindeligt vildtvoksende og indført til Danmark. Arten står f.eks. ved borgen Bastrup, hvor den sikkert er meget gammel, eftersom Bastrup allerede blev forladt ved midten af 1200-årene. Glat Burre står også ved f.eks. Kalø Slotsruin. Kalø Slot blev nedbrudt og forladt efter 1670'erne.

Glat Burre, som er en 60-130 cm høj, toårig plante, kendes på de velkendte burrer, som så let sidder fast i tøjet. Fra de øvrige Burre-arter kendes den på, at burrerne er helt glatte. De øvrige Burre-arter, som kan optræde som levende fortidsminder, er Liden Burre (*Arctium minus*) og Filtet Burre (*Arctium tomentosum*) samt Gul Burre (*Arctium nemorosum* ssp. *pubens*). De to førstnævnte er ret almindelige, mens Gul Burre er sjælden.

Glat Burre er temmelig almindelig i Østdanmark, mens den kun findes hist og her i Vest- og Nordjylland.

Glat Burre findes især på vejkanter og omkring gammel bebyggelse. Den kan dog også findes på skrænter og på strandoverdrev.

Glat Burre er en virkelig god køkkenurt. Det er den fyldige pælerod fra de enårige planter, som spises. Visse steder i Østasien dyrkes Burren stadig som køkkenurt. Glat Burre har også haft anvendelse som veterinærplante, bifoderplante og som teknisk plante, idet burrerne har været brugt til uldkartning. Det er dog især som lægeplante, at Burren er berømt. Burren er således efter sigende god mod både fnat, gonorré og tynd hårvækst. Det med hårvæksten skyldes signaturlæren, efter hvilken den gode Gud havde givet mennesket et tegn på, hvad de forskellige planter er gode til. Burrens mange stride børster kan således minde om en ungersvends frodige hårmanke, og derfor måtte den følgelig være god, om man lider af hårtab. Man kan stadig købe hårlotion, som er tilsat Burresaft. Også som trolddomsplante er burren berømt. Igen med tanke på signaturlæren, så kan den lange, stive pælerod jo godt give visse mindelser. Det var derfor, at allerede Harpestreng skrev, at "Skræppen kunne sætte en død mand på hesten". I gamle dage dyrkede man sin Viagra i forhaven. "Skræpper" er en fællesbetegnelse for urter med store blade, således Burre, Hestehov og Butbladet Skræppe.

Grøn Mynte (*Mentha spicata*)

Grøn Mynte er indført til Danmark, og første gang vi hører om Grøn Mynte i dansk litteratur er i et Harpestreng-håndskrift fra ca. 1300. Denne nyttige plante er dog sikkert ældre end som så i Danmark.

En hel række mynter optræder som gamle relikter; men de er i almindelighed vanskelige at kende fra hinanden. Det skyldes, at de gennem mere end tusinde år er blevet krydset (hybridiseret) med hinanden. Den rene Grøn Mynte er en 30-90 cm høj, flerårig staude, som bedst kendes på, at den er glat og på, at bladene er lancetformede og ustilkede.

I de fleste floraer angives det, at Grøn Mynte findes hist og her i Østjylland og på Øerne. Men så hyppig er den ikke længere. I dag er den sjælden i Østdanmark og meget sjælden i Vestjylland. De fleste fund er gjort på fugtige steder ved landsbyer.

Mynterne hører til de fornemste krydderurter, teplanter og lægeplanter. Også i nutidens haver hører de til de fineste krydderurter, og som teplanter er de uovertrufne – med eller uden honning, citronskive og hvid martini. Medicinsk havde mynterne, og ikke mindst Grøn Mynte, stor anvendelse. Allerede Harpestreng skriver for 700 år siden, at Grøn Mynte har den dyd, at enhver, der drikker den kogt med vin, han kan den dag ikke blive beruset af nogen drik. Mynteteen stiller desuden fuldstændig kødets lyst ! Dette er Simon Paulli 300 år senere dog ikke enig i. Han skriver således i 1648 tværtom, at den kan skynde til det naturlige værk (samleje), dog så at der ingen livsfrugt eller velsignelse følger efter. Smid anbefaler Grøn Mynte mod blodspytning og opkastning, ligesom den dræber orm i maven. I moderne naturmedicin anvendes myntete blandt andet for oppustet mave.

Blandt de øvrige mynter, som mere eller mindre hyppigt står som gamle relikter, kan nævnes Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*), Lodden Mynte (*Mentha x villosa*), Kæmpe-Mynte (*Mentha x villosonervata*), Pebermynte (*Mentha x piperita*), Krusemynte (*Mentha x piperita* var. *crispa*) og Eng-Mynte (*Mentha x gentilis*). Alle de nævnte mynter er sjældne eller meget sjældne som levende fortidsminder. Det bemærkes, at 5 af de 6 nævnte mynter er krydsninger (hybrider). Hver og en af Mynterne giver maden, salaten og teen hver deres egen specielle, gode duft.

Gamle danske navne for Grøn Mynte er Statat, Sisenbrand, Isenbrand og Spids Mynte.

Grøn Nyserod eller Grøn Julerose (*Helleborus viridis*)

Grøn Nyserod er en indført plante, som Johan Lange i "Kulturplanternes indførselshistorie" kan føre tilbage til ca. 1600, ligesom den er omtalt i Simon Paullis Flora Danica fra 1648.

Grøn Nyserod er en 20-40 cm høj, flerårig staude, som kendes på de rent grønne, klokkeformede blomster. Blomsterne mangler således Stinkende Nyserods (*H. foetidus*) purpurrøde rand.

Som gammelt relikv er Grøn Nyserod sjælden. Som moderne prydblade er Grøn Nyserod ikke almindelig, hyppigst er den i gamle haver. Således træffes den af og til som mere eller mindre vildtvoksende i herregårdsparken. Grøn Nyserod kan henføres til kontingentet af gamle bondehaveplanter.

Grøn Nyserod er på ingen måde prangende. Ligesom Stinkende Nyserod er den til gengæld blandt de allertidligste vårbebudere, da den kan blomstre så tidligt som i januar, og i hvert fald står den i fuldt flor i marts-april.

Grøn Nyserod er en ældgammel lægeplante. Planten er meget giftig og har ligesom Stinkende Nyserod især været anvendt mod sindssygdomme. Oldtidslægen Dioscorides anbefaler den dog også som afførings- og som brækmiddel. Han skriver også, at planten kaldes "Mellampodium", fordi en gedehyrde, Mellampos, sagdes at have helbredt Proitos sindssyge datter ved at give hende roden som afføringsmiddel. På grund af Nyserod-arternes store giftighed advarer renæssancelægen Henrik Smid stærkt mod brugen af Sort Nyserod, også kaldet Hvid Julerose, (*H. niger*), som er den velkendte Julerose med store, hvide blomster. Han hævder dog, at de gamle læger brugte Sort Nyserods rod som renselsesmiddel og som middel mod slagtilfælde, vattersot, spedalskhed, den fjerde dags koldfeber, kramper, tarmvrid og flere andre sygdomme. Smid fraråder dog brugen af planten; men vil man endelig bruge den, da må man kun tage et quintin (1/2 lod eller 1/28 pund) ad gangen. Til udvortes brug anbefaler Smid Julerose til at rense gamle sår og fistler. En blanding af Julerose og eddike benytter han som plaster til skab, skurv, ringorm, spedalskhed og andre hudsygdomme. Også som nysepulver har Julerose været anvendt, ligesom roden kogt i eddike giver et afkog, som skulle være et fortrinligt middel til at stille tandpine. Roden kogt i lud brugte Smid som middel mod lus. Bagt til kager sammen med mel og honning var roden glimrende som rottemiddel, og kogte man roden i mælk, fik man fluegift. Simon Paulli advarer stærkt den "gemene Mand" at bruge den grønblomstrede nyseurt (*H. viridis*), som dyrkes i landsbyhaverne. Vi kan derfor gå ud fra, at Grøn Nyserod var en almindelig haveplante allerede ved midten af 1600-tallet.

Gul Lærkespore (*Pseudofumaria lutea*)

Gul Lærkespore er indført. I ”Kulturplanterns indførselshistorie” kan Johan Lange kun føre Gul Lærkespore tilbage til 1817, da den blev dyrket ved godset Gisselfeld. Den er dog sikkert betydeligt ældre her i landet. Det tyder dens forekomst på mange kirkediger og ved ruiner på.

Gul Lærkespore er en flerårig, 15-30 cm høj staude, som er almindelig som prydblade, især i ældre haver. Arten kendes på det findelte løv og de centimeterstore, gule kroner med lang spore. Som forvildet er Gul Lærkespore typisk for kirkediger, men også i landsbyens krat kan vi finde den som forvildet. En særlig smuk forekomst havde den på Antvorskov Klosterruins maleriske ruiner. Her hang Gul Lærkespore på smukkeste vis i meterbrede puder som ægte hængende haver. Denne forekomst blev dog desværre fjernet, da ruinen blev restaureret for en snes år siden.

Gul Lærkespore indeholder som andre Lærkespore-arter det giftige stof protopin, som virker hallucinogent. Derfor, og fordi arten er så almindelig i haver, er forfatterens kæle navn for arten Husmodertjald. En nær slægtning til Gul Lærkespore er en anden gammel prydblade, nemlig Langstilket Lærkespore (*Corydalis solida*), som minder meget om løvskovens Hulrodet Lærkespore (*C. cava*). Langstilket Lærkespore forvilder sig gerne, og vi finder den derfor ret ofte i landsbyens krat og lunde. Både Langstilket og Hulrodet Lærkespore er smukke arter, som kan minde om orchidéen Tyndakset Gøgeurt (*Orchis mascula*). Jeg kalder derfor disse planter for ”Orchids by Honour”. I øvrigt kommer Lærkesporernes videnskabelige navn af det græske ord *Korydalis*, som betyder Toplærke. Blomstens ene kronblad kan nemlig minde om Toplærkens fjertop, og dens spore er fuglens bagklo. Navnet *Corydalis* skyldes dels denne lighed og dels, at blomstringen falder sammen med Lærkens ankomst. Andre gamle navne for især Hulrodet Lærkespore er Gøgerod, Kukkerrose og Hesteblostm, idet sporen kan minde om et hestehoved. De to andre navne hentyder til, at planterne blomstrer på den tid, da Gøgen kukker. Herhjemme begynder Langstilket og Hulrodet Lærkespore at blomstre allerede sidst i april, og da begge arter gerne danner store bestande, er de et smukt syn i de lyse og knapt udsprungne lunde.

Lærkesporearterne er nært beslægtede med Jordrøg (*Fumaria officinalis*). I modsætning til den lille Jordrøg, som er en kendt lægeplante, foreligger der ikke oplysninger om, at lærkespore-arterne har været anvendt medicinsk.

Vi ved som nævnt ikke med sikkerhed, om Gul Lærkespore er middelalderlig herhjemme. Til gengæld kan Langstilket Lærkespores danske historie føres tilbage til 1600-tallet, og køn som den er, er den sikkert blevet dyrket endnu tidligere. Og i hvert fald tyder Lærkesporernes hyppige forekomst i gamle haver på, at de er gamle borgere her i landet.

Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*)

Gærde-Kartebolle omtales første gang i dansk litteratur i en utrykt lægebog fra 1450.

Gærde-Kartebolle er indført til Danmark. Planten er en toårig, 60-120 cm høj urt, som nemt kendes på de store, 6-8 cm lange karteboller, som er lidt aflange. Hos den nærtstående Pindsvine-Kartebolle (*D. strigosus*), som en gang imellem er forvildet fra haver, er kartebollerne mindre (3-4 cm lange) og kuglerunde.

Gærde-Kartebolle forekommer hist og her som forvildet på Øerne, mens den er ret sjælden i Jylland, især mod vest og nord. Gærde-Kartebolle står typisk i landsbyer og fiskerlejer og ved gamle gårde som f.eks. herregårdene Hoegholm, Tranekær og Brahetrolleborg. På tørre vejskrænter er den også hyppig. Som et smukt levende fortidsminde står den ved borgene Kalø og Jungshoved.

I gamle dage var Kartebollen et must i enhver have. Den var nemlig uundværlig til uldkartningen. Men i modsætning til, hvad de fleste af os længe har troet, så var det ikke Gærde-Kartebolle, som blev anvendt, men derimod dens nære slægtning Ægte Kartebolle (*D. sativum*). Ægte Kartebolle har stivere pigge end Gærde-Kartebolle. Den ægte Kartebolles pigge er dog blødere end stålkarternes, og derfor var de mere nænsomme overfor ulden. Ægte Kartebolle har i modsætning til Gærde-Kartebolle ikke kunnet overleve som relik. Om Ægte Kartebolle skriver Simon Paulli i 1648: "... at den voxer eller med Fliid dyrkes udi Hafver."

Om Ægte Kartebolle skriver Henrik Harpestreng, at den knust og lagt på hovedet hjælper på hovedværk. Desuden anbefaler han saften for ørepine, og et afkog til bylder og betændelse. Som kosmetikplante har Ægte Kartebolle også været anvendt, idet Paulli anbefaler de store bladskeders vand mod pletter i ansigtet. Også som øjenvand anbefaler han Kartebollen.

Gærde-Kartebolle er en statelig plante, og derfor dyrkes den ofte som prydplante i moderne haver. De dekorative karteboller er i dag meget anvendte til afskæring, ligesom de er populære i tørrede dekorationer.

De egenartede Karteboller har givet ophav til mange navne. Allerede Harpestreng kaldte den for "Virga pastoris" (præstens jomfru), og senere folkelige navne er Kradsætidsel og Kløkusse.

I haverne er Kartebollens blomster eftertragtede af humlebieerne og af de store dagsommerfugle. Om vinteren tager stillitserne gerne et kvindrende ophold i Kartebollerne, som er leveringsdygtige i olierige frø.

Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*)

Gærde-Kørvel er indført, men vi ved ikke hvornår, den er kommet til Danmark. Dens forekomst ved Kalø Slotsruin, som blev nedbrudt og forladt efter 1670'erne, tyder dog på, at det er sket tidligt.

Gærde-Kørvel er en 15-50 cm høj skærmpolante, som kendes på sin fine duft, når bladene knuses. Fra Have-Kørvel (*Anthriscus cerefolium*) kendes den på, at småsvøbet er mangebladet, mens det kun er 2-5 bladet hos Have-Kørvel. Småsvøbet er de små blade, som sidder ved grunden af de små skærme. Endvidere er frugten glat hos Have-Kørvel, mens den er besat med krogbørster hos Gærde-Kørvel.

Gærde-Kørvel forekommer hist og her i Østdanmark på vejkanter, tangvolde og i hegn, oftest nær landsbyer og fiskerlejer. I Jylland er arten sjælden. Vi ved intet om Gærde-Kørvels kulturbotanik fra de skriftlige kilder. Men det er sandsynligt, at den førhen har været brugt som køkkenurt. Planten er nemlig fremme allerede i april-maj, og den fine, sprøde urt har som nævnt en god duft. Under alle omstændigheder forekommer den ofte som et typisk levende fortidsminde. På køkkenskrænten ved Kalø Slotsruin er den om foråret en af dominerende sammen med River (*Asperugo procumbens*) og andre prominente gamle urter som Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*) og Katteurt (*Nepeta cataria*) og en halv snes andre reliktpolanter. I et hegn nær landsbyen Gammel Harlev står den igen sammen med den sjældne Læge-Hjertespad. Og i landsbyen Dråby nær Ebeltoft vokser den i mængder sammen med flere arter, som er fine indikatorer på middelalderligt havebrug, nemlig Svaleurt (*Chelidonium majus*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*) og Enbo Galdebær (*Bryonia alba*). Ved Endelave Havn står den sammen med den ligeledes berømte lægeplante Skarntyde (*Conium maculatum*). I købstaden Stege har forfatteren på samme måde fundet den på en byggetomt sammen med kulturhistoriske berømtheder som Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*) og Opium-Valmue (*Papaver somniferum*). Artens økologi og forekomstmønster tyder altså på, at den er en gammel kulturplante. Artens lækre duft og sprøde konsistens peger i samme retning. Vi må heller ikke glemme, at også de gamle havde en forkærlighed for forårets første urter, som de blandt andet nød i suppe. Og Gærde-Kørvel er som nævnt en af de allertidligste urter.

Hasselurt (*Asarum europaeum*)

Hasselurt, som er indført til Danmark, er en meget gammel kulturplante herhjemme, da den allerede omtales af Harpestreng omkring 1300.

Hasselurt er en kun 10-15 cm høj urt, som kendes på de læderagtige, skinnende og nyreformede blade. Blomsten er brunlig og klokkeformet.

Hasselurt dyrkes almindeligt i moderne haver, især i surbundsbede under Rhododendron. Som gammel relikv er den sjælden; men den står dog f.eks. i et gammelt krat af Kræge (*Prunus domestica* ssp. *instittia*) på Tunø. Ved Bønnet Slotsruin står den også – Bønnet Slot brændte i år 1700 og blev ikke genopført. Også ved et par kirker er den fundet.

I middelalderen var Hasselurt en højt anset lægeplante, og den var også lidt af en trolddomsplante. Det er f.eks. ganske vist, at den strøget med soda på panden giver evig hukommelse. Og spiste kvinder Hasselurt, så udstødes fostre – døde som levende. Hasselurt var også middelalderens mest effektive brækmiddel. Om denne herlige plante skriver Henrik Smid i 1500-tallet: Roden kogt i vin med honning løsner al lungens slim og fordriver hoste, stakåndethed, gulsot og vattersot, thi hun åbner leveren, lungerne og milten, renses blæren, nyrerne og livmoderen, og fremløkker kvindernes tid (menstruation). Simon Paulli føjer i 1648 til, at den uddriver alle slags onde, seje og slimagtige væsker. Og han fortæller om Hasselurtens rødder: De tjener ganske vel til miltens, leverens, mave og nyrernes forstoppelse at åbne, af hvilket ellers mange slags koldesyge have deres udspring. Hasselurt er giftig, og ligesom mange andre af de middelalderlige lægeplanter bør den ikke anvendes til selvmedicinering.

Hasselurt er som nævnt almindeligt dyrket i moderne haver. Også på kirkegårdene er den et yndet bunddække. Planten sætter rigeligt med frø, og frøene spredes effektivt med myrer. De planter af Hasselurt, som står ved foden af kirkediget, behøver derfor ikke at være meget gamle levende fortidsminder; de kan også være ganske unge kulturflygtninge.

Hasselurten er en af de mange middelalderlige lægeplanter, som i nyere tid er blevet accepteret som prydblade. Hasselurt hører til blandt de 150 arter, som vi i dag kalder for ”tipoldemors stauder”.

Have-Iris (*Iris germanica*)

Have-Iris er en indført art, som første gang omtales i Harpestrengs lægebog fra ca. 1300.

Have-Iris er en 30-90 cm høj, flerårig stauede, som kendes på de 20-40 mm brede, sværdformede blade og de meget store blomster. De ydre blomsterblade er som regel rødviolette, mens de indre er hvidlige. Sjældnere er blomsterne brunviolette eller gulhvide. Blomsterne er velduftende. Et gammelt navn for planten er Sværdlilje, som skyldes de sværdformede blade. Iris betyder regnbue og stammer fra den græske mytologi. Det er den farvestrålende vej, som den rapfodede Iris (gudernes tjenerinde) benyttede, når hun bragte gudernes budskab til jorden.

Have-Iris er temmelig sjælden som relikv. Som eksempler på lokaliteter, hvor planten er et gammelt relikv, kan nævnes Egens Kirke og Tvillum Klosterkirke.

Have-Iris er en af de smukkeste og allermest populære haveplanter. I ældre tid var planten desuden en højt estimeret duftplante, ligesom den blev benyttet som lægeplante. Et afkog af roden skulle hjælpe for den rystende koldfeber (malaria). Desuden bevirker afkoget en rolig søvn, åbner milten og "befordrer den månedlige renselse for kvinder." Et destillat af roden anbefaler Smid til mange forskellige formål. Således blandt andet til forgiftede sår, kræftsår samt til at rense huden for fregner og al slags urenhed. Henrik Smid anbefaler også "Den Blå Iris" for febersygdomme, ved forgiftningstilfælde og mod bylder. Roden kogt i vin mener Smid er god mod vattersot og nyresten, og den pulveriserede rod blandet med honning renser brystet og lungerne. Smid skriver videre: "At opregne alle de anvendelser man har gjort af denne urt i lægekunsten ville blive for vidtløftig, hvorfor jeg endnu kun vil tilføje, at af alle lægemidler er roden af Den Blå Iris i sine forskellige anvendelser det kosteligste lægemiddel til alle slags sår, kræft, fistler osv. formedelst dens rensende og lægende egenskaber."

Ligesom andre duftplanter blev blomsterne af Have-Iris anvendt i potpourrier. Ifølge et gammelt råd får vin god smag, og øllet bevarer kraften, hvis roden af Have-Iris lægges deri.

Gamle navne for Have-Iris er Blå Fløjlslilje, Tysk Iris, Fløjlsblomst, Blåbørste og Torskeflab.

"Som stauedebedets dronning
festlig og skøn at se
blomstrer havblå Iris.
Vor hjemlige orkidé"
(Thorkild Barfod).

Have-Malurt (*Artemisia absinthium*)

I dansk litteratur nævnes Have-Malurt første gang af Harpestreng omkring 1300.

Have-Malurt er en indført, 50-100 cm høj, flerårig staude. Den kendes på, at den er glinsende sølvgrå. Desuden udsender den en stærk, aromatisk lugt, når bladene knuses. Fra Ambra (*Artemisia abrotanum*) kendes den på, at bladafsnittene er lancetformede. Hos Ambra er de trådformede.

Have-Malurt er ret sjælden. Hyppigst er den i Vendsyssel, hvor den findes hist og her samt på Bornholm, hvor den er ret almindelig. Have-Malurt findes især omkring gammel bebyggelse; særligt almindelig er den i fiskerlejer, f.eks. Norsminde ved Århus. I de bornholmske fiskerlejer er arten almindelig, f.eks. Bølshavn. Have-Malurt kan også findes på strandvolde og på strandoverdrev, hvortil den sikkert har spredt sig fra fiskerlejerne.

Have-Malurt er snapseurten frem for nogen. Den giver således snapsen en meget kraftig og ram smag. Nordjydernes berømt bjesk er brygget på Have-Malurt. Der er næppe tvivl om, at det er fiskernes hang til det stærke, som er årsagen til, at Have-Malurt er så hyppig i netop fiskerlejer. Den vildtvoksende Strand-Malurt (*Artemisia maritima*) giver også en god og stærk dram; men kendere regner den ikke for så god som Have-Malurt.

Både Dioscorides og Plinius omtaler Have-Malurt som et godt mølmiddel, og forstavelsen ”mal” betyder netop møl. Også som ormemiddel har urten været anvendt, og både som mølmiddel og som ormemiddel er Malurt faktisk god. Harpestreng føjer til, at Malurten drikket om morgenen fjerner ”lystens begær”. Det er i øvrigt også Malurten, som er med til at give franskmændenes ægte absinth og italienernes vermouth den gode smag. Det bør dog nævnes, at Have-Malurt er temmelig giftig. Det skyldes giftstoffet thujon, som er meget skadeligt for nervesystemet, så man skal altså ikke drikke bjesk alt for mange gange dagligt. Men pudsigt nok, så er denne giftige plante blevet brugt mod alle slags forgiftninger, måske fordi det stærke afkog kan give opkastninger. Men i øvrigt må vi ikke glemme Simon Paullis gode råd: ”Fylle-Brødre maa endelig om Morgenen giøre en Drick aff Malurt, at de dermed kan giøre sig lystige og tidige til at faa Mad.” Morgenbitteren er altså ikke en ny opfindelse. Som veterinærplante var Malurten også meget anvendt.

Havrerod (*Tragopogon porrifolius*)

Havrerod er indført til Danmark. I dansk litteratur omtales den første gang i Hans Razmussen Blocks *Horticultura Danica* fra 1647, ligesom den er omtalt og afbildet i Simon Paullis *Flora Danica* fra 1648. Denne fortræffelige køkkenurt er dog givetvis ældre end som så i Danmark.

Havrerod er en 40-120 cm høj, toårig kurvplante. Den ligner Alm. Gedeskæg (*Tragopogon pratensis*). Gedeskægges krone er dog gul, mens Havrerods er blåligt rødlig. Gedeskæg er i øvrigt også en gammel kulturplante (køkkenurt og lægeplante).

Havrerod er en af de temmelig mange, meget gamle reliktpanter, som er blevet meget sjælden, og den er vist stadig i forsvinden. Forfatteren kender den kun fra Hammershus, hvor der står en halv snes blomstrende planter. Desuden står den i ca. 200 eksemplarer på Christiansø-Frederiksø, og her er den et smukt syn, når den blomstrer i juni-juli. Men man skal være der om formiddagen, for kurvene lukker sig allerede ved middagstid. Havrerod bør eftersøges på de lokaliteter i SØ-Danmark, hvor den er fundet efter 1950.

Som alle andre levende fortidsminder er Havrerod en kulturplante, som har forvildet sig fra haver. Ved Hammershus var haverne i brug endnu i 1700-tallet. På Ertholmene har Havrerod spredt sig fra de unikke, små soldaterhaver på Christiansø. Disse haver er stadig i brug. Fortet på Ertholmene blev anlagt i 1684.

Havrerod blev både brugt som lægeplante, prydblade og som køkkenurt. Det er dog ikke mindst som køkkenurt, at Havrerod er berømt. De enårige planters fyldige pælerod er nemlig en glimrende grøntsag. Men mærkeligt nok gled Havrerod ud af den almindelige dyrkning allerede i begyndelsen af 1800-tallet. Havrerod er dog slet ikke den eneste middelalderlige køkkenurt, som for længst er gået af mode. En anden "glemt" køkkenurt er Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*), ja også Brændenælde (*Urtica dioica*) og Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) kunne nævnes. Både Havrerod og den kønne Rapunsel-Klokke burde have en renæssance som køkkenurt. Det samme gælder den fortræffelige spinatplante Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*).

Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*)

Hjertebladet Gåsefod er indført til Danmark. Flere af dens dvaleplante-forekomster tyder på, at den allerede blev dyrket i Danmark i middelalderen.

Denne 30-120 cm høje, enårig urt kendes på de store, hjerteformede nedre stængelblade, som i randen har 1-5 par store, spidse, fremadrettede tænder.

Hjertebladet Gåsefod forekommer ved alle typer af meget gammel bebyggelse fra klostre over hovedgårde til landsbyer og købstæder. Arten forekommer hist og her på Lolland-Falster og i Københavnsområdet. I øvrigt er den sjælden på Øerne og meget sjælden i Jylland. Dog har den vist sig at være hyppig i Mariager-området, og den er f.eks. fundet ved Mariager Kloster. I den nærliggende landsby, Falslev, dukkede den pludselig op i stor mængde, da præstegårdens stendige blev sat om. Men allerede året efter var den borte.

Hjertebladet Gåsefod er en dvaleplante, hvis frø kan ligge i jorden i århundreder og alligevel bevare spireevnen. Hvis frøene så ved gravning bringes op i iltrige lag, kan de pludseligt spire. Efter et år eller måske to er planten borte igen, hvilket ofte ses i køkkenhaver eller på byggetomter. På byggetomter i de centrale købstadsmidter står Hjertebladet Gåsefod typisk sammen med andre middelalderlige dvaleplanter som Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*), Bondetobak (*Nicotiana rustica*), Pigæble (*Datura stramonium*) og Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*), som alle er omtalt nedenfor.

Vi kender intet til Hjertebladet Gåsefods etnobotanik fra de gamle forfattere Harpestreng, Pedersen, Smid eller Paulli. Det er dog sandsynligt, at Hjertebladet Gåsefod har været anvendt som køkkenurt – de fleste Gåsefod-arter er spiselige. Nogle synes dog, at Hjertebladet Gåsefod er ildesmagende. Måske har Hjertebladet Gåsefod også været anvendt som lægeplante, da vi ved, at flere Gåsefod-arter som Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*) og Hvidmelet Gåsefod (*Chenopodium album*) allerede i meget gammel tid blev anvendt som lægeplanter.

Humle (*Humulus lupulus*)

Humle er både oprindeligt vildtvoksende i Danmark samt indført. Den står f.eks. ved en længere række borge, som allerede blev nedlagt i middelalderen, f.eks. Refshaleborg på Borgø i Maribo sø, ved Øsløsborgen i Thy, ved Bygholm Slot i Horsens, ved Bjørnkær nær Odder og ved Ravensborg på Lolland. Humle står f.eks. også talrigt i det middelalderlige vejhegn, Rønde Gyde, som fører mod Kalø Slotsruin fra Rønde.

Humle er en 2-6 m lang og meget ru, klatrende lian. Planten er flerårig. Frugtstandene (humlekopperne) er ovale og dækkede af store, lysegrønne højblade.

Humle er oprindeligt vildtvoksende i ellesumpe og i skovbryn i SØ-Danmark. Langt de fleste forekomster af Humle er dog forvildede, da Humle siden højmiddelalderen og helt op til 1900-tallet har været meget dyrket som ølbrygningsplante. Humle findes hist og her som levende fortidsminde i det meste af landet, dog er den sjælden i Vestjylland. Ved de gamle gårde og i landsbyernes krat og hegn er Humlen en af de mest karakteristiske levende fortidsminder.

Humle blev ikke kun brugt til ølbrygning. De unge skud er således lækre som blancherede, og Humlen havde også stor anvendelse som lægeplante. Henrik Smid skriver: ”Ung Humle i Mad ædt, renser Blodet, åbner den forstoppede Bug, den hoffne Leffver oc Milt.” Humlekopperne indeholder meget lupulin, som er det stof, der giver øllet den krydrede smag – og gør den mere berusende. I moderne naturmedicin bruges lupulin desuden som søvndyssende middel. Allerede tidligt havde man nemlig lagt mærke til, at de arbejdere, som plukkede humlekopper, blev meget søvnige. Under 1. Verdenskrig savnede man ofte og mange steder sovemidler til de utallige, sårede soldater. En læge fandt derfor på at fylde hovedpuderne med humlekopper, og så sov soldaterne bedre.

Med alle sine smukt klatrende og yndefuldt hængende ranker er Humle en smuk klatreplante. Derfor ser man ofte, at denne ældgamle kulturplante accepteres som prydplante, f.eks. ved præstegården i Feldballe, i landsbyen Ålstrup og i købstaden Svaneke.

Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*)

Den Hvide Anemone kender alle. Men udover som prydblade har Hvid Anemone også været anvendt som bifoderplante, kosmetikplante, veterinærplante, og som lægeplante.

Som reliktpilante er Hvid Anemone hyppig, da den ofte står i lunde ved gamle gårde, og i f.eks. præstegårdslunde er den almindelig. Den Gule Anemone (*Anemone ranunculoides*) træffes kun ret sjældent som reliktpil, f.eks. ved møllegårde. Også den Blå Anemone (*Hepatica nobilis*) er ret sjældent som reliktpil, men står dog ved flere kirker, f.eks. Vive Kirke og Mariager Klosterkirke.

Som lægeplante anvendtes Hvid Anemone som blæretækkende og hudirriterende middel. Det var nemlig god latin, at sygdomme kunne kureres ved at trække "de onde vædsker" ud af kroppen. Derfor var også nysepulver, tarmudskylninger og brækmidler populære. Man lavede også Anemonevand. Det blev brugt til at fjerne fregner og til at blege den solbrændte hud. I renæssancen og også senere var det nemlig ikke fint for de fine fruer og frøkener at være solbrændte. Solbrændte var jo bondepigerne, som dagen lang puklede i mark og have. De fine skulle derfor helst være blege, jævnfør slottenes og herregårdenes utallige oliemalerier af fornemme kvinder, som alle som en er ligblege. Paulli beretter om, at når bønderne om foråret får øje på Den Hvide Anemone, så plukker og spiser de straks stiltiende tre Anemoner som værn mod koldfeber (malaria). Efter at have spist de første 3 Anemoner skal man ifølge et gammelt råd fra Vestjylland sige: "Hvivil, hvivil bold, Gud fri mig for æ kold." Et andet gammelt råd fortæller, at hævende fødder bades med et dekokt på Hvide Anemoner. Som veterinærplante har Hvid Anemone været brugt mod hestens keratits (en øjensygdom).

Anemonen er et symbol så smukt, som man kan ønske det. Derfor optræder Den Hvide Anemone ofte i poesien:

"Et brus af grønt omkring dig står,
du barn af sol og skygge
et billed på den unge vår,
er al din skære lykke." (Kirsten Aakjær).

"Vi vil leve, blomstre, plukkes,
inden skovens løvtag lukkes.
Tidligt tager vi vor sommer.
Vi skal gro, før skygger kommer." (Karen Plovgaard).

Gamle navne for Hvid Anemone er Hvidevisse, Hvidsippe, Hvid Hanefod, Vindblomst, Korablomst, Vårlilje, Stjerneblomst, Koldurt, Feberblomst, Storkeurt, Snogebloomst, Biurt og Særkesisse.

Hvid Foldblad (*Veratrum album*)

Hvid Foldblad er indført til Danmark, og første gang den nævnes i en dansk litteraturkilde er hos Harpestreng (ca. 1300).

Hvid Foldblad er en op til lidt over meterhøj, flerårig staude, som kendes på de store, brede og foldede blade. Blomsterne er med hvid inderside og gulgrøn yderside og sidder i en lang blomsterstand med udstående grene.

Som forvildet haverelikt er Hvid Foldblad meget sjælden; men den står eksempelvis i parkerne til hovedgårdene Barritskov og Støvringgård.

Som moderne prydblade er Hvid Foldblad ikke almindelig, og i gammel tid var den mest kendt som lægeplante. Hvid Foldblad er giftig på grund af indholdet af forskellige alkaloider, blandt andet det meget giftige protoveratrin og germerin. Netop på grund af plantens store giftighed kan Simon Paulli i sin Flora Danica fra 1648 ikke anbefale, at den gemene mand bruger den. En nær slægtning til Hvid Foldblad er Sort Foldblad (*Veratrum nigrum*), som kendes på sine sortrøde blomster. Sort Foldblad er endnu ikke registreret som gammel reliktpilante i Danmark.

Med hensyn til medicinsk anvendelse henviser Simon Paulli til Grøn Nyserod (*Helleborus viridis*), som blandt andet anvendes mod skab og kløe og ”mod de onde oc slimactige den onde sorte Galdis Vedsker.” Også mod hæmoridesmerter og forsinket menstruation skulle Nyseroden være god. Men Paulli gentager, at ”Quacksalvere, Badstuemænd og Bartsker Suenne” skal passe meget på med at give Nyserodens rod til de syge, fordi den let bliver den syge til forgift.

Som homøopaticum anvendes Hvid Foldblad mod diarré, madforgiftning, dårligt blodomløb, ischias og neuralgier. Da Hvid Foldblad er dødeligt giftig, bør den ikke anvendes til selvmedicinering.

Hvid Foldblad er en statelig plante, som nok skulle kunne finde anvendelse i større haver, f.eks. som solitærplante. Det samme gælder Sort Foldblad. Grøn Nyserod syner derimod ikke af meget, og mange vil nok finde, at den er ussel.

Høst-Tidløs (*Colchicum autumnale*)

Høst-Tidløs er en indført art, og den nævnes første gang i nogle lægebogsmanuskripter fra ca. 1450, ligesom den er omtalt af både Chr. Pedersen, Henrik Smid og Simon Paulli.

Høst-Tidløs sender om efteråret sine ”nøgne” blomster frem. Blomsterne kaldes for nøgne, fordi planten er uden blade om efteråret. Først til foråret skyder de 15-20 cm lange, bredt lancetformede blade frem. Blomsterne er krokus-lignende, smukt lyserøde og ca. 15 cm lange. På grund af de nøgne blomster kaldes planten også for ”Nøgne Jomfruer”.

Høst-Tidløs er hyppigt forvildet ved gamle gårde, ligesom den af og til træffes i præstegårdslunde.

Høst-Tidløs er en berømt lægeplante, og ligesom så mange andre gamle lægeplanter er den meget giftig. Høst-Tidløs er også en populær haveplante, da det er de færreste stauder, der blomstrer i oktober.

Oldtidslægen Dioscorides advarede mod planten, fordi den er så giftig. Derfor varede det længe, inden man turde bruge den som lægemiddel. Allerede i middelalderen anvendte man dog planten mod podagra, og hertil er den rigtig god. Senere blev Høst-Tidløs også brugt mod gigt, og også hertil er den god. Som eksempel på artens store giftighed kan bringes en lille anekdote fra den danske kongeverden. Den handler om Kong Valdemar, som residerede på sit elskede Gurre. Men han led så skrækkeligt af podagra p.g.a. For meget oksekød, og mod denne podagra fik han Tidløs-mikstur. Nu var det imidlertid så uheldigt, at Valdemar på grund af mislykkede krige var kommet i dyb gæld til de mægtige Hanseater. Ja, faktisk var Valdemar i den situation, at han skulle underskrive en ydmygende fredserklæring, som ville medføre, at Danmark måtte afgive store dele af kongeriget til Hansestederne. Men netop dagen før, at Valdemar skulle underskrive fredserklæringen, fik en af Valdemars betroede folk en lys idé. Han gav Valdemar en overdosis Tidløs. Valdemar døde, og så kunne den ydmygende fredserklæring jo ikke underskrives. Harald Nielsen har endnu en historie om Tidløs: Ovid fortæller, at navnet ”Colchicum” har planten fået fra et sagn, som går om Medea. Hun skulle lave en trylledrik til sin svigerfar, for at gengive ham ungdommens kraft og virilitet. Hun besteg sin dragevogn i månelys ved midnat og for gennem landet for at samle, hvad hun behøvede. Først den niende dag vendte hun tilbage med forskellige urter, samt Natuglens hoved og vinger, slanger, mærkelige sten og flere sjældenheder, der skulle bruges til hendes heksebrug. På et alter viet hendes moder Hekate, kogte hun nu et bryg så stærkt, at en tør olivengren, som hun rørte i drikken med, fik nyt liv og skød friske blade. Af dråber, som faldt på jorden, voksede nye vækster frem, og blandt disse var denne plante, som fik navn efter hendes hjemland Kolchis.

Italiensk Arum (*Arum italicum*)

Italiensk Arum er ikke oprindeligt vild i Danmark, men indført. Første gang vi i dansk litteratur hører om Italiensk Arum er i 1650'erne.

Italiensk Arums forekomst som reliktpolante tyder også på, at den er en meget gammel borger her i landet.

Italiensk Arum er en 30-45 cm høj, flerårig staude. Den kendes let på de store, spydformede blade, som har hvid midterribbe og bleghvide strenger.

I ”Den nye Nordiske Flora” angives Italiensk Arum at være meget sjælden som forvildet. Så sjælden er den dog ikke, formentlig kun temmelig sjælden. Således har forfatteren blandt andet fundet den ved flere lollandske kirker. Ved Tranekær Kirke på Langeland står den også. Arten synes at være hyppigst i landets sydlige egne; men i den nordlige del af Jylland findes den også. F.eks. står den som forvildet i landsbyen Haldum nær Hadsten.

Italiensk Arum er en typisk bondehaveplante, og vi ser den ikke sjældent dyrket som prydpolante i gamle haver.

Vi ved med sikkerhed, at Italiensk Arum er en meget gammel prydpolante. Derimod ved vi ikke med sikkerhed, om Italiensk Arum ligesom Dansk Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *danicum*) og Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*) har været anvendt som lægeplante, køkkenurt og som trolddomsplante. Italiensk Arum ligner meget de to andre Arum-arter, og derfor er det ikke usandsynligt, at Italiensk Arum har haft den samme anvendelse som disse. Vi ved, at både Dansk Ingefær og Plettet Ingefær havde anvendelser som køkkenurter. Det var den stivelsesrige stængelknold, som blev spist. Stængelknolden er ganske vist ikke særlig stor. Vi må dog huske på, at man ikke havde ret mange stivelseskilder i middelalderen. Det var jo først op i 1700-1800-tallet, at vi fik Kartofflen. Italiensk Arums knolde kan sikkert også spises; men knoldene skal først tørres og siden koges, da de rå knolde er giftige – se dog under Dansk Ingefær.

Som andre smukke bondehaveplanter bør Italiensk Arum have en renæssance i moderne haver. Arten tåler nogen skygge. Den har dog heller ikke noget imod at stå i fuldt solskin. Men under alle omstændigheder bør den plantes i næringsrig muld. I klosterhaven ved Mariager Klosterkirke står Italiensk Arum smukt sammen med både Dansk Ingefær og Plettet Ingefær.

Italiensk Skilla (*Hyacinthoides italica*)

I dansk litteratur omtales Italiensk Skilla første gang i 1650'erne. Ældre er forekomsten på voldstedet Kærstrup, som blev forladt i 1630.

Italiensk Skilla er en indført, 10-30 cm høj løgplante, som kendes fra de øvrige Skilla-arter på sin alsidige og oftest trekantede klase, hvor der sidder 2 højblade ved hver blomst. Blomsterne er blå og stjerneformede.

Italiensk Skilla er hyppig som forvildet. På Øerne og i Østjylland forekommer den hist og her. I det øvrige Jylland er den temmelig sjælden. Som gammelt levende fortidsminde træffes den især i herregårdsparker, præstegårdshaver og ikke mindst i præstegårdslunde. Her står den oftest sammen med sine nære slægtninge Russisk Skilla (*Scilla sibirica*), Klokke-Skilla (*Hyacinthoides non-scripta*) og en sjælden gang også sammen med Himmelblå Skilla (*Scilla amoena*) og Spansk Skilla (*Hyacinthoides hispanica*).

Skilla-arterne er blandt de kønneste forårsbebudere, og de har alle siden gammel tid været anvendt som prydplanter.

Russisk Skilla er almindelig som levende fortidsminde. Ofte står den i store bestande, f.eks. i flere landsbyer på Helgenæs og ved hovedgården Herschendsgave. Russisk Skilla er almindelig i moderne haver.

Klokke-Skilla er den almindeligste relikart blandt Skilla-arterne. I præstegårdslundene danner den ofte store bestande, f.eks. i Ormslev præstegårdslund. Klokke-Skilla er en lidt altmodig, men dog almindelig art i moderne haver.

Himmelblå Skilla er sjælden som meget gammel relik. Arten omtales og afbildes allerede af Paulli i 1648. Den er især fundet ved kirker. I moderne haver er den ikke almindelig, skønt den er lige så køn som Russisk Skilla, som den står nær.

Spansk Skilla står meget nær Klokke-Skilla. Spansk Skilla står f.eks. i store og smukke bestande ved borgen Spøttrup. Men ellers synes den at være betydeligt sjældnere end Klokke-Skilla. Det gælder også i moderne haver.

Stor Snepryd (*Scilla luciliae*), der er ret almindelig i moderne haver, er endnu ikke registreret som gammelt levende fortidsminde. Det samme gælder et par andre Skilla-arter, som somme tider dyrkes i haverne.

Porcelænshyacint (*Puschkinia scilloides*), som står nær Skilla-arterne, er sjælden som relik. Den står f.eks. i store og smukke bestande på præstegårdsdiget i Agri på Mols.

Jernurt (*Verbena officinalis*)

Jernurt er påvist arkæologisk fra 300-tallet ved Stensagergård i Thy. Den er også påvist arkæologisk fra ca. 1210 i Svendborg. I skriftlige kilder er den første gang nævnt hos Harpestreng fra ca. 1300.

Jernurt er en lille, flerårig, 10-40 cm høj urt, som kendes på den firkantede stængel og de lyslilla, 3-5 mm lange blomster, der sidder i en top af slanke aks. Bladene er fjerfligede.

Jernurt er kendt fra mange fund over hele landet; men den er forsvundet fra de fleste, og i dag er den meget sjælden. Forfatteren kender den nu kun fra Svaneke, hvor den står ved nogle husmure i den indre bydel. Her værner byrådet og beboerne om den sjældne plante.

Jernurt er indført som lægeplante, og Harpestreng skriver, at drikker man saften ofte med vin, da hjælper den mod gulsot. Knuser man planten og lægger den på et bidsår, så hjælper det, men det skal gøres i fire dage. Christiern Pedersen anbefaler, at man binder Jernurt og roden af Galdebær om halsen på børn, der har faldesyge (epilepsi). Simon Paulli skriver, at man altid bruger Jernurt i midler mod hovedpine.

Lige siden oldtiden har Jernurt været overmåde meget anvendt som trolddomsplante. Derfor er det ikke mærkeligt, at Smid så sent som i midten af 1500-tallet skriver, ”at den i dag bruges mere til trolddom end til lægedom.” Simon Paulli følger 100 år senere trop med at skrive: ”at Troldkoner og Troldkarle skulle i mange maader til deris Diefvels-Konst oc Spøgeri denne Urt vanbruge.” Vi bør erindre os, at dette er skrevet midt i hekseforfølgernes værste tid. Paulli føjer dog til, at Jernurt også er god til en masse sygdomme. Han anbefaler den mod f.eks. håraffald og til ansigtsbadevand til kvinder, der vil bevare deres ansigt ”skiert”. Så sent som i 1718 prises Jernurts lægende egenskaber til alle sygdomme fra isse til fod, mod håraffald og podagra samt som amulet mod kræft. I dag anvendes den blandt andet som homøopaticum, altså i særdeles tynd opløsning, mod epilepsi, søvnløshed og nerveproblemer.

Judaspenge (*Lunaria annua*)

Judaspenge er indført til Danmark. Judaspenge omtales første gang hos Block i 1647; men arten er sikkert middelalderlig i Danmark.

Judaspenge er en toårig, 40-80 cm høj urt, som kendes på sine mange, smukt rødviolette korsblomster. Særligt karakteristiske er de store, ovale og flade frugter, som ligner store mønter. Judaspenge er en yndet prydblante, og som forvildet er den almindelig i landsbyer og ved gårde og kirker.

Vi ved ikke med sikkerhed, om Judaspenge er et middelalderligt relikvium i Danmark. Det er dog sandsynligt. For ude i landsbyerne findes den gang på gang sammen med urter, som med sikkerhed er middelalderlige relikviumer, f.eks. Læge-Hjertespend (*Leonurus cardiaca*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra*) og Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*).

Judaspenge er en af de gamle stauder, som er hyppig som kulturflygtning. En række andre gamle prydblante er omtrent så hyppige som Judaspenge. Som eksempler kan nævnes Sæbeurt (*Saponaria officinalis*), Matrem (*Tanacetum parthenium*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Kost-Fuglemælk (*Ornithoglossum umbellatum*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Klokke-Skilla (*Hyacinthoides non-scripta*), Moskus-Katost (*Malva moschata*), Liden Singrøn (*Vinca minor*) og Marts-Viol (*Viola odorata*). Judaspenge står ofte sammen med disse arter ved den gamle havehæk.

Judaspenge er meget anvendt som dekorationsplante. Det er frugtstandene med de smukke frugter, som bruges i dekorationer.

Ligesom alle de andre meget gamle prydblante er Judaspenge en livskraftig plante – og i haver spreder den sig lige lovligt meget. På åbent land danner den gerne store bevoksninger, som er et smukt syn, når den i juni-juli står i fuldt flor. En sjælden gang optræder Judaspenge med hvide blomster.

Kært barn har mange navne. Det er især de store frugter, som kan minde om sølv mønter, som har givet ophav til navnene: Sølvpenge, Jødepenge, Peterspenge, Sølvskilling, Skuepenge, Måneskulpe, Sølvblade, Månerude og Måneviol.

Hovedparten af Tipoldemors stauder har ikke blot været anvendt som prydblante. Størstedelen har også været brugt som lægeplanter eller som f.eks. duftplanter, krydderurter eller andet. Judaspenge er dog en af de få arter, som udelukkende har været brugt som prydblante. Blomsterne kan dog sagtens bruges som pynt i salaten.

Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*)

Jødekirsebær er indført til Danmark, og den er nævnt i flere af de ældste, trykte bøger, således Pedersen (1534) og Smid (1546). Senere er den omtalt i mange farmakologiske, botaniske og hortikulturelle værker.

Jødekirsebær er en 30-80 cm høj, flerårig staude, som gerne er bestanddannende. Arten kendes på sit opblæste, orange bæger, som omslutter det ca. 1,5 cm brede, orangerøde bær, som er spiseligt. I øvrigt er det karakteristisk, at bladene sidder parvise ved bladfæsterne.

Som forvildet kulturrelikt er Jødekirsebær sjælden. Den er dog fundet på et par vejkanter nær landsbyer, f.eks. står der en større bestand i den nordlige ende af landsbyen Esby på Helgenæs.

Jødekirsebær har primært haft anvendelse som prydblante og som lægeplante. I moderne haver er Jødekirsebær stadig almindelig, især fordi de dekorative frugtstande har anvendelse i dekorationer. Men i haven er den svær at holde styr på, da den meget gerne spreder sig.

Gamle danske navne for Jødekirsebær er Blærebæger, Paradisæble, Jødeæble, Ballonplante, Japanske Lamper og Pigekey. Navnet Jødekirsebær er sikkert nedsættende, da bærret ikke smager så godt som rigtige kirsebær.

Henrik Smid skriver i 1546, at planten virker urindrivende, rensesyrer og blære for sten, ligesom den læger indvortes sår. Et omslag med den knuste plante køler den hede mave og lever, alle brændende sår og ”den vilde ild” (udslæt), ligesom saften blandet med æggehvite lægges på rindende øjne. Den for kraftige menstruation stilles med en tampon vædet med saften og anbragt i vagina. Bærrene anføres i farmakopeen fra 1772. De blev anvendt som urindrivende og kølende lægemiddel, ligesom bærrenes kerner er blevet anvendt mod vattersot. I Sønderjylland var et brændevinsudtræk af bærrene drukket på fastende hjerte et husråd mod forkølelse. I Sydslesvig blev det sidste kornlæs (”fokken”) pyntet med Jødekirsebær, når det kørte hjem på gården.

Som relikt er Jødekirsebær som nævnt sjælden. Som gammelt relikt kender forfatteren kun arten fra få steder, f.eks. Augustenborg og fra landsbyen Skader mellem Randers og Århus. Begge steder står den i store kolonier på vejkanter, hvilket gør den til et smukt syn hen på sommeren, når stænglerne står fulde af mange, store, opblæste, orangerøde frugthylstre.

Kalmus (*Acorus calamus*)

Kalmus er indført til Danmark, og i dansk litteratur omtales den første gang i midten af 1400-tallet. Det er dog sandsynligt, at Kalmus blev bragt til Danmark fra Estland af danske riddere og munke allerede i slutningen af 1200-tallet. Til Estland var Kalmus kommet med mongolerne, som under deres fremstormen i 1200-tallet havde bragt planten den lange vej fra SØ-Asien til Estlands grænser. Mongolerne medbragte nemlig Kalmus-jordstængler, og stumper af disse blev kastet i vandhullerne. For så mente mongolerne, at deres heste og de selv kunne holde sig sunde.

Kalmus er en 60-80 cm høj, flerårig plante, som kendes på de gulgrønne, Iris-lignende, tværbølgede blade, der udsender en stærk aromatisk duft, når de knuses. Den valseformede, 5-8 cm lange, sidestillede blomsterstand er egenartet for Kalmus. Modne frugter dannes dog ikke i vort klima. Til gengæld har den en effektiv vegetativ formering. Derfor optræder Kalmus ofte i større bestande.

Kalmus forekommer hist og her ved søbredder og i åer og vandhuller. Dog er den sjælden i Vestjylland. Særlig karakteristisk er dens forekomst ved en række klostre som f.eks. Øm, Alling, Asmild og Vitskøl. Ved en del borge findes den også, f.eks. Hagsholm, Asdal og Vardehus. Også for renæssanceslottenes voldgrave er den typisk; den står således ved Løvenholm, Kongsdal, Gl. Estrup og Visborggård.

Kalmus havde primært anvendelse som lægeplante. Den er dog også blevet anvendt som tobaksplante, krydderurt, veterinærplante, snapseurt og trolddomsplante.

Den romerske læge Dioscorides anbefaler Kalmus mod vattersot, nyrelidelser og hoste, og desuden nævner han, at den er med til at fremskynde menstruationen. Simon Paulli anbefaler Kalmus mod pest, og helt op til vor tid har Kalmus været anvendt mod mavelidelser, tandsmerter og dårlig ånde. Plantens gode duft er årsagen til, at den er fast bestanddel af forskellige likører, f.eks. Benediktinerlikør og Chartreuse. Jordstænglen giver også en god og fyldig – men meget speciel – kryddersnaps. Kryddersnapsevennerne bør dog erindre sig, at Kalmus er noget giftig. Den aromatiske jordstængel har helt op i nyeste tid været anvendt som skråtobak. I veterinærmedicinen blev Kalmus blandt andet anvendt til køer for at forøge mælkeydelsen.

Katteurt (*Nepeta cataria*)

Katteurt er allerede omtalt af Henrik Harpestreng omkring 1300 samt i en række utrykte og trykte lægebøger fra 1400-, 1500- og 1600-tallet.

Katteurt er en indført, 30-70 cm høj staude. Den kendes på, at den er hvidgråt håret og på de hvide blomster med små røde prikker.

Blomsterne er samlet i et endestillet aks, som er samlet i en top.

Bladene er savtaktede med hjerteformet basis. Støvknapperne er blåviolette. Hele planten har en fin citronagtig duft, når den knuses.

Katteurt findes især omkring gammel bebyggelse, f.eks. ved gærder, men kan også træffes på kystskrænter og på stenstrande. Som relikte er Katteurt fundet mange steder over hele landet, og i egne var den endnu for 100 år siden ikke sjælden. Men den er forsvundet fra de fleste steder, og i dag er den blevet meget sjælden. Forfatteren kender kun nogle små forekomster på Helnæs og på Mejlø samt den større bestand ved Kalø Slotsruin, hvor den står på den stejle kystskrænt neden for køkkenfløjen.

Det er især som lægeplante, at Katteurt er blevet berømt. Harpestreng anbefaler Katteurt mod en længere række lidelser: Den tørrede urt drukket med vand eller vin virker sveddrivende. Den friske plante knuses og lægges på lårværk. Et vindekokt hjælper kvinder til at få den naturlige ansigtsfarve, men spiser hun planten, vil hun abortere.

Christiern Pedersen anbefaler et øldekokt mod hjerteønder og mod sidesting m.m. Henrik Smid skriver, at saften drukket med vin uddriver spolorme og gift, og den virker også sved- og urindrivende. Katteurt skulle desuden være god for livmodersmerter, kolera, gulsot og malaria, og saften af Katteurt og gule skræpperødder (*Rumex* spp.) gnides på skab og er ”godt til dem, hvis hår falder af, og som har møl i håret.” Simon Paulli skriver, at lægerne ofte bruger denne plante til bade for kvinder, som er ufrugtbare.

Kattene, især hankattene, holder meget af Katteurten, da den dufter som en parringsvillig hunkat. Kattene bider i planten, gnider sig mod den og vælter sig så meget i den, at den snart er slidt helt bort. I haven skal den kønne Katteurt derfor stå i bur.

Katteurt er også en god teplante, og den kan også bruges som krydderi i kødretter. Som bifoderplante er den også god, da bierne meget gerne trækker på den.

Katteurt hører til de efterhånden meget sjældne reliktarter, som bør eftersøges på gammelkendte lokaliteter, således at eventuelle overlevende bestande kan beskyttes og bevares.

Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*)

Vi ved, at Kejserkrone blev dyrket ved et kongeligt gods i 1618 eller 19. Første gang arten omtales i trykte kilder er hos Block (1647) og hos Paulli (1648). Men denne usædvanligt flotte og smukke plante er sandsynligvis langt ældre i Danmark.

Kejserkrone er en indført, 50-100 cm høj løgplante. Den kendes på de kranstillede blade og på de store, hængende og kranstillede blomster, som er orangerøde. Øverst i blomsterstanden sidder en roset af smalle blade.

Kejserkrone er almindeligt dyrket i moderne haver; men som gammel haverelikt er den sjælden. Den træffes dog af og til i præstegårdslundene, f.eks. i Glenstrup præstegårdslund. Også i krat og lunde nederst i gamle herregårdsparker og i bønderhaver kan den stå. Smukke og sikkert meget gamle bestande står i bønderhaver i f.eks. Fuglsø og Vistoft i Mols Bjerge.

Kejserkrone har navn efter blomsterstandens form, og den er da også en af de flotteste urter. Det er også muligt, at plantens navn skyldes, at den første gang i Europa blev dyrket i Wiens kejserlige haver. Det fortælles, at blomsterne oprindeligt vendte opad. Men de blev hovmodige over deres skønhed, og Gud bøjede dem derfor nedad. De blinkende tårer i bunden af blomsterne har blomsterne siden grædt af sorg og anger. Simon Paulli skriver i 1648, at Kejserkronen kan bruges mod livmoderens sygdomme. Efter sigende skulle den også plantes på de steder i haven, hvor man vil holde muldvarpe og mosegrise på afstand. Det skyldes vel, at løgene udsender en kraftig og ubehagelig lugt af ræv. Paulli skriver således, at løgene lugter af hvidløg (*Allium sativum*) og at lugten er meget "uliflig". Paulli skriver videre, at der i bunden af blomsterne "gjerne henge nogle Dug-Draaber så store som en stor Perle, hvilcken de også ligne. De samme Draaber hafue en sød og liflig smag." Børn har da også alle dage suget disse dråber op gennem et strå. Dråberne er nektardråber, som er udskilt af honningkirtler (nektarier) i bunden af blomsten. Somme tider kan man også se musvitter hænge med hovederne langt inde i blomsten og slikke nektaren i sig.

Gamle navne for Kejserkrone er Majklokke, Kejsertåre, Peders Tåre, Judaståre, Hængekrone, Hængelilje og Tjærestikke. Det sidstnævnte navn skyldes bladdusken øverst i blomsterstanden.

Klit-Rose (*Rosa pimpinellifolia*)

Klit-Rosen er en oprindelig vild dansk plante; men den dyrkes også, og en sjælden gang finder vi den forvildet fra dyrkning.

Klit-Rose er en 30-80 cm høj, flerårig busk med krybende udløbere. Grenene er tæt besat med fine, bløde torne og børster. Bladene er små, med 7-11 rundagtige, enkelt savtakkede småblade. De langstilkede blomster er hvidligt gule (sjældent blegrøde). Frugterne er sortbrune hyben.

Klit-Rosen finder vi i grå- og grønklitterne langs Jyllands vestkyst samt på kratklædte skrænter i de vestlige Limfjordsegne.

Med sine mange, gullighvide blomster og det smukke løv er Klit-Rose en yndig plante, som er hyppig i haverne. Som gammelt relikv er den sjælden. Som eksempler på lokaliteter kan vi nævne forekomsterne ved Råbjerg og Fiskbæk Kirker. Ved Råbjerg Kirke, som ligger langt ude i ødemarken ved Råbjerg Mile, står der en stor og tæt bestand på det store og brede vestdige. Råbjerg Kirkes Klit-Rose har fyldte, lyst cremegule blomster. Ved Fiskbæk Kirke står der en stor (mere end 50 kvadratmeter) bestand uden for diget. Fiskbæks Klit-Rose har lyserøde, fyldte blomster som oven i købet er velduftende. En virkelig køn rose, som endda er rigtblomstrende. Derfor kunne den nok fortjene en renæssance i haverne. Fiskbæks usædvanligt store bestand af Klit-Rose må være meget gammel.

Rosen er ”Blomsternes Dronning” og er om nogen plante sagnomspunden. Rosens kulturbotanik er usædvanlig rig. I sit storværk ”Folk og Flora” skriver Brøndegaard ikke mindre end 18 sider om Rosen. I bogen ”Lægeplanter og trolddomsurter” har Harald Nielsen tilsvarende 5 interessante sider om Rosen.

Der findes mange Rosen-arter og et sandt mylder af dyrkede sorter. Blandt Rosen-arterne er Klit-Rose ligesom Maj-Rose (*R. majalis*) blandt de danske roser, som sikkert har været dyrket herhjemme siden de ældste tider.

Roserne var pryddplanterne og duftplanterne frem for nogen; men de var også vigtige kosmetikplanter og lægeplanter.

Rosen var og er stadig kærlighedens blomst, og den har været forbundet med såvel Afrodite som Venus og Jomfru Maria. Ifølge et gammelt råd skulle pigen bære en mørkerød, en hvid og en blegrød Rose ved hjertet i tre dage, lade dem ligge lige så længe i vin og give den attræde dette at drikke – så blev han hendes for livet.

Klokke-Skilla (*Hyacinthoides non-scripta*)

Klokke-Skilla er indført til Danmark. Første gang vi hører om arten fra Danmark er i et manuskript fra 1650'erne, hvor Klokke-Skilla er afbildet. Men Klokke-Skilla står også på tomten efter borgen Kærstrup på Tåsinge. Kærstrup blev forladt 1630.

Klokke-Skilla er en 20-40 cm høj, flerårig løgplante. Den kendes på det oprette skaft med 4-16 blåviolette eller sjældnere hvide, hængende, cylindriske blomster, som har tilbagerullede kronbladsspidser. Klokke-Skilla minder meget om Spansk Skilla (*H. hispanica*). Spansk Skilla kendes dog på, at den har en mørkere blå midtribbe på blomsterfligene. Den nærtstående Italiensk Skilla (*Hyacinthoides italica*) kendes på sin bredt kegleformede, næsten trekantede blomsterstand.

Klokke-Skilla er ret almindelig som gammelt relik, særligt i krat, lunde og enge ved gamle gårde, i landsbyer og ikke mindst i præstegårdslunde. Spansk Skilla er betydeligt sjældnere, men står f.eks. i meget store og smukke bestande ved middelalderborgen Spøttrup. Italiensk Skilla forekommer hist og her på de samme steder som Klokke-Skilla.

En sjælden gang krydser (hybridiserer) Klokke-Skilla og Spansk Skilla. Men denne krydsning er vanskelig at erkende. I øvrigt findes der fine farveillustrationer af Skilla-arterne i Den Nye Nordiske Flora.

Så vidt vides har Skilla-arterne kun haft anvendelse som prydplanter, og måske også som bifoderplanter, da de blomstrer allerede i maj, da der ikke er så mange andre planter, som bierne kan trække på.

Klokke-Skilla og Italiensk Skilla er almindelige i moderne haver. Begge arter er tålsomme og blomstervillige, og de trives også fint på en halvskygget plads. Det sidste kan man se i mange præstegårdslunde, hvor de trives sammen med andre Skilla-arter som Russisk Skilla (*Scilla sibirica*) og en sjælden gang også Himmelblå Skilla (*Scilla amoena*).

Især Klokke-Skilla og Spansk Skilla optræder ofte i større bestande. De er derfor blandt de smukkeste og mest iøjnefaldende relikter i præstegårdslunde og i hovedgårdenes enge og krat. Klokke-Skilla er uden al tvivl middelalderlig i Danmark. Men da den ikke har været anvendt som lægeplante, er den ikke omtalt i den middelalderlige litteratur, som næsten udelukkende handler om lægeplanter.

Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*)

Kors-Vortemælk er indført til Danmark, og arten er påvist arkæologisk fra 1200-tallet, nemlig i Sortebrødreklostrets have i Odense. Desuden nævnt i et håndskrift fra 1400-tallet, ligesom den er nævnt i flere urtebøger fra 1500- og 1600-tallet.

Kors-Vortemælk er en 40-120 cm høj, flerårig staude. Det er karakteristisk, at den blågrønne plantes blade sidder korsvis modsatte. Som relikvium er Kors-Vortemælk sjælden. Den er dog blandt andet fundet ved det gamle kloster Brahetrolleborg, som i dag er en stor herregård. I moderne haver er Kors-Vortemælk ikke helt sjælden som prydblade. I det små samler på sjove, anderledes og sjældne planter.

Kors-Vortemælks frø kan ligge i jorden i århundreder og alligevel bevare spireevnen. Kors-Vortemælk er altså en dvaleplante ligesom f.eks. Kongelys-arterne (*Verbascum* spp.), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*), Skarntyde (*Conium maculatum*) og Læge-Hjertespad (*Leonurus cardiaca*). Har man derfor én gang fået Kors-Vortemælk i haven, så slipper man aldrig af med den igen.

Kors-Vortemælk er en berømt lægeplante, og kært barn har mange navne: Springkorn, Spring-Vortemælk, Bugsmækker, Purgerkorn og Skideurt. Flere af disse navne hentyder til, at frøkapslen ved modenhed eksploderer, så frøene spredes.

Christiern Pedersen skriver i 1500-tallet, at saften kogt med svinefedt og myrrha lægges på gamle bylder og kræftsår. Blomsterne og knopperne kogt med eddike, olie og smør anbefaler Pedersen mod spedalskhed. Vi kan konkludere, at Vortemælk må være stærk medicin, når den både kan helbrede kræft og spedalskhed. Henrik Smid skriver nogle år efter Pedersen, at saften er skarpere end frøene og bladene. Smid pointerer derfor også, at man skal vogte sig for at indtage saften eller få den i øjnene. Flere af de gamle læger advarer også imod at bruge saften til at fjerne vorter. For saften er så stærk, at den nemt æder alt kødet væk.

Generelt er naturmedicin langt, langt giftigere end apotekermedicin. En meget stor del af lægeplanterne er jo giftige eller ligefrem dødeligt giftige. Men Sundhedsstyrelsen har heldigvis fået fjernet de fleste af de giftige naturlægemidler fra hylderne. Men forsøger man sig med selvmedicinering fra "Guds grønne Apotek", så kan man virkelig komme galt af sted. Kors-Vortemælk er meget giftig. I de senere år er der begyndt at komme naturmedicin fra Kina, og da er vi ofte på Herrens Mark, da selv de videnskabelige navne ofte står på kinesisk. Utallige af de mere end 5000 kinesiske lægeplanter er giftige og en stor del er særdeles giftige. Det må anbefales, at man afholder sig fra at købe sådanne præparater.

Kransburre (*Marrubium vulgare*)

Kransburre er indført til Danmark, og den omtales allerede ca. 1300 af Harpestreng og i flere lægebøger fra 1400-tallet og frem.

Kransburre er en 25-60 cm høj, flerårig staude. Den kendes på, at hele planten er hvidfiltet. Blomsterne sidder i mange, kugleformede kranser. Kronen er hvid.

Som relikvium er Kransburre fundet mange steder i Danmark, og endnu for 100 år siden var den hyppig i flere egne af Østdanmark. I dag er den forsvundet fra omtrent alle steder, og den er blevet særdeles sjælden. Endnu for 100 år siden var Kransburre ifølge Jens Lind almindelig i Horns Herred. I 1990'erne undersøgte forfatteren samtlige middelalderlokaliteter i Horns Herred, dog uden at finde én eneste Kransburre. Kransburre bør dog eftersøges på nogle af de steder, hvor den er fundet i nyere tid. Forfatteren kender kun til én forekomst af Kransburre. Den står ved ruinerne af Eskilsø Kloster på den lille ø Eskilsø. Desuden findes den måske også stadig ved Kalø Slotsruin. Her er den fundet på skrænten neden for køkkenfløjen så sent som i 1970'erne. Forfatteren har flere gange forgæves ledt efter arten på denne skrænt, som dog er vanskelig at undersøge, da den er meget stejl og tæt bevokset.

Kransburre er en meget berømt lægeplante, og som mirakelplante blev den brugt mod talrige sygdomme. Allerede de ægyptiske læger brugte Kransburre, og det var så tidligt som 1500 f.Kr. Hele middelalderen igennem var Kransburre en højt estimeret lægeurt, og allerede Harpestreng anvendte den for brystværk, åndenød, sidesmerter og hoste, og han skriver også, at den fremskynder fødslen. Urten hjælper også for blæresygdomme, og et vinafkog er urindrivende og vældig godt mod "koldpis". Christiern Pedersen skriver i 1533, at et olieafkog er tjenlig til plaster mod diarré. Og hæmorider bades med et vinafkog tilsat salt. Henrik Smid fortsætter i 1546 med følgende råd: saften eller et vinafkog tilsat honning drikkes for at modvirke åndenød, hoste, brystets gamle sår, åbner den tilstoppede lever og får "kvindernes tid" (menstruation) til at flyde. Smid har mange andre råd med Kransburre. F.eks. drikkes saften mod forgiftning, og den giver også klare øjne og dræber orm i mave og ører. Smid pointerer også, at "hvis nogen har gået eller arbejdet sig træt, skal han tage saften af Kransburre, blande den med rosenolie og gnide sig dermed." Simon Paulli følger i 1648 trop med stort set alle de samme recepter og råd som Smid. Desuden har han fundet ud af, at den lagt på issen hjælper for hovedpine, og stødt sammen med salt skal den lægges under fodballerne, når man ikke kan sove. Paulli gør også opmærksom på, at bierne ikke kan lide duften af planten: derfor skal "quindfolk oc di som ere Sangvinei oc Blodrige aff deris Natur" gå med Kransburre i hænderne, når de færdes i haver med bier.

Harpestreng kalder Kransburre for "blinde nættele" (blind Nælde), og planten kan da også minde lidt om Brændenælde (*Urtica dioica*). De øvrige gamle danske forfattere kalder den for Marrube, som ikke må

forveksles med Sort Marrube, som er den nærtstående Rød Tandbæger (*Ballota nigra*).

Krans-Lilje (*Lilium martagon*)

Krans-Lilje blev med sikkerhed dyrket på et kongeligt gods i 1635; men denne smukke plante er givetvis middelalderlig – eller ældre – i Danmark. Den omtales også både af Block (1647) og af Paulli (1648).

Krans-Lilje, som også kaldes for Turban-Lilje, er en indført, flerårig løgplante, som bliver 50-120 cm høj. Krans-Lilje kendes på de hængende blomster med tilbagerullede kronblade, der sædvanligvis er purpurfarvede med mørkere pletter. Blomsterne kan dog også være gullige eller omtrent hvide. Det er i det hele taget karakteristisk, at de meget gamle prydblplanter ofte optræder i flere varieteter. Særligt i 1600- og 1700-tallet var særlige varieteter med fyldte blomster, fligede kronblade og særlige farver meget populære. Alle disse varieteter fortæller, at blomsterdyrkningen allerede i renæssancen havde et højt stade, som var resultatet af en lang dyrkningstradition. Varieteterne var måske også populære i middelalderen; men det ved vi ikke noget om, da der ikke findes skriftlige kilder, som fortæller om prydblplanter fra før 1647 og 1648 (Block og Paulli).

Krans-Lilje er temmelig sjælden som reliktplante. Hyppig er den især i parker og lunde ved hovedgårde og ved præstegårde. Særligt mange fund af Krans-Lilje er gjort i præstegårdslundene, som findes ved lidt over hver ottende landsbykirke. Præstegårdslundene er ofte usædvanligt rige på løg- og knoldvækster. Krans-Lilje er en af karakterarterne i præstegårdslundene sammen med andre levende fortidsminder som Dansk Arum (*Arum alpinum* ssp. *danicum*), Ramsløg (*Allium ursinum*), Den gammeldags Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*), Den gammeldags Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*), Langstilket Lærkespore (*Corydalis solida*), Klokkeskillia (*Hyacinthoides non-scripta*), Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*), Dorothealilje (*Leucojum verum*), Vintergæk (*Galanthus nivalis*), Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*) og flere andre løgplanter. De mange og smukke løgplanter gør præstegårdslundene til dejlige syn i maj måned.

Krans-Lilje blev primært dyrket som prydblplante, og som sådan dyrkes den stadig af og til. Krans-Lilje har også haft en smule anvendelse som lægeplante, og de gyldne løg (deraf navnet Gyldenløg) kan spises som kogte. Bladene er på Bornholm blevet brugt til en livsbevarende te.

Krans-Lilje er blandt de gamle prydblplanter, som bør have en renæssance i de moderne haver.

Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*)

Krægen – middelalderens blomme – er indført til Danmark. Kræge er påvist arkæologisk fra 900-tallet, nemlig fra Stengade på Langeland. Desuden påvist fra 1000-tallet i Hedeby. I skriftlige kilder omtales Kræge både fra 1500- og 1600-tallet.

Krægen er et lille træ, som bliver op til 6 m højt. Arten kendes fra Slåen (*Prunus spinosa*) på, at Krægens årsskud har uens lange hår. Hos Slåen er hårene enslange. Hos Krægen er også frugtstilkens håret, mens den er glat hos Slåen. Desuden er Krægens frugter velsmagende og 20-30 mm store. Slåens frugter er kun 10-15 mm store, og de er stærkt snerpende. Krægens frugter er almindeligvis mørkeblå. En særlig varietet, Gul Havreblomme, har dog større og gule frugter, som har en ualmindelig fin blommeduft. På afstand kendes Gul Havreblomme på sit lyse, gullige løv.

Den blå Kræge er ret almindelig som levende fortidsminde i Østdanmark, særligt på Sydfyn og i det østlige Sønderjylland, hvor den er almindelig i gamle hegn nær landsbyer og hovedgårde. Gul Havreblomme forekommer kun hist og her i Østdanmark. I resten af landet er den sjælden eller helt manglende. Gul Havreblomme står blandt andet som et meget gammelt relikvium ved Øm Kloster. Omkring Mariager Fjord er den også hyppig. Den står eksempelvis også i landsbyerne Toftum, Sondrup, Havmarken, Haldrup og Søvind mellem Horsens og Odder. Krydsningen mellem Kræge og Slåen er registreret ved Fussingø Slot, Brahetrolleborg og ved Kalø Slotsruin. Både ved Fussingø og ved Kalø er de flere hundrede år gamle og meget flotte eksemplarer af Kræge-krydsningen dog fældet af Miljøministeriets ukyndige plejefolk.

Krægen har især haft anvendelse som frugttræ og hegnsplante. Med sine skarpe grentorne var den de gamle dages pigtråd. Desuden har Krægen haft anvendelse som vinplante, snapseurt, farveplante, lægeplante og som bifoderplante. Krægerne var meget anvendte som tørrede ("svedsker"). Desuden blev de anvendt som syltede, ligesom de blev brugt til most og til marmelade. Ved det kunne anvendes til finere snedkerarbejder, og som farveplante gav den brune, mørkt orange og askegrå farver. Henrik Smid angiver, at blommemos syltet med sukker eller honning er godt for koleriske mennesker. Desuden kunne tørrede Kræger fås på apoteket som afføringsmiddel. Da Krægen var så anvendelig til så mange ting, så lod man Krægerne stå tilbage, når man om foråret beskar hegnene (Sønderjylland).

Krægen er en formrig art – der findes altså mange "sorter", og selv om Krægen er en af vores ældste frugttræer, så findes den mærkeligt nok ikke i samlingen af frugttræer i Pometet, som ligger i Nordsjælland.

Kvæsurt (*Sanguisorba officinalis*)

Kvæsurt er muligvis oprindeligt vildtvoksende i nogle få kær i Jylland. Men når vi en sjælden gang træffer den på vejkanter og i moser og enge, så er den næsten altid forvildet fra dyrkning. Kvæsurt danner gerne småbevoksninger, som er et af vejkantens smukkeste syn i juli.

Kvæsurt er en 60-120 cm høj, flerårig staude, som kendes på de ovale, brunrøde aks. Bladene er uligefinnede, og småbladene er elliptisk-hjerteformede og savtakke.

Kvæsurt er en statelig staude, og derfor ser vi den af og til i haverne. Særligt i gamle haver er den hyppig, og Kvæsurt er en typisk bondehaveplante, som tilhører det store kontingent af middelalderlige prydblader, som vi kalder for tipoldemors stauder.

Kvæsurt minder meget om den mindre Blodstillende Bibernelle (*Sanguisorba minor* ssp. *minor*) og har ligesom denne været brugt som blodstillende middel, deraf navnet Blodurt. Et gammelt råd siger, at et afkog af Kvæsurt drikkes mod nyresten og blodgang (dysenteri). Et råd fra Østmøn fortæller, at Kvæsurt er god for forstoppelse, brystmerter og brandsår.

Kvæsurt havde også en smule anvendelse som veterinærplante. En ko med blodig urin indgives således finskåret Kvæsurt i øl. Kvæsurt nævnes også blandt rådene for kvægets lungesyge.

Kvæsurtens rod kunne bruges til garvning, ligesom planten undertiden blev sat på brændevin for at give den en krydret smag. Kvæsurtens unge blade kan spises som salat.

Navnet Kvæsurt gjaldt oprindeligt (fra begyndelsen af 1400-tallet) skærmpflanzen Pimpinelle (*Pimpinella saxifraga*), som har lignende blade som Kvæsurt, og ligesom Kvæsurt havde den anvendelse som sammensnerpende og blodstillende lægemiddel.

Kvæsurt er en af de få gamle urter, som synes at være hyppigst i Vestdanmark.

Langbladet Vortemælk (*Euphorbia esula*)

Langbladet Vortemælk er en indført art, som er omtalt i mange, gamle skrifter blandt andet i det Arnamagnæanske Håndskrift fra omkring 1400.

Langbladet Vortemælk er en flerårig, 30-70 cm høj staude, som kendes på, at hovedstænglens blade er aflange-lancetformede, mens de sterile sideskud har linie-lancetformede blade. Hovedskuddenes blade er 3-8 cm lange, mens de hos den nærtstående Cypres-Vortemælk (*E. cyparissias*) kun er 1-3 cm lange.

Langbladet Vortemælk træffes især på grøftekanter nær gammel bebyggelse; men arten er temmelig sjælden.

Langbladet Vortemælk har ligesom Kors-Vortemælk (*E. lathyris*) og Cypres-Vortemælk (se omtalen af disse) været anvendt som både lægeplante og som prydblant. Endnu en Vortemælk-art kan træffes som gammelt relik, nemlig Knold-Vortemælk (*E. dulcis*). Denne art kendes på, at bladene er bredt lancetformede-aflange med afrundet basis. Knold-Vortemælk er en flerårig art, som bliver 15-50 cm høj. Arten er meget sjælden og træffes især på Bornholm, f.eks. i Tejn, Gudhjem, Svaneke og på Christiansø. Johan Lange kan kun føre Knold-Vortemælk tilbage til 1861. Det er dog sandsynligt, at Knold-Vortemælk ligesom de tre andre nævnte Vortemælk-arter er en middelalderlig kulturplante herhjemme, og at den ligesom de øvrige nævnte Vortemælk-arter har været anvendt som både lægeplante og som prydblant.

Vortemælk-arterne, som alle kan kendes på, at de indeholder en hvid mælkesaft, har alle været anvendt som vortemiddel, og hertil er det planternes saft, som anvendes. Henrik Smid anbefaler desuden frøene som renselsesmiddel. Og måske er der noget om snakken. I hvert fald hører Vortemælk til den samme familie som Amerikansk Olieplante (*Ricinus communis*), hvoraf der udvindes "Amerikansk Olie", der som bekendt er et effektivt afføringsmiddel. Vortemælkens rod har desuden været anvendt mod vattersot. Mælkesaften anbefaler Smid også til at fjerne skab og hår.

I haverne er det især Cypres-Vortemælk og Kors-Vortemælk vi ser, mens Langbladet Vortemælk og Knold-Vortemælk ikke er almindelige. Især Langbladet Vortemælk er dog en smuk plante, som nok kunne fortjene en øget udbredelse, og desuden er den en nøjsom plante, som er let dyrkelig. På vejkanterne danner Langbladet Vortemælk gerne kvadratmeterstore bevoksninger, som er et smukt syn i juli.

Liden Singrøn (*Vinca minor*)

Liden Singrøn er en indført kulturplante, som første gang omtales i nogle trykte og utrykte lægebøger fra senmiddelalderen, blandt andet i Henrik Smids lægebog.

Liden Singrøn er en krybende, flerårig plante, som kendes på de elliptiske og stedsegrønne, glinsende blade. Den er også let kendelig på de store, fladkravede, dybblå blomster, som skyder op på 15-30 cm høje skud.

Liden Singrøn er en af kirkedigets karakteristiske reliktpanter. Arten er stadig almindelig i dyrkning som prydblade; men i ældre tid havde den også anvendelse som lægeplante. Henrik Smid skriver, at den uddriver leverens og blærens "slimagtige væske" og renser nyrerne. Desuden kurerer den for vattersot. Smid bruger desuden plantesaften i ørerne mod ørepine. Et vinafkog anbefaler Smid mod indvortes smerter. Til at fremme menstruation kan den også anvendes: "En Vege eller Tap i Osen (saften) vaadgjort, i Quindernis lønlige Sted stungen, kommer deris Tid at flyde." Smid anbefaler desuden Singrøn til klargøring af vin.

Simon Paulli omtaler, at Singrøn bruges meget af "Medicis oc Bartskaererne" til sår og urene bylder. Kogt i øl eller vand er den desuden god til "Bugløb oc Blodgang." Plantesaften er ifølge Paulli også god til at stille næseblod med, ligesom Paulli anbefaler Singrøn for diarré og dysenteri. Singrøn har også (sammen med Sevenbom (*Juniperus sabina*)) været anvendt til fosterfordrivelse, og et ord fra omkring 1700 siger: "Sevenbom og Singrøn gør mangel pige skøn."

Som veterinærplante har Singrøn også været anvendt: har køerne svært ved at kælte, da indgives de et afkog af Singrøn. Singrøn har også været anvendt for koens dysenteri og for kvægets hoste og lungesot. Mod hestens kværke har den også været anvendt.

I dag anvendes Singrøn især som kant- og dækplante, ikke mindst på gravsteder. Herom skriver Viggo Stuckenberg: En trodsig *Vinca sine* blomster spænder – omkring en grav, som ingen mere kender. Singrøn bliver desuden ofte indflettet i gravkranse.

En nær slægtning til Liden Singrøn er Stor Singrøn (*V. major*), som af og til træffes som forvildet. Om Stor Singrøn er et meget gammelt relik, er dog uvist. I "Kulturplanternes Indførselshistorie" kan Johan Lange kun føre Stor Singrøn tilbage til 1817, da den blev dyrket på godset Gisselfeld.

Liljekonval (*Convallaria majalis*)

Liljekonval er oprindeligt vildtvoksende i Danmark, og som dyrket prydblade, duftplante og lægeplante er den sikkert ældgammel.

Liljekonval er en 15-25 cm høj, flerårig staude, som kendes på det bladløse blomsterskaft, som bærer 5-10 hængende, klokkeformede, hvide, velduftende blomster. Det er også karakteristisk, at de lancetformede, skinnende blade sidder parvis sammen. Frugterne er kuglerunde, røde bær.

Som oprindeligt vildtvoksende forekommer Liljekonval ret almindeligt i skove over det meste af landet. Dog er den sjælden i Vestjylland. Som gammelt kulturrelikt er Liljekonval ret sjælden, men er dog fundet i mange lunde og krat ved hovedgårde, præstegårde og andre gamle gårde samt i landsbyer og ved kirker. Særligt hyppig er den i præstegårdslunde. Som typisk levende fortidsminde står den på Opdrupgårds Voldsted og ved f.eks. Mariager Kloster, Holsteinborg, Borreby og Tirsbæk slotte og ved Fuglsøgård og i f.eks. landsbyerne Kastbjerg, Udbyneder og Spentrup.

Liljekonval er giftig, og som alle andre giftplanter har den været brugt som lægeplante. Liljekonvalls tørrede, pulveriserede blomster blev anvendt i nysepulver, som især var populære i 1700-tallet. Man troede nemlig, at næseslimen var bærer af alle slags sygdomme, og ved at nyse tømte man næsehulen for denne sygdomsforsvolder. Henrik Smid skriver også, at Liljekonval styrker hjertet. Det er i den forbindelse interessant, at den moderne kemi og lægevidenskab har påvist, at Liljekonval indeholder stoffet convallarin, som er hjertestimulerende. Den indeholder også stoffet convallamin, der giver afføring. Et gammelt råd siger da også, at et brændevinsudtræk af Liljekonval er godt for mavesvækkelse, fordøjelsesbesvær og kolik. Simon Paulli regner Liljekonvalvin for at være et af de bedste lægemidler mod apopleksi, epilepsi og svimmelhed ”som når stuen eller jorden synes at løbe om for en.” Liljekonval var altså et højt anset lægemiddel, og den 27. april 1641 beordrede Christian IV da også alle lensmænd til ”at samle så mange Lilia convallia som der er at få, og en god del Skovmærker” og snarest sende dem til destillation i København.

Den yndige og velduftende Liljekonval er meget omtalt i poesien:

”Så lyst og sart et smykke
er bløstrets spinkle dråbe
en dug på mørkets kåbe
et skær i nattens skygge.
Men hver en perleranke
mod jordens fugtiggrønne
er dybe vellugtbrønde
der fylder sind og tanke.” (Kirsten Aakjær)

Læge-Alant (*Inula helenium*)

Læge-Alant er indført til Danmark, og første gang vi hører om den er hos Harpestreng omkring 1300. Læge-Alant er også omtalt i talrige senere medicinske, horticulturelle og botaniske skrifter og bøger.

Læge-Alant er en flot, 80-150 cm høj, flerårig staude, som kendes på de store, 8-10 cm brede, gule kurve. Stængelbladene er æghjerteformede og hvidfildede på undersiden. Læge-Alant kan minde meget om Tusindstråle (*Telekia speciosa*); men dennes bladundersider er rent grønne og altså ikke hvidfildede.

Læge-Alant var tidligere hyppigt forvildet; men nu er den ret sjælden. Den står især på let fugtig græsbund omkring gammel bebyggelse, f.eks. ved landsbyerne Vistoft, Mønsted og Saksild. Allerede Paulli omtalte Læge-Alant som prydblant, og den dyrkes stadig af og til som prydblant i moderne haver. Det er dog især som lægeplante, at den er berømt, selvom den også har været anvendt som farveplante, krydderurt, snapseurt og som veterinærplante.

Læge-Alant er medicinen for ”den svage mave”. Allerede Plinius fortæller, at Kejser Augustus' datter Julia spiste roden dagligt for sin svage mave. På samme måde skriver Paulus i sit brev til Timotheus, at han skal drikke Alant-vin for sin maves skyld. Henrik Harpestreng kalder planten Halzyrt og skriver: ”Drikær man hænæ tha gør hun at pissæ oc kombær ut dõt barn oc gør løsn” (drikker man den, virker den urindrivende og driver det døde barn ud og virker afførende). Desuden anbefaler Harpestreng Alantens rod med honning for hoste. Det samme råd genfinder vi hos de senere mestre Christiern Pedersen, Henrik Smid og Simon Paulli. Alantens gode virkning mod hoste er veldokumenteret, og helt op i nyere tid har den været brugt i hostemedicin. Paulli skriver også, at den ”med stor succes og fremgang” bruges mod trangbrystethed og åndenød.

Alantroden har en fin pebermyntelignende duft og en bitter, krydret smag. Derfor har den været brugt både som krydderi og som snapseurt, særligt i mavebitre. I middelalderen blev planten også meget brugt til fosterfordrivelse, hvilket den dog ikke er effektiv til. Læge-Alant var også en berømmet trolldomsplante. Man mente nemlig, at den var god mod sygdomme, som var påført ved trolldom. Som veterinærplante indgives Alantrod for hestens utrivelighed, kværke, hoste og springorm. Roden farver blå, når tøjet er bejset med urin tilsat potaske og Tyttebær (*Vaccinium vitis-idaea*). Den friske rod kan syltes som Ingefær og Kalmus (*Acorus calamus*).

Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*)

Hjertespannd, som er indført til Danmark, er påvist arkæologisk fra 1200-tallet (Lund). Første gang den omtales i dansk litteratur er hos Paulli (1648).

Hjertespannd kendes på de håndfligede blade, der har 3-7 flige. Blomsterstanden er aksformet med mange blomsterkranser, der støttes af 3-lappede støtteblade. Kronen er blegrød med røde prikker på underlæben. Den kan vel kun forveksles med Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), som dog har rundagtige og uregelmæssigt takkede blade.

Hjertespannd er temmelig sjælden i Østjylland, sjælden på Øerne og i Midtjylland, og meget sjælden i Vestjylland. I egne med det særligt varme, tørre og solrige storebæltsklima, f.eks. i Mols Bjerge, på Helgenæs og på Samsø, er Hjertespannd særlig almindelig.

Hjertespannd forekommer ved alle typer af gammel bebyggelse. Særligt hyppig er den i landsbyer og fiskerlejer. Men den forekommer også i købstæder (f.eks. Randers), ved hovedgårde (f.eks. Kollerup), ved klostre (f.eks. Øm og Vitskøl) og ved borge (f.eks. Kalø og Hammershus). I Østjylland findes den ved ca. hver femte landsbykirke; men ved flertallet af disse kirker er den trængt af intensiv lugning og af giftsprøjtning, selvom giftsprøjtning er forbudt på og ved kirkegårde.

Hjertespannd er en dvaleplante, hvis frø kan ligge i jorden i århundreder og alligevel bevare spireevnen. Der findes lidt over 20 arter af dvaleplanter i Danmark. Eksempler er også Kongelys-arterne (*Verbascum* spp.), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), Pigæble (*Datura stramonium*), Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*) og Bondetobak (*Nicotiana rustica*). Når middelalderarkæologerne graver ved klostre, borge og i gamle bymidter, bør de være opmærksomme på disse meget gamle kulturplanter.

Som lægeplante blev Hjertespannd anvendt mod hjerteblimmes samt mod menstruationsforstyrrelser.

Hjertespannd med de talrige, lyserøde blomster og det smukt fligede løv er en køn plante. Derfor ser man somme tider, at den accepteres som prydblade i staudebedene ude ved gårdene og i landsbyerne.

Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*)

Læge-Hundetunge er indført til Danmark. Første gang vi i dansk litteratur hører om Hundetungen, er i et håndskrift fra begyndelsen af 1400-tallet. Men denne gamle lægeplante og farveplante er formentlig langt ældre end som så i Danmark. Vi må jo ikke glemme, at der kun findes bevaret få bøger og håndskrifter fra middelalderen. Derfor kan en plante sagtens have været i landet i århundreder, inden den første gang omtales i et af de få middelalderskrifter.

Hundetunge er en en- eller toårig, 30-80 cm høj, gråhåret urt. Blomsterne er smukt brunrøde, og frugterne er tæt besat af stive børster, der ender med en krans af kroge. Derfor spredes frugterne let af dyr og mennesker.

Hundetunge forekommer hist og her på Øerne, særligt hyppigt på Bornholm. I Østjylland er den temmelig sjælden og i det øvrige Jylland sjælden eller helt manglende. Men den står da f.eks. ved fiskerlejet Rønbjerg i det vestligste Himmerland. Hundetunge forekommer ved alle typer af meget gammel bebyggelse. De fleste fund er fra landsbyer. Hundetunge hører dog til de få arter, som har tilpasset sig strandvoldenes miljø. Her står den nogle steder som naturaliseret, det vil sige som fuldt tilpasset det naturlige danske miljø. Andre naturaliserede reliktarter ved stranden er f.eks. Skarntyde (*Conium maculatum*), Farve-Vajd (*Isatis tinctoria*), Katteurt (*Nepeta cataria*), Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Rundbladet Katost (*Malva neglecta*).

Læge-Hundetunge er både berømt som lægeplante og som farveplante, idet den farver rødt. Hundetunge står blandt andet ved kongeborgen Kalø, og det er ikke usandsynligt, at borgens fornemme vandrede i klæder, som var farvet smukt røde, gule og grønne af Hundetunge, Farve-Reseda (*Reseda luteola*) og Stor Nælde (*Urtica dioica*). De to sidstnævnte står nemlig også ved Kalø. Hundetunge er en af de ældste lægeplanter, som man kender. Den blev således allerede brugt af assyrerne og senere af grækerne og af romerne. I dag er Hundetunge mest kendt, fordi den har givet navn til Cynoglospillen, der foruden Hundetunge også indeholder opium og Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*). Disse piller blev, så vidt man ved, allerede fremstillet for 1500 år siden. Helt op i nyeste tid har Cynoglospillen været anvendt som et virksomt middel mod hoste. Men Cynoglospillerne var ikke ufarlige, da alle ingredienserne er giftige. Nu kan de ikke længere fås.

Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*)

Læge-Jordrøg er indført (og indslæbt), men vi ved ikke, hvornår den er indført. Den er dog sikkert en ældgammel borger her i landet, da den er almindelig som dvaleplante, hvor der graves ved klostre, borge og i købstadsmidter. Dvaleplanter er arter, hvis frø kan ligge i jorden i århundreder og alligevel bevare spireevnen. Når der så graves i jorden, og frøene bringes op i iltrige lag, kan de spire.

Læge-Jordrøg er en lille, 10-30 cm høj, enårig urt, som kendes på de ensidige klaser af mange, blegrøde blomster, som har mørkerød munding. Hele planten er karakteristisk blågrøn.

Læge-Jordrøg er almindelig i de fleste egne, særligt på byggetomter i købstæder, men også på agerjord og i haver, hvor den gerne står i køkkenhaven.

Som lægeplante var Læge-Jordrøg allerede kendt i antikken. Man troede, at den virkede på galdeblæren, og derfor blev den kaldt for Gulsoturt. Simon Paulli skriver om Jordrøg: Denne urt er af de velsignede medikamenter og lægedomme, men fordi den udi så stor mangfoldighed alle vegne findes, holdes den ikke for nær så dyrebar som den er. Paulli skriver, at Jordrøg virker afførende og rensende, og at den styrker leveren og andre svage indvolde. Han skriver også, at den kan bruges af patienter, som lider af koldfeber (malaria), og at den er et lægemiddel mod gonoré og syfilis ”når man ikke har andre råd.” Saften skal også få øjenbryn til at vokse, og allerede Christiern Pedersen skriver i 1533, at den skal blandes med gummi arabicum og gnides på issen for at fremme hårvæksten. Henrik Smid siger, at et afkog af planten er godt mod skab og udslet og renses blodet. Planten har også været anvendt til at forstærke nyre- og fordøjelsesapparatets funktioner og som et middel mod kramper i galdevejene. Smids brug af planten mod skab og udslet er den direkte årsag til, at Jordrøg i dag anvendes i naturmedicinen mod eksemmer og andre hudproblemer. Også som teplante anvendes den i dag.

Læge-Jordrøg er giftig på grund af indholdet af protopin. Protopin er noget bedøvende, og derfor har Jordrøg også anvendelse som hallucinogent middel under kælenavnet ”Den lille Røg”.

Læge-Kulsukker (*Symphytum officinale*)

Første gang vi i dansk litteratur hører om Læge-Kulsukker er i en utrykt lægebog fra 1400-tallet.

Læge-Kulsukker er indført til Danmark. Arten er en 40-120 cm høj, flerårig staude, som kendes på de krukkeformede, rødligt violette blomster. Fra de nærtstående arter Ru Kulsukker (*Symphytum asperum*) og Foder-Kulsukker (*Symphytum asperum* x *officinale*) kendes Læge-Kulsukker på, at dens stængler er bredvingede af nedløbende blade. En sjælden gang er blomsterne lyst gule (var. *ochroleucum*). Denne meget sjældne varietet står eksempelvis ved Hammershus (i brønden), ligesom den vokser i en stor bestand ved voldgraven til den lille hovedgård Løjstrup ved Langå.

Læge-Kulsukker er temmelig sjælden på Øerne. I Østjylland er den sjælden, og i resten af Jylland er den meget sjælden eller manglende. De fleste fund er gjort i og ved landsbyer, hvor den gerne står på vejkanterne. Også ved adskillige hovedgårde findes den, f.eks. ved Havlækkegård på Lolland.

Allerede Paulli (1648) omtaler Læge-Kulsukker som prydplante, og forfatteren har selv et par gange set arten i staudebede, f.eks. i Sandvig-Allinge (var. *ochroleucum*). Som veterinærplante har Læge-Kulsukker også været anvendt, ligesom den sikkert også har været anvendt som bifoderplante, eftersom bierne meget gerne trækker på den. Det er dog som lægeplante, at den har opnået sin store berømmelse. Man tillagde nemlig Kulsukkeren overordentlig stor kraft. Det er således ganske vist, at to stykker kød vil vokse sammen, hvis de koges med Kulsukker. Ja, selv en sprængt mødom kan Kulsukkeren klare. Derfor opfattes det stadig i visse kredse som en fornærmende hentydning, hvis man giver en ung pige en buket Kulsukker. Men der er faktisk noget om al den snak. Kulsukker indeholder nemlig stoffet allantoin, som netop har sårhelende virkning på gamle sår. Kulsukker har også ry for at kunne helbrede både kræft og gigt. Men planten er giftig, og den kan blandt andet fremkalde svulster i leveren. Læge-Kulsukker bør derfor som alle de andre giftige lægeplanter ikke anvendes til selvmedicinering.

Kært barn har mange navne, og gamle navne for Kulsukker er Konsolida, Kong Salverod, Komfrey, Rahel, Benvel, Valurt, Stor Vundurt og Sortrod.

Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*)

Læge-Oksetunge er påvist arkæologisk fra tidlig middelalder. Dens forekomst på køkkenskrænten ved Kalø Slotsruin, hvor den står sammen med en lang række andre levende fortidsminder, tyder også på tidlig indførsel. Kalø Slotsruin blev nedbrudt og forladt i 1670'erne.

Læge-Oksetunge er en indført og også indslæbt, toårig eller flerårig urt, som bliver 30-60 cm høj. Planten kendes på de kønne, regelmæssige, azurblå blomster, som først er rødviolette. Hele planten er stivhåret, og bladene er lancetformede, og bredest ved basis. Læge-Oksetunge, som blomstrer i juni-juli, er en af vejkantens kønneste reliktplanter.

Læge-Oksetunge er almindelig på Øerne og i Østjylland, f.eks. almindelig i Mols Bjerge. I Midt- og Nordjylland findes den hist og her, og i Vestjylland er den ret sjælden. Læge-Oksetunge vokser på tør og oftest sandet bund i græsmarker, på vejkanter, på skrænter og i grusgrave. Desuden er den almindelig omkring gammel bebyggelse, f.eks. i landsbyer.

Den romerske forfatter Plinius (23-79) berømmer Oksetungen for, at den blandet med vin gør sindet let. Henrik Harpestreng skriver tilsvarende for 700 år siden: Drikker man vin, hvori planten er kogt, gør det hjernen god til at huske, og fra lungerne forsvinder alt, der kan være dem skadeligt. Henrik Smid brugte planten som hjertemedicin og mod pest. Udvendigt brugte han bladene til at lægge på hugormebid, og et udtræk til øjenbadevand. Simon Paulli roser også planten, og han beretter, at af denne Oksetunges blomster beredes og præpareres der et conserva, hvilket er synderligt nyttigt, når hjertet slår for hårdt. Paulli skriver også, at Oksetunge er god om nogen er melankolske, ligesom den er god ”udi grasserende pestilenses tid”. Som så ofte før så ser vi, at Paulli er enig med oldtidens læger. I øvrigt gør Paulli opmærksom på, at Oksetunge bruges som Hjulkrone (*Borago officinalis*), som er hyppig i moderne haver, hvor den især anvendes som prydblade. Hjulkrones unge blade kan dog også spises, og de store, blå blomster pynter i salaten. Også Oksetunges blå kroner kan bruges som spiseligt pynt, og hvis man ellers kan forlige sig med hårene, så kan Oksetunges blade også spises.

Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*)

Læge-Springknap er nævnt i flere trykte og utrykte lægebøger fra ca. 1450 og frem.

Læge-Springknap er en indført, 20-60 cm høj, flerårig staude. Den ligner Brændenælden (*Urtica dioica*), men bladene er spredte og helrandede, mens de er modsatte og takkede hos Nælden. Planten har sit navn efter, at støvtrådene ved blomstring pludselig retter sig ud – de eksploderer - så støvkornene spredes.

I Jylland er Læge-Springknap meget sjælden, men den står f.eks. ved hovedgården Kokkedal i Han Herred. Ved Øm Klosterruin er arten almindelig, men her er den ikke et oprindeligt relik, men har derimod spredt sig fra den lille klosterhave. Også ved borgen Spøttrup er Læge-Springknap et falsk levende fortidsminde, idet den her har spredt sig fra den moderne borghave. På Fyn er Læge-Springknap sjælden, mens den er temmelig sjælden over størstedelen af Sjælland. På Sydsjælland, Møn, Lolland-Falster og Langeland findes den hist og her. Blandt de klassiske voksesteder kan nævnes Rudkøbing, hovedgården Holsteinborg og Vordingborg Slotsruin. Arten træffes især i landsbyer, hvor den står i hegn og ved mure.

Christiern Pedersen skriver i 1533, at Springknap skal koges med sukker i vin eller øl og drikkes for gammel hoste. Han føjer til, at den pulveriseret lægges som plaster på lænderne, over blæren og på kønsdelene mod lidelser i urinvejene. Men planten kan også bruges mod sidesting, nedfalden endetarm og maveonder. Henrik Smid (1546) anbefaler også planten mod gammel hoste og til at rense leveren, milten, nyrerne og uren livmoder. Men Smid anbefaler også Læge-Springknap mod en lang række andre lidelser, f.eks. uterusmerter, smerter i ørerne, hede sår, hævelser, skab og brændsår, og saften med blyhvidt er en kostelig salve til sidstnævnte lidelse. Kogt med Brøndkarse (*Nasturtium officinalis*) i vin bruges den til urindrivende omslag over blæren. Simon Paulli nævner i 1648 stort set de samme anvendelser, men føjer dog blandt andet til, at kvinder bruger Springknappens grønne blade blandet med olie af Hvid Lilje (*Lilium candidum*), Rose og Kamilleblomst (*Matricaria recutita*) til omslag på ømme, hævede bryster. Endnu i 1772 var Læge-Springknap anført i farmakopeen. Som veterinærplante gives Læge-Springknap til kvæg for hoste og åndenød, og den indgår i omslag for hestens øresygdomme og hævelser.

Læge-Stokrose (*Althea officinalis*)

Læge-Stokrose er en oprindeligt vild dansk plante; men som lægeplante er den også ældgammel, da den er påvist arkæologisk fra vikingetid. Første gang vi i dansk litteratur hører om Læge-Stokrose er hos Harpestreng ca. 1300.

Læge-Stokrose er en flerårig, 60-130 cm høj, fløjsagtigt håret plante med håndlappede blade. Blomsterne er ret store og kønt lyserøde.

Læge-Stokrose vokser vildt på strandenge og i strandrørsumpe. Arten er sjælden og findes helt overvejende på Øerne. Som relikv (f.eks. i Nysted) er Læge-Stokrose meget sjælden.

Læge-Stokrose er en nydelig og taknemmelig staude. Den er dog ikke almindelig i moderne haver. Som lægeplante er Læge-Stokrose berømt. Allerede den oldgræske læge Dioscorides anbefaler stærkt Læge-Stokrose til en masse sygdomme, og romeren Plinius skriver, at roden beskytter mod giftige dyrs bid, ligesom den helbreder epilepsi, melankoli og sindssygdomme samt en lang række andre sygdomme. Og drikker man blot et halvt bæger af saften presset af roden, så angribes man ikke af nogen sygdom ! De danske forfattere Harpestreng, Smid og Paulli kan heller ikke blive trætte af at rose Stokrosens mange gode egenskaber. Harpestreng anbefaler blandt andet planten for blodsot og blæresten. Henrik Smid skriver, at den ”læger Brystens, Lungens, oc alle indvaartis Saar, In Summa, hun er god til den gandske Brug.” Paulli anbefaler eksempelvis frøene blødt ud i rosenvand til de kvinder, som er blevet solbrændte, ”thi da faa de deris Ansictis Deylighed igien.”(I 1600-tallet og også senere var det ikke attråværdigt for de fine fruer at være solbrændte, for det var alle bondepigerne jo, som dagen lang puklede i mark og have). Paulli slår i denne forbindelse fast, at det kvindelige ansigts dejlighed er det, som klæder kvindekønnet bedst – næst efter et liv i tugt og blufærdighed. En smørelse fremstillet af roden anbefaler Paulli mod ophovnede bryster og for revner i brystvorterne. I folkemedicinen indgik Stokrose i utallige midler, f.eks. mod malaria, gigtsmerter, kramper, nyresten, koldpis, blodsot og diarré. Udtræk af Stokrosens rod (altæasaft) er helt op i nyeste tid blevet anvendt som slimløsende middel, f.eks. mod børns kighoste.

Som veterinærplante blev Stokrose også anvendt, f.eks. mod koens sprukne yver og for stivkrampe. Som middel mod hestens kolik blev den også brugt.

Læge-Stokrose er også blevet anbefalet som bifoderplante, ligesom de røde blomster er blevet anvendt til vinfarvning. Omkring 1830 blev Stokrosen forsøgsvis anvendt til fremstilling af tekstiltaver (hampeerstatning).

Løvtikke (*Levisticum officinale*)

Løvtikke er indført til Danmark, og første gang den omtales i dansk litteratur er hos Harpestreng ca. 1300.

Løvtikke er en 100-250 cm høj, flerårig staude. Bladene er 2-3 gange fjersnitdelte og skinnende. Blomsterne er bleggule, og skærmene er med både småsvøb og storsvøb. Hele planten er velduftende, når bladene knuses.

Løvtikke er meget sjælden som relikv, mens den er almindeligt dyrket som krydderurt. Løvtikke er særligt kendt som suppeurt, deraf navnene Maggiurt og Suppeurt. I mange hjem er den da også en fast bestanddel af suppevisken. Desuden kan stængler og blade spises som grøntsager.

Løvtikke er imidlertid også berømt som lægeplante, trolddomsplante og som veterinærplante. Allerede oldtidslægerne Dioscorides og Galen omtaler Løvtikke. De to forfattere anbefaler Løvtikke som varmende og vanddrivende. Desuden skulle den hjælpe på fordøjelsen og fremme menstruationen. Herhjemme skriver Harpestreng, at den fremmer fordøjelsen og gives ved leverlidelser, mavesmerter og ved ”vinde og rumlen” i maven. Et afkog af planten skal i øvrigt give en smuk hårpragt. I 1533 skriver Christiern Pedersen, at Løvtikke bør drikkes for lever- og miltilidelser, og et vinudtræk af planten kan uddrive døde fostre. I 1546 anbefaler Henrik Smid, at roden anvendes mod mavesmerter og gulsot, ligesom bladene øger mælkemængden hos diegivende kvinder. Smid anbefaler karbad med Løvtikke som urindrivende middel, og et afkog af Løvtikke skulle være helt enestående som ansigtsbadevand, idet ansigtet bliver ”klart og hvidt og skært.” Og sandelig om den ikke også fjerner røde og blå pletter efter skab og bylder. Smid berømmer Løvtikke, og han sammenligner den med Kvanen (*Angelica archangelica*), som den også ligner. Simon Paulli skriver i 1648, at Løvtikkens knuste rødder og frø indtages i vin for smerter og tarmluft og ved vandladningsvanskeligheder som følge af ”koldpis” eller blæresten. Han føjer til, at det i pesttiden er meget gavnligt at have Løvtikke hængende foran dørene, og det skulle også hjælpe at holde roden i kinden og tygge den som værn mod smitte. Også i den senere folkemedicin var Løvtikken meget anvendt, og så sent som i 1960-tallet erklærede lægen M. Hindhede: ”Hvis hele landets befolkning brugte denne plante, ville alle lægerne dø af sult eller være nødt til at finde anden beskæftigelse.” Det er også blevet hævdet, at et udtræk af Løvtikkerod skulle være en opkvikkende morgendrik, som ”virker bedre end 10 ferietabletter.” Mange morgensøvnige tedrukkere er dog blevet skuffede.

Løvtikke er også en af de mest berømte veterinærplanter, og også som trolddomsplante er den virksom. Det er eksempelvis ganske vist, at Løvtikken er et effektivt elskovsmiddel. (Den virker dog desværre ikke efter hensigten).

Maj-Rose (*Rosa majalis*)

Maj-Rose er både oprindelig vild og indført til Danmark. Første gang vi i Danmark hører om Maj-Rose er i 1642.

Fra de øvrige roser kendes Maj-Rose på, at der sidder to torne parvis ved bladfæsterne. Blomsterne er enlige, 4-5 cm brede og mørkt rosa.

Den vilde form er sjælden; men den findes nogle steder i det vestligste Jylland samt i Nordsjælland og på Bornholm. Den dyrkede, fyldte form (var. *foecundissima*) er meget sjælden forvildet. Forfatteren kender den kun fra Stadil og Hyllested Kirker. Ved Stadil Kirke i det vestligste Jylland står der en større bestand på engen lige uden for syddiget, som vender ualmindeligt smukt ned mod Stadil Fjord. Sammen med den fyldte Rose står den sjældne fyldte form af Svalerod (*Chelidonium majus* var. *floriplenum*). Og på og ved stendiget står også Natviol (*Hesperis matronalis*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Humle (*Humulus lupulus*), Marts-Viol (*Viola odorata*), Matrem (*Tanacetum parthenium*) og den sjældne Husløg (*Sempervivum tectorum*).

På trods af sit navn blomstrer Maj-Rose først i juni, da de store, brede buske med de talrige små blomster udsender en sød duft.

I gamle dage blev Maj-Rose formentlig dyrket som prydblante og som duftplante. Det er dog også sandsynligt, at den blev anvendt som lægeplante. I hvert fald havde de gamle roser en bred medicinsk anvendelse.

I Danmark er der en hundredårig tradition for at pynte fædrenes grave med smukke blomster. Selv ved den lille Råbjerg Kirke, der ligger helt alene langt ude i sandørkenen tæt ved Råbjerg Mile, er der mange blomster, blandt andet flere slags roser. På østdiget står der f.eks. en tæt bestand af den sjældne, fyldte form af Klit-Rose (*Rosa pimpinellifolia flore pleno*). Ved et par kirker er der også fundet Fransk Rose (*Rosa gallica*) og enkelte steder også en anden middelalderlig Rose, nemlig Hvid Rose (*Rosa x alba*).

Om Rosens tilblivelse siger et græsk sagn, at det skete, da Afrodite steg op fra havets skum. En af guderne blev så benøvet, at han tabte en nektardråbe på en ung busk, som derved kom til at bære de første roser. Rosen omtales da også i den ældste græske litteratur, nemlig i Odysseen og Illiaden, hvor Afrodite salver Hectors lig med rosenolie. Det var i øvrigt også Rosen, som omslyngede vinguden Dionysos' vinbæger, og selvfølgelig bar hans tjenere rosenkranse. Herhjemme blev rosenkranse allerede i middelalderen det hertugelige emblem.

Marietidsel (*Silybum marianum*)

Marietidsel er indført til Danmark. Arten er påvist arkæologisk fra 1100-1400-tallet (Lund). Desuden er den nævnt i en række utrykte og trykte lægebøger fra 1400-tallet og frem.

Marietidsel er en toårig, op til 120 cm høj kurvplante, som kendes på de bølgede og tornede blade, som er hvidplettede. Blomsterne er smukt røde, og svøbladene ender i en lang, gul og hul torn. Marietidsel er sjælden. Den forekommer især ved veje og nær gammel bebyggelse. Som gammel relikv er Marietidsel meget sjælden, men er blandt andet fundet i Kalundborg og i et par bornholmske fiskerlejer. I fiskerlejet Hov lidt øst for Odder står den også som et af de allerkønneste levende fortidsminder.

Marietidsel har både haft anvendelse som prydblade, lægeplante og som trolddomsplante. Navnet Marietidsel har planten fået, fordi den ifølge legenden første gang skal være vokset frem, hvor nogle dråber af Jomfru Marias brystmælk faldt på jorden – jævnfør de hvidplettede blade.

Allerede Dioscorides anfører, at roden giver opkastninger, og Plinius skriver, at Marietidslens saft renses galden. Både Henrik Smid og Simon Paulli anbefaler frugterne mod gulsot og ”sting i siden.” Paulli fortæller dog, at den ”aldeelis intet actis på Apoteckerne.” Harald Nielsen har i bogen ”Lægeplanter og trolddomsurter” følgende historie om tidslerne: Den fornemme skotske orden ”The Order of the Thistle” skal have sin oprindelse i vikingetiden. Efter at de effektive vikinger havde erobret England, vendte de blikket mod nord, mod Skotland. Det lykkedes dem at gøre landgang i nattens mulm og mørke, mens de intetanende skotter sov blideligt. Da trådte en af vikingerne på en tidsel, hvorved han gav et sådant vræl fra sig, at skotterne vågnede, og det lykkedes dem herefter at nedkæmpe fredsforstyrrelserne.

Flere andre ”tidsler” har allerede tidligt været dyrket. Kendtest er Æselfoder (*Onopordum acanthium*) – se denne. Blandt de oprindeligt vildtvoksende tidsler har flere siden gammel tid været indsamlet som køkkenurter. Den som smager bedst er den kødfulde Kåltidsel (*Cirsium oleraceum*). Den sjældne og smukke Forskelligbladet Tidsel (*Cirsium helenoides*) er en af Tipoldemors stauder. Den kønne Tornet Tidsel (*Cirsium acantoides*), der står så smukt ved Hammershus, er måske også en gammel kulturplante – men ingen ved det.

Marts-Viol (*Viola odorata*)

Marts-Viol, som er indført til Danmark, er omtalt i en række utrykte og trykte lægebøger fra 1300 og frem. Men denne yndige forårsbebuder er sikkert meget ældre end som så herhjemme.

Marts-Viol, som er en kun 5-15 cm høj, flerårig staude, kendes på de mørkeblå, velduftende blomster, som åbner sig allerede i marts. I øvrigt kendes denne lille yndighed på, at bladene sidder i roset og på, at planten har lange udløbere.

Marts-Violen er almindelig i de fleste egne af landet, særligt i Østjylland og på Øerne, hvor den er en af de almindeligste relikter ved gårdene og i landsbyerne. Den står også ved en længere række middelalderborge (f.eks. Tårnborg, Søborg, Gl. Borreby, Kalø, Vordingborg, Sprogø, Skjoldnæs og Gurre), som blev nedlagt allerede i middelalderen. Ved alle disse borge er Marts-Viol et middelalderligt relik. Ved gårdene og i landsbyerne kan arten være yngre, om end denne kønne urt sikkert har været dyrket i landsbyerne siden de allerældste tider.

Som lægeplante anbefales Marts-Viol af Smid i 1500-tallet. Han skriver, at man tager Tormånedsviolen og kommer kogende vand på den. Det samme vand hældes 3-4 gange på friske violer og lidt sukker kommes i. Denne violsirup læsker den brændende koldesyge, holder bugen åben, styrker hjertet og stiller sidesting. Simon Paulli skriver tilsvarende i 1648: Af den saft, som bliver udpresset af blomsterne tilberedes om foråret en sirup, som er god mod brystmerter og hede. Tørrede violblomster plejer man at komme i en pose, som bliver anbragt på brystet lige ud for hjertet. I folkemedicinen har Violen været brugt mod kræft, men den virker desværre ikke.

Marts-Viol er en af tipoldemors stauder, og i de moderne haver er den stadig en af de hyppigste arter. Som duftplante var Marts-Viol højt anset. For vi må ikke glemme, at i gamle dage var planternes duft næsten vigtigere end blomsternes udseende, og sådan var det langt op i 1800-tallet. For i 1800-tallet og før havde man kun de gode dufte, som blomsterne udsender. Og naturligvis også de gode dufte fra madlavningen og fra sexlivet.

Som så mange andre af de middelalderlige prydplanter optræder Marts-Viol i en hel række varieteter. Særligt hyppige, omend sjældne, er en hvidblomstret og en fylt form.

Matrem (*Tanacetum parthenium*)

Første gang vi hører om Matrem er i et lægebogsmanuskript fra slutningen af 1400-tallet.

Matrem, som er indført til Danmark, er en køn, 10-40 cm høj, flerårig staude med hvide kurve med gult øje, som sidder i halvskærme. Hele planten er gulgrøn og udsender en stærk lugt, når den knuses. Den fyldte form er hyppig, og denne form omtales allerede af Block (1647).

Matrem er ret almindelig omkring gammel bebyggelse. Sammen med Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) og Svaleurt (*Chelidonium majus*) er Matrem blandt de hyppigste reliktarter ved kirker og i landsbyer. Den står således gerne i den udyrkede bræmme ved kirkedigets udvendige fod, ligesom den er almindelig under landsbyens gamle hække. Den står også ved borgen Vesborg på Samsø, og her kan den være meget gammel, da Vesborg allerede begyndte at skride i havet i slutningen af 1300-tallet.

Matrem er en af Tipoldemors stauder; men den har også været brugt som både lægeplante, veterinærplante, trolddomsplante og som krydderurt. Plantens navn, Matrem, kommer af latin matrix, som betyder livmoder. Artsnavnet, *parthenium* kommer af græsk parthenos, som betyder jomfru eller ung pige. Et gammelt dansk navn for Matrem er tilsvarende Moderurt, fordi man mente, at planten kunne fremskynde livmoderens sammentrækning efter fødslen og hjælpe mod uregelmæssig menstruation.

Matrem er god som insektmiddel, og den er da også en meget nær slægtning til ”Pyrethrum” (*T. pyrethrum*), som i stor stil avles som økologisk insektmiddel. Lagt i linnedskuffen, klædeskabet og dragkisten kunne Matrem virkelig holde Klædemøl og andet utøj på afstand. Det kan nævnes, at Jarlen af Bothwell, som hviler som mumie i Fårevejle Kirke, er ualmindeligt velbevaret. Det skyldes formentlig, at den halm, som han er udstoppet med, er iblandet Matrem, som så holdt Flæskeklannere og Spyfluer væk.

Især i Sverige og Finland er Matrem blevet brugt som værn mod hekseri og trolddom. Man har også anbefalet at tygge nogle blade mod migræne og gigtsmerter; men planten smager grimt, og desuden kan den give irritation af mundens slimhinde.

Matrem er stadig almindelig i haverne, hvor den dog ofte kun har ”tålt ophold”, da den nemt spreder sig. Noget slemt ukrudt bliver den dog kun sjældent.

Mesterrod (*Peucedanum ostruthium*)

Mesterrod er en indført kulturplante. I dansk litteratur omtales Mesterrod første gang af Harpestreng (ca. 1300) og senere også i talrige utrykte og trykte lægebøger.

Mesterrod er en 40-100 cm høj, flerårig staude. Mesterrod hører til Skærmpantefamilien og har store, hvide skærme uden storsvøb, men med fåbladet, børsteformet småsvøb. Karakteristisk er også de glatte, 2 gange 3-delte blade med tvedelte afsnit.

Mesterrod var meget populær i gamle dage, og arten havde anvendelse som både prydblade, veterinærplante, lægeplante og som trolddomsplante. I dag er Mesterrod blevet meget sjælden som relik.

Det var ikke mindst som lægemiddel for husdyr, at Mesterrod blev dyrket, og den indgår således i flere universalmidler for kvægets sygdomme. Mesterrod er også en bestanddel af midler for hestens utrivlighed, dens indvortes sygdomme i lever og lunger og for dens kværke, hoste forstoppelse, springorm og skurv. Mesterrod indgik også i råd for fåre- og svinesygdomme, og den pulveriserede rod gives som ”æggepulver” for at stimulere hønsenes æglægning.

Også som trolddomsplante var Mesterrod vældig populær, og roden hørte til blandt de fleste ”kloge folks” magiske midler. Således skulle forheksede mennesker indgives Mesterrod, og den strøs med en trylleformel på issen mod djævlens og hekses onde kunstner. Og stærk var den, for lagt under lagenet kunne den forhindre brudt ægteskabsløfte.

Som lægeplante var Mesterrod også skattet, og i middelalderens lægebøger berømmes den meget. Harpestreng skriver således, at roden bruges mod feber, leversygdom, blæresten, gulsot, hoste og spedalskhed – altså virkelig et universalmiddel. Christiern Pedersen (1533) skriver om Mesterrod, at den ”gror her i landene i urtegardene.” I vinudtræk anbefaler Pedersen Mesterrod mod kolden (koldesyg = malaria). Et øldekokt af roden skulle ifølge Pedersen være godt for lændesmerter, og et afkog af Mesterrod, Bynke og Hjertensfryd sikrer kvinden konception (besvangring). Henrik Smid (1546) bruger tillige Mesterrod mod vattersot, og plantens stærke kræfter kommer til udtryk ved, at den ”visselig hjælper den kaalde døde Mand op i Sadelen igjen” - altså et probat middel mod impotens. Simon Paulli (1648) regnede desuden roden med til datidens tyggemidler mod den frygtede pest. Han anbefalede desuden Mesterrod for tandpine. I salve anbefaler han planten mod ringorm, og saften af den friske rod lægges på bylder.

I slutningen af 1800-tallet var Mesterrod almindeligt dyrket i de bornholmske bondehaver, og i 1800-tallet fandtes den også i næsten alle fynske haver. Endnu omkring 1920 er den eksempelvis almindelig i haver i Hobro. Den dag i dag ser vi somme tider Mesterrod i gamle

gårdhaver, hvor den altid står som en typisk bondehaveplante.

Moskus-Katost (*Malva moschata*)

Moskus-Katost er indført til Danmark. Første gang den omtales i dansk litteratur er i 1650'erne, da den er afbildet i et manuskript. Johan Lange skriver i "Kulturplanternes indførselshistorie": "Forekomst af levende planter på middelaldertomter tyder, i det mindste ifølge Jens Lind, på dyrkning fra ca. 1300 og frem." Hertil er at sige, at der har været ubrudt havebrug ved disse tomter (Øm og Vitskøl) siden middelalderen. Urterne ved disse ruiner behøver derfor ikke at være fra middelalderen. På den anden side er Moskus-Katost fundet ret almindeligt som relikv ved en lang række kirker og gårde og i mange landsbyer. Dette tyder alt i alt på, at arten er middelalderlig i Danmark.

Moskus-Katost er en flerårig, 25-45 cm høj staude. Fra Alm. Katost (*M. sylvestris*), Rundbladet Katost (*M. neglecta*) og Liden Katost (*M. pusilla*) kendes den på, at bladene ikke er lappede, men derimod dybt fligede eller snitdelte. Desuden er blomsterne ikke knippestillede, men derimod enlige. Moskus-Katost har også større kroner end de 3 nævnte arter. Moskus-Katosts blomster er som regel røde, men ikke sjældent er de hvide. Det er i det hele taget karakteristisk, at mange af de middelalderlige pryddplanter er variable. Det kan tolkes derhen, at haveejere og gartnere allerede tidligt udvalgte planter med særlige former og farver. Og i hvert fald ved vi, at sådanne særlige varieteter var på høj mode i 1600- og 1700-tallet. I sin Flora Danica fra 1648 omtaler Simon Paulli således gang på gang anderledes farvevarianter og former med f.eks. fligede kronblade eller fyldte blomster.

Moskus-Katost er en af tipoldemors stauder, og den dyrkes stadig almindeligt i haverne. Desuden er det sandsynligt, at den i gamle dage også blev anvendt som lægeplante og teplante ligesom Alm. Katost.

Moskus-Katost er en af de typiske kirkedige-relikter. Den kan dog kun trives på digerne, hvis disse er stablede markstendiger, som har en veludviklet græs-urte-tørv på kronen. Sådanne skal et kirkedige se ud ifølge Kirkeministeriets digecirkulære – i hvert fald i Jylland og på Fyn. På Sjælland er det mægtige mure, som dominerer. I Jylland og på Fyn ser man ofte, at diget giftsprøjtes, skønt det har været forbudt siden 1981. Stendigerne må heller ikke omdannes til betonsatte mure sat i kløvet kamp. Det er efterhånden undtagelsen at se et korrekt sat og plejet kirkedige, altså et mægtigt stengærde med græsser og urter på kronen. Og skulle man være så heldig at finde et sådant dige, så slås vegetationen på kronen ofte flere gange årligt. Men digekronens vegetation bør ikke slås; den skal have lov til at vokse frit. Det samme gælder græsbræmmen ved digets udvendige fod. Ved nogle kirker særligt i Vestjylland, i Thy og Vendsyssel findes dog stadig smukke stendiger, og her står Moskus-Katost typisk sammen med andre relikvarter som Marts-Viol (*Viola odorata*), Fingerbøl (*Digitalis purpurea*), Alm. Katost (*Malva sylvestris*), Sæbeurt (*Saponaria officinalis*), Matrem (*Tanacetum parthenium*), Svaleurt (*Chelidonium majus*), Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*) og Klokke-

Skilla (*Hyacinthoides non-scripta*).

Natviol (*Hesperis matronalis*)

Natviol, som også lyder navnet Vellugtende Aftenstjerne, er en ældgammel, indført kulturplante herhjemme. I bogen "Kulturplanternes indførelshistorie" kan Johan Lange dog kun føre Natviol tilbage til 1541, da den nævnes af Henrik Smid. Natviol er også afbildet i Simon Paullis Flora Danica fra 1648.

Natviol er en 30-80 cm høj, flerårig staude, som kendes på de mange og temmelig store, violette korsblomster, som er velduftende. Kun sjældent er blomsterne hvide. Især på lune sommernætter udsender blomsterne en sød violduft. Skulperne er opstigende, lange, valseformede og lidt knudrede.

Natviol forekommer hist og her som forvildet. Som gammel reliket er Natviol især hyppig i landsbyer og ved gamle gårde. Særligt karakteristisk er den for vore landsbykirker, hvor den gerne står i den grønne græsbræmme ved digernes udvendige fod. Som eksempel på en lokalitet, hvor Natviol er en meget gammel reliket, kan nævnes Alling Klosteruin.

Natviol er en duftplante frem for nogen, og dens hyppighed som reliktplante fortæller, at den var meget dyrket førhen. I moderne haver er den knap så almindelig. Dog er den almindelig i gamle haver, og Natviol er således en typisk bondehaveplante. I disse gamle haver er Natviol et minde fra dengang planternes duft blev sat lige så højt eller måske endda højere end blomsternes udseende. Natviol er dog ikke alene en velduftende plante; den er også en smuk staude. Natviol er alt i alt en af de mange, gamle kulturplanter, som fortjener en renæssance i de moderne haver.

Ifølge litteraturen har Natviol også været anvendt som køkkenurt. Plantens blade er dog ret stive og ovenikøbet ru. Derfor synes jeg ikke, at de egner sig som spinat eller salat. Dog pynter blomsterne naturligvis i salaten. Natviolens blomster blev også anvendt i potpourrier, som var meget populære førhen.

Gamle navne for Natviol er foruden Vellugtende Aftenstjerne også Frue-Aftenstjerne, Morgenstjerne, Vinterviol, Dameviol, Danmarksblomst, Sukkertop, Sommerleukøj, Chokoladeblomst og Pigernes Fornøjelse. Disse mange navne vidner om, at Natviol førhen var en almindelig og populær haveplante.

Nikkende Fuglemælk (*Ornithogalum nutans*)

Første gang vi hører om Nikkende Fuglemælk er omkring 1637-38, da den blev indsamlet til Bursers herbarium i Sorø. Den nærtstående Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*) blev indsamlet til det samme herbarium ca. 1630.

Nikkende Fuglemælk er en indført, 20-40 cm høj løgplante, som kendes på de blåligt hvide, hængende blomster i en tæt klase. Den ligeledes indførte og lidt mindre Kost-Fuglemælk har i modsætning til Nikkende Fuglemælk rent hvide og oprette blomster i en skærmlignende blomsterstand.

Nikkende Fuglemælk findes hist og her som forvildet i og nær parker og andre gamle haver. Arten danner gerne store bestande som f.eks. i Boller Slotspark og i Udbyneder præstegårdshave. Planten har en forkærlighed for at stå ved foden af parkernes gamle lindetræer (*Tilia* spp.). Kost-Fuglemælk er lidt almindeligere og er især hyppig ved landsbykirkerne. Kost-Fuglemælk står eksempelvis også på tomten efter borgen Kærstrup på Tåsinge, som blev forladt ca. 1630. Begge arter er almindelige i moderne haver. Men da de spreder sig lige lovligt meget, er de ikke altid lige velsete, skønt de er kønne og blomsterrige. Ofte prøver haveejerne at udrydde dem, hvilket dog er svært. Nikkende Fuglemælks løg ligger nemlig usædvanligt dybt, og Kost-Fuglemælk har mange små løg, som nemt spredes, hvis den forsøgsvis graves op.

Begge Fuglemælk-arterne er især blevet dyrket som pryddplanter. I enkelte bøger står der, at Fuglemælkarterne er giftige, fordi de skulle indeholde det meget giftige stof colchicin. Det tvivlede forfatteren dog på, og derfor bad han to kemikere fra Cheminova om at undersøge sagen nærmere. Kemikerne kunne ikke påvise colchicin i de to arter, og de må derfor anses for at være ugiftige. Det stemmer bedre overens med, at Fuglemælkarternes løg i hungerperioder har været spist i Sverige. Og det samme har sikkert været tilfældet i Danmark. Løgene er ganske vist ikke særlig store, især ikke fra Kost-Fuglemælk. Men vi må ikke glemme, at man i middelalderen, og ej heller i renæssancen, ikke havde Kartofflen (*Solanum tuberosum*). Så dengang spiste man, hvad man havde af stivelseskilder, f.eks. også de som regel kun hassel- eller valnøddestore knolde hos Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*), som også kaldes for Havepest. Det var først i 1800-tallet, at Kartofflen blev alment accepteret som en uvurderlig grøntsag.

Opium-Valmue (*Papaver somniferum*)

Opium-Valmue er påvist arkæologisk fra 2-300 f.Kr. ved Lodbjerg og fra ca. 1100 e.Kr. i Svendborg. Arten er desuden omtalt i flere lægebogsmanuskripter fra 1400-tallet.

Opium-Valmue er en indført, 40-100 cm høj, enårig urt. Den kendes på de glatte, blågrønne blade og de meget store, bleglilla valmueblomster.

Opium-Valmue forekommer hist og her som forvildet, særligt i køkkenhaver og på byggetomter i de gamle købstadsmidter. Her dukker den ofte frem som dvaleplante (se Læge-Jordrøg). Også hvor der graves ved klostre (f.eks. Øm og Vitskøl) og ved borge (f.eks. Tønderhus) dukker den gerne frem.

Det er langt fra alle de gamle lægeplanter, som har en fysiologisk virkning. Men det har Opium-Valmue i allerhøjeste grad. Opium, som udvindes af de grønne frøkapsler, er således naturens mest effektive smertestillende, bedøvende og beroligende middel. Opium er dog også meget giftigt og stærkt vanedannende. Allerede Simon Paulli går da også kraftigt i rette med de ammer og barnepiger, som giver de små børn opium for at gøre dem rolige, så de ”selff kand komme til at sofue oc snorcke som hine vilde heste...”. For det kan nemlig let få til følge, at barnet falder så dybt i søvn, at det dør. Opium har meget længe været anvendt som lægemiddel og også i nyere tid, f.eks. i hostemedicin og mod diarré. Desuden bruges opium til fremstilling af morfin. De meget store strækninger med Opium-Valmue, som dyrkes i Afghanistan, bruges til fremstilling af heroin. Har opium således gennem årtusinder bragt fred og hvile til utallige lidende mennesker, så har medaljen også en bagside. Der finder som nævnt tilvænning sted ved brug af opium og heroin, og misbrugerne bliver hurtigt arbejdsuduelige. Det anføres ofte, at dansk dyrkede Opium-Valmuer kun indeholder meget få morfinstoffer. Det er dog ikke rigtigt. De danske Opium-Valmuer producerer omtrent så mange morfinstoffer som de afghanske. Og ellers havde Øms og Vitskøls munke og borgherren på Tønderhus jo heller ikke haft gavn af planten. Opium-Valmuen er en af havernes almindeligste prydblomster. Og den er desuden ikke til at udrydde, da den producerer talrige frø, som kan ligge i jorden i århundreder, og alligevel bevare spireevnen.

Panter-Gemserod (*Doronicum pardalianches*)

Panter-Gemserod er indført til Danmark. Første gang vi i Danmark hører om Panter-Gemserod er i 1630, da den blev indsamlet til Bursers herbarium. Desuden er den omtalt af Paulli i 1648.

Panter-Gemserod er en 50-70 cm høj, flerårig staude med store gule kurve, som åbner sig allerede i april-maj. Bladene er hjerteformede, og hele planten er fint og blødt dunhåret.

Panter-Gemserod er ret almindeligt dyrket, især i ældre haver. Men den er ikke altid lige velset, da den nemt spreder sig. Som forvildet findes den hist og her, særligt nær slotte og hovedgårde og ikke mindst i præstegårdslunde. En meget stor bestand findes i skoven ved Frijsenborg. Ved Gurre Slots teglovne står også en stor bestand – Gurre Slot forfaldt fra 1500-tallet. Den står eksempelvis også ved Gl. Fusingø, som blev nedrevet omkring 1790. En smuk bestand vokser på Bygholms borgbanke. Bygholm Slot blev nedrevet 1617. Adelsmanden og storgodsejeren Ridder Holger Rosenkrantz var lensmand på Bygholm Slot i sidste halvdel af 1500-tallet. Pudsig nok står Panter-Gemserod også som relikvied ved to andre af Holger Rosenkrantz' besiddelser, nemlig Boller Slot og Bråskovgård.

Panter-Gemserod har især haft anvendelse som prydblade og som lægeplante – og måske også som bifoderplante. Ifølge professor Johan Lange er Panter-Gemserod giftig. Han anfører, at artsnavnet ”*pardalianches*” betyder panterdræber. Andre navne for arten er Almindelig Gemserod og Hjertebladet Gemserod. Men arten er ikke almindelig, og Panter-Gemserod er ikke den eneste Gemserod, som har hjerteformede blade.

Panter-Gemserod hører til de arter, som Paulli kun kender fra ”fornemme hafver”. Han skriver videre, at mange ”Krydkremmere indføre ocsaa en stor mængde af den sammis Rødder paa Apotecket.” Paulli slutter med at skrive, at der hersker tvivl om dens kræfter, så derfor ”gaae vi denne vel her paa denne Sted med Villie forbi.”

3 andre Gemserod-arter træffes også af og til som forvildede, særligt ved kirker. Men om disse arter også kan være meget gamle relikvied, ved vi endnu ikke. Arterne kan bestemmes efter Den Nye Nordiske Flora.

Ligesom f.eks. Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia* var. *macrantha*) og Bølgekronet Storkenæb (*Geranium phaeum*) hører Panter-Gemserod til de forholdsvis få arter, som trives bedst i halvskygge, og her er de nævnte arter i stand til at kæmpe mod Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*) om pladsen.

Pastinak (*Pastinaca sativa*)

Pastinak er indført til Danmark, og den omtales allerede af Harpestreng (ca. 1300).

Pastinak er en toårig, 40-120 cm høj urt, som kendes på, at bladene er enkelt fjersnitdelte med 5-10 ægformede, savtakkede afsnit. Hele planten har en karakteristisk sød duft ved knusning. Blomsterne, der sidder i en skærm, er gule.

Pastinak er almindelig på Sjælland, mens den forekommer hist og her på Fyn og i Østjylland. Den er også almindelig i Himmerland, mens den er ret sjælden i Nord- og Vestjylland. Pastinak er især hyppig på vejkanter og vejskrænter.

Som lægeplante har Pastinak blandt andet været anvendt mod leversygdomme, syg milt og "lændeværk". Desuden mod diarré, tandpine og giftige bid og stik. Harpestreng (ca. 1300) skriver desuden: "Ættar man mykat af moræ (Pastinak) tha faar man quinne lyst." Altså et godt elskovsmiddel. Simon Paulli fortsætter i 1648: Disse Pastinackel-rødder tilskynde i ikke ringe måde til det naturlige værk (samleje) og gerning, så at de som plage sig selv med faste og andet deslige såsom munke og nonner i klostre, dem er disse rødder slet ikke nyttige. Pastinak står dog frodigt på Vitskøl Klosters maleriske ruiner. Pastinakkens brug som elskovsmiddel skyldes signaturlæren, da en lang og stiv Pastinak jo nok kan sætte fantasien i sving.

Pastinakken dyrkes stadig ret almindeligt, og den er jo næsten et must i de gule ærter og i hønsekødsuppen. Man skal dog ikke spise for meget af den. Pastinak indeholder nemlig uforholdsmæssigt mange thermostabile carcinogener, altså kræftfremkaldende stoffer, som ikke ødelægges ved kogning. Lifest' fagfolk anbefaler, at man højst spiser Pastinak én gang om måneden.

Pastinak hører til de arter, som Miljøministeriet har udpeget som invasive. Man kan så spørge, om det gør så meget, fordi der står nogle Pastinakker på vejkanter og på nogle lossepladser. Til samme eksklusive gruppe af arter hører ifølge Miljøministeriet også Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) og Tusindstråle (*Telekia speciosa*). Den sidstnævnte er sjælden i størstedelen af landet. Og Tusindstråle er bestemt ikke invasiv. Rød Hestehov er almindelig ved renæssanceslottenes voldgrave og ved nogle vandløb og på vejkanter, og det er åbenbart også meget slemt. Det ville have været mere nærliggende, om man havde udpeget f.eks. Ramsløg (*Allium ursinum*) som invasiv.

Peberrod (*Armoracia rusticana*)

Peberrod er indført til Danmark. I dansk litteratur omtales den første gang hos Harpestreng ca. 1300. Denne glimrende køkkenurt er dog sikkert langt ældre herhjemme.

Denne 60-120 cm høje, flerårige urt kendes på, at de nedre stængelblade er fjersnitdelte med smalle flige, mens de øvre blade er store, hele og lancetformede. Den skarptsmagende pælerod er også karakteristisk. De talrige, hvide blomster sidder i en stor, stærkt grenet top.

Peberrod forekommer hist og her i det meste af landet, særligt på vejkanter nær landsbyer i Østdanmark. Peberrod er især hyppig i fiskerlejer. Fiskerne har åbenbart altid sat stor pris på kraftige urter. For ikke blot den særdeles kraftige Peberrod, men også andre stærke som f.eks. Have-Malurt (*Artemisia absinthium*), Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*), Kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*) og Strand-Karse (*Lepidium latifolium*) har en uforholdsmæssig stor hyppighed i fiskerlejerne.

Peberrod var ikke blot en høj agtet krydderurt. Den var også en meget anvendt lægeplante. Harpestreng skriver, at spiser man roden fastende i marts måned, så borttager den vinterens ”onde blod”. Smid anbefaler Peberrod til de kvinder ”som icke hauffe deris tids flydelse, for steen oc dem som icke vel kunne pisse.” Simon Paulli beretter om ”Stadzmørne”, som lavede ansigtsbadevand af peberrodblade, for at gøre ansigterne ”skiere oc klare”. Peberrod var også en trolddomsurt. Harpestreng skriver således, at den der gnider urtens frø i sine hænder, kan tage en Hugorm uden risiko. Desuden har Peberrod ligesom f.eks. Kokleare (*Cochlearia officinalis*) og en række andre grønne forårsurter været anvendt mod skørbug. Hertil er alle disse urter effektive, da de indeholder C-vitamin..

Også i dag hører Peberrod til de skattede krydderurter. For hvad er en tatar, en pariserbøf eller en schnitzel uden reven peberrod. Men peberrod er ikke bare Peberrod. For Peberrod optræder i mange sorter. Den nyeste forskning ved NordGen (Nordisk Genbank) – som indsamler og bevarer alle sorter af gamle kulturplanter – har vist, at der er stor forskel på de nordiske Peberrod. Men endnu mangler genbanken at indsamle Peberrod fra blandt andet Danmark.

Pigæble (*Datura stramonium*)

Pigæble er indført til Danmark, og den omtales første gang i Blocks Horticultura fra 1647. Men arten er dog sikkert langt ældre end som så i Danmark. Den blå form (varietet *tatula*) er da også fundet fremspiret af 1400-tals jordlag i en profilvæg i Ribe i forbindelse med udgravningen af Gråbrødre-klostret i 1993.

Pigæble er en enårig plante som dog kan blive næsten meterhøj og lige så bred. Den kendes på de 6-10 cm store, tragtformede kroner, som er hvide, sjældnere blåviolette (var. *tatula*). Frugten er en 5-7 cm lang, ægformet, stærkt pigget kapsel.

Som levende fortidsminde findes pigæble hist og her i landsbyer, f.eks. Falslev, Svenstrup, Langå og Ajstrup. Som dvaleplante er Pigæble iagttaget i udgravninger i blandt andet Ribe, Tønder og Holbæk.

Pigæble har både haft anvendelse som lægeplante og som prydblade, giftplante, troldomsplante og som hallucinogen plante. Pigæble er dødeligt giftig på grund af flere meget stærke alkaloider. Selv små doser af pigæble gør personen aldeles tummelumsk, ja nærmest sindssyg. Selv en lille dosis giver en dvalelignende søvn, som dog ofte ledsages af modbydelige hallucinationer. At anvende Pigæble som hallucinogen middel, kan bedst betegnes som et masochistisk selvmordsforsøg. Som hallucinogen plante kan Pigæble altså ikke anbefales. For det første er den alt for giftig, og for det andet er rusen særdeles ubehagelig – og den kan vare meget længe, og ofte oplever personen uhyggelige flash backs. Med hensyn til alle de ubehagelige bivirkninger ved rusen henvises til omtalen af Pigæbles slægtninge Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) og Galnebær (*Atropa belladonna*). Så sent som i 1700-tallet kunne man i Frankrig opleve, at landevejsrøvere arbejdede sammen med kroværterne, idet disse kom Pigæblesaft i diligencekuskenes og de rejsendes vin, så det blev lettere for røverne at overfalde og plyndre dem. Det hedder sig også, at sigøjnere brugte Pigæble ved deres hestehandlere. For giver man en gammel udslidt krikke Pigæbleblade i foderet i et par dage, så skal det virke svært forskønnende og opkvikkende på den. Som elskovsmiddel har Pigæble også været brugt. Giften gør hende nemlig viljeløs, og så kan hun nemmere misbruges seksuelt. Et gammelt dansk navn for Pigæble er da også Elskovslilje. I Rusland og Kina har man brugt at blande Pigæble i øllet for at gøre det mere ”slående”.

Som lægemiddel har bladene blandt andet været anvendt i astmacigaretter.

Pinselilje (*Narcissus poeticus* var. *recurvus*)

Pinselilje omtales første gang i 1450, og det vides også, at den blev dyrket på et kongeligt gods i 1618 eller 19. Desuden er den blandt andet omtalt i Block (1647) og i Paulli 1648).

Pinselilje er en indført, 20-40 cm høj løgplante. Varieteten ”*recurvus*” dækker over den lille, gammeldags Pinselilje, som er karakteriseret af sine små blomster med en lille gul eller rød bikrone.

Den gammeldags Pinselilje forekommer hist og her som forvildet i de mere vildsomme dele af gamle haver (f.eks. hovedgårdene Jenskær, Kollerup og Boller), og i de store, gamle præstegårdshaver. I de middelalderlige præstegårdslunde er den særligt hyppig, f.eks. i Spentrup. Den findes også ved en del kirker, og den står f.eks. på Krogsbæk gamle kirkegård. Den er også fundet ved flere borgruiner, f.eks. Gurre.

Pinselilje var ikke blot en af de mest populære pryddplanter. Den var desuden en skattet duftplante og lægeplante. Rigtig køn er den, og den ellers brovtende Simon Paulli (1648) bliver helt lyrisk omkring Pinseliljen, idet han skriver om den lille bikrone, at den er rød ”som de kønne fjer, der sidder omkring næbbet på Stillitshovederne.” Og populær var Pinseliljen da også: den som pinsemorgen kan plukke 50 udsprungne Pinseliljer fra sin have, han får samme held med småkreaturerne. Det er også en gammel skik at pryde hjemmet og kirken med pinseliljer i pinsen. Ifølge Paulli kunne løget læge brandsår og ”hidsige øjne”, og hele planten kan som knust bruges som omslag på gammel podagra.

Gamle danske navne for Pinselilje er Pinsenellike (efter duften), Fasanøje (efter bikronen), Desmerlilje (efter duften), Stjernenarcis (efter blomsterformen), Gøgeblomst (efter blomstringstidspunktet) og Digternarcis. Det sidste navn skyldes formentlig det videnskabelige artsnavn ”*poeticus*”, der måske skyldes blomstens fine duft og form.

Den gammeldags Pinselilje er blandt de mange gamle reliktarter, som har NordGens særlige interesse. Interessen skyldes, at de gamle sorter af kulturplanter ofte besidder særligt gode arvelige egenskaber, som kan være af interesse i forædlingsarbejdet. De gamle racer har da også bevist deres hårdførhed, da de har overlevet i århundreder ude ved ruinerne, hovedgårdene, kirkerne og i landsbyerne.

Plettet Ingefær (*Arum alpinum* ssp. *maculatum*)

Plettet Ingefær er indført. Første gang vi i dansk litteratur hører om den er i 1648, da den er beskrevet og afbildet i Simon Paullis Flora Danica. Planten er dog uden al tvivl middelalderlig i Danmark.

Plettet Ingefær er en 30-40 cm høj, flerårig staude. Planten kendes let på de store, spydformede blade, som er kraftigt sortplettede.

Plettet Ingefær er temmelig sjælden som relik. Hyppigst er den i præstegårdslundene, hvor den i øvrigt ofte vokser sammen med den nærtstående Dansk Ingefær (*A. alpinum* ssp. *danicum*), se denne. Herudover træffes den kun sjældent forvildet i herregårdsparker, f.eks. Hvidkilde og Støvringgård. Plettet Ingefær dyrkes stadig som prydblade; den er dog ikke almindelig i moderne haver. Hyppigst er den i gamle bondehaver, og Plettet Ingefær er en typisk repræsentant for tipoldemors stauder.

I middelalderen og i renæssancen var Plettet Ingefær en kendt lægeplante, ligesom de kraftige rodknolde blev brugt som grøntsag (se dog under Dansk Ingefær). Knoldene skal tørres og koges, da de i frisk tilstand er meget bitre og lidt giftige. Giften ødelægges dog ved tørring og kogning. Som lægeplante er Plettet Ingefær berømt. Oldtidslægerne brugte roden som slimløsende middel og som afføringsmiddel. Den italienske forfatter Plinius skriver, at bjørnen, når den vågner af vinterdvalen, spiser planten for at "vække" de sammenskrumpne indvolde. I middelalderen blev planten især anvendt mod pest og mod lunge- og tarmsygdomme. I 1648 skriver Simon Paulli da også, at den "er god i Madden udi Pestis Tid." Et gammelt navn for planten er Muncke-Svands. Det er kolben, som sidder i det store hylsterblad, som kan minde lidt om det mandlige lem. Roden kaldes også for Aronsrod efter den jødiske yppersteprest, som er omtalt i 4. Mosebog kapitel 17. Navnet Aronsrod blev anvendt af almuen, og det er under dette navn, at den er omtalt i Kristian Bjergs lægebog – "for alle hånde sygdomme som Lungen påført, at læge."

Plettet Ingefær er meget nært beslægtet med Dansk Ingefær. Dansk Ingefær er ret almindelig som relik, og den vokser desuden vildt i Sydøstdanmark.

Plettet Ingefær er blandt de mange middelalderlige urter, som bør have en renæssance i haven, da den er rigtig køn, og den er i hvert fald en anderledes prydblade.

I disse tider, da førende restauranter har alskens gamle urter på menukortet, er det værd at nævne, at den tørrede og kogte rod allerede i middelalderen var et højt vurderet næringsmiddel. Rodknoldene består næsten udelukkende af stivelse.

Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*)

Første gang Påskelilje med sikkerhed omtales i dansk litteratur er hos Paulli i 1648. Arten er dog sikkert middelalderlig i Danmark, dejlig som den er. Den står f.eks. i en stor bestand på Lille Borgø i Maribo Sø. Lille Borgø er omtrent landfast med den ligeledes ubeboede Borgø, som huser middelalderborgen Refshaleborg, som blev ødelagt i 1256.

Påskelilje er en indført, 20-40 cm høj løgplante. Varieteten *sylvestris* dækker over den lille, gammeldags Påskelilje, som kendes på sine små, lyst gule blomster.

Den gammeldags Påskelilje findes hist og her som levende fortidsminde i gamle haver, særligt i herregårdsparker og i præstegårdshaver. Varieteten er også hyppig ved kirker, og den står f.eks. på diget ved Haldum Kirke. Varieteten optræder af og til i en fyldt form, som er særlig hyppig i præstegårdslunde, f.eks. Spentrup. Den står også ved flere borgruiner, f.eks. Søborg Slotsruin, og her er den med stor sandsynlighed middelalderlig.

Allerede Paulli skriver: Påskeliljen har bonden her i disse lande alle vegne nok af, thi når man ved påsketid kommer udi bondens haver, finder man dem stå og blomstre overflødig, ja de findes også i vangen og enemærker. Og Paulli fortsætter: I købstæderne, hvor der er fornemme haver, findes de også, dog holder de mere af dem, som er dobbelte.

Ifølge gamle husråd bages løgene og æggeblommer til en kage, som spises for koldfeber (malaria). Mod samme sygdom drikker bønderne et afkog af løgene, og patienten får da opkastninger, og feberen forsvinder. Til samme formål kunne man også drikke et mjødafkog af hele planten. Endnu langt op i 1800-tallet var malaria en alvorlig sygdom i egne af landet, f.eks. Lolland.

De grønne blade blev anvendt til at farve påskeæg med, og blomsterne smykker stadig mange hjem og kirker i påskeugen. Som duftplante er Påskeliljen stadig højt anset.

Påskeliljen er meget omtalt i litteraturen, særligt i poesien: De vil stå der som vagt – og med hver sin gyldneragt – tutte stuen fuld af påskesolens påskeguleragt” (Piet Hein). ”I Påskeliljens duft et bad sig gemmer – et bad i påskeblomst jeg aldrig glemmer.” (Johs. V. Jensen). ”De gyldne dværgtrompeter nikker af barnlig iver, mens de blæser deres avancir til de forsinkede kammerater.” (Valdemar Rørdam).

Gamle danske navne for Påskelilje er Gul Februarililje, Gul Tidløs, Påskencarcis, Trompetlilje, Valborgslilje og Svanehals, fordi stilken under blomsten undertiden er krum.

Ramsløg (*Allium ursinum*)

Ramsløg er både oprindeligt vildtvoksende og indført til Danmark. Ramsløgs pollen er påvist fra stenalderen. Som levende fortidsminde er Ramsløg også meget gammel. Ramsløg står f.eks. ved borgen Refshaleborg i Maribo Sø. Refshaleborg blev ødelagt i 1256. Den står eksempelvis også på voldstedet Gl. Borreby, som blev forladt efter 1556.

Ramsløg er en 25-40 cm høj, flerårig løgplante, som kendes på den ramme lugt (når bladene knuses) og de skærmlignende blomsterstande med mange, stjerneformede, rent hvide blomster. Kogning tager en del af den ramme lugt.

Ramsløg vokser hist og her på Øerne og i Østjylland. I det meste af det øvrige Jylland er den sjælden. I skove kan Ramsløg danne meget store og altkvælende bevoksninger. Især i mange af Sydøstdanmarks kystnære skove optræder Ramsløg som en kedelig invasiv art. Ramsløg er også almindelig i landsbyer, hvor den står i krat, hegn og lunde. Ramsløg er også en af de hyppigste levende fortidsminder ved hovedgårdene, og i præstegårdslundene er den meget almindelig som levende fortidsminde.

Vi ved ikke ret meget om det; men det er sandsynligt, at Ramsløg havde almindelig anvendelse som køkkenurt i meget gamle dage. De mange forekomster ude i landsbyerne tyder på, at Ramsløg allerede tidligt blev anvendt som køkkenurt (og som lægeplante). Forfatteren synes i hvert fald, at den er glimrende i sammenkogte retter og f.eks. i flæskeæggekage. Det er også sandsynligt, at Ramsløg havde vid anvendelse som lægeplante på linie med Rødløg (*Allium cepa*), Skalotteløg (*Allium ascalonicum*), Purløg (*Allium schoenoprasum*) og Hvidløg (*Allium sativum*), som jo alle hører til de berømteste lægeplanter. Også en anden vildtvoksende løg, nemlig Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*) – vikingernes ”Græsløg” - har sikkert haft stor anvendelse som lægeplante og som køkkenurt.

Ramsløg er en rigtig køn plante, og ved mange hovedgårde accepteres de store Ramsløg-bestandes prydværdi, f.eks. ved herregårdene Havnø, Fuglsøgård, Overgård og Brattingsborg. Også i moderne haver ser vi ofte Ramsløg som prydblade – men den kan altså også nydes i søndagsmiddagen.

Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*)

Rapunsel-Klokke er en indført art, som vi første gang hører om i 1647, da den omtales i Blocks Horticultura. Planten er dog uden al tvivl middelalderlig i Danmark.

Rapunsel-Klokke er en 40-70 cm høj, toårig plante, som kendes på, at de kønt blåviolette klokkeblomster sidder i en lang, pyramideformet top. Det er også karakteristisk, at kronerne er dybt delte, og at kapslerne er oprette.

Vi ved fra Simon Paulli, at Rapunsel-Klokke var almindelig i 1600-tallet. Også fra 1800-tallet kendes ret mange fund, ikke mindst fra en længere række hovedgårde. Inden for de senere år kendes kun få fund, og arten er i dag meget sjælden. I 1980'erne blev arten fundet ved Bønnet Slotsruin, hvor den måske stadig findes. For en halv snes år siden fandt forfatteren den i parken ved Tirsbæk Slot. Her stod den i hundredevis i nogle smalle græsrabatter centralt i parken, og først i juli var rabatterne helt blå af de tusindvis af klokkeblomster. Om arten har overlevet Realdanias stygge restaurering af Tirsbæk park er uvist. I borggården ved Gl. Estrup stod endnu først i 1990'erne nogle smukke klokkeblomster, som forfatteren tidligere har henført til Rapunsel-Klokke. Der er dog formentlig tale om en anden art, da Gl. Estrups planter var mere end meterhøje og robuste, mens Rapunsel-Klokke er en spinkel og sædvanligvis kun halvmeterhøj plante. Gl. Estrups klokkeblomster, som stod så smukt op ad borggårdens murets mur, blev giftsprøjtet væk for få år siden. Ved middelalderborgen Spøttrup står Rapunsel-Klokke i græsområderne lidt syd for borgen. Disse planter er dog falske levende fortidsminder, idet de har forvildet sig fra den moderne borghave. Også en hel række andre gamle urter har spredt sig fra Spøttrups nye borghave i nyeste tid, f.eks. Enbo Galdebær (*Bryonia alba*), Læge-Springknap (*Parietaria officinalis*), Sødskærm (*Myrrhis odorata*) og Læge-Alant (*Inula helenium*).

Rapunsel-Klokke blev dyrket som køkkenurt, idet den har en spiselig, kødfuld pælerod. Kendere betragter Rapunsel-Klokkens fyldige rod som en delikatesse, og derfor burde Rapunsel-Klokke måske have en renæssance i det danske havebrug.

Romersk Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *crispum*)

Romersk Rejnfan – eller Krusbladet Rejnfan – er indført til Danmark. Første gang vi hører om planten er hos Hans Razmussen Block i hans *Horticultura Danica* fra 1647. Den er også omtalt og afbildet hos Simon Paulli i hans *Flora Danica* fra 1648.

Romersk Rejnfan er en 50-100 cm høj, flerårig staude. Den kendes fra Alm. Rejnfan (*Tanacetum vulgare* var. *vulgare*) på de stærkt krusede blade. I øvrigt er den kendelig på dens stærke lugt, når bladene knuses.

Romersk Rejnfan er sjælden som relik, og den findes kun omkring meget gammel bebyggelse. Den står f.eks. uden for Råbjerg Kirkes norddige. Landets største bestand vokser på Ertholmene, især på Frederikssø.

Romersk Rejnfan er en af tipoldemors stauder, og den har også været brugt som både duftplante og som krydderurt. Det er dog som lægeplante, at den er berømt. Det var især som ormemiddel, at den anvendtes. Ja, selv lig, der indgives med Rejnfan, vil ikke gå i forrådnelse, hvilket kunne være praktisk om vinteren, når det kunne være vanskeligt at få den døde i jorden. Også for ”orm i tænderne” blev den brugt. Men Rejnfan havde også anvendelse som trolddomsplante. Tyskeren Otto Brunfels skriver således, at man skal anbringe barnet i røgen fra planten, hvis man vil være sikker på, at intet ondt skal ramme det. Planten blev også brugt som elskovsmiddel. Den unge pige lagde Rejnfanblomster i en linnedpose og anbragte den under højre armhule – derefter var den attråede ungersvend leveret. Rejnfan er giftig på grund af indholdet af thujon. Derfor bør den ikke anvendes til selvmedicinering. Planten er faktisk så giftig, at den har været brugt til fosterfordrivelse – ofte med det resultat, at både barn og moder døde. Rejnfan kan også bruges til plantefarvning. Blomsterkurvene giver således en smuk gylden farve. Også som insektmiddel er den god, og allerede i middelalderen brugte man den til at strø rundt omkring i huset eller til at hænge op i buketter. For så forsvandt alle fluer og deslige. I kirkegangskonens ”lugtegodt” indgik den også, typisk sammen med Ambra (*Artemisia abrotanum*) og Balsam (*Tanacetum balsamita*), som også udsender god duft, når de knuses.

I moderne haver er Romersk Rejnfan sjælden. Den hører altså til de mere eller mindre ”glemte” middelalderlige stauder. Men dekorativ er den, så der vil sikkert være en del, som gerne vil dyrke denne nyttige urt – hvis de ellers kan få fat i den.

River (*Asperugo procumbens*)

River er indført til Danmark, og måske kan den også være tilfældigt indslæbt. Det kan heller ikke udelukkes, at den er oprindelig vild (indigen) på nogle lokaliteter. Vi ved ikke, hvornår River er kommet til Danmark; men det er formentlig sket meget tidligt. I hvert fald optræder River som et typisk levende fortidsminde ved flere middelalderborge, f.eks. Hammershus, Vesborg og Kalø. Arten er sjælden som relik. Den optræder dog også i flere landsbyer (f.eks. Udby) og i flere fiskerlejer (f.eks. Agersø). På stenede tangvolde kan River også findes. Hertil har den formentlig spredt sig fra fiskerlejer og landsbyer.

Vi ved ikke, hvad River har været brugt til. Og i øvrigt har arten ikke tidligere været anset for at være en gammel kulturplante. Der er dog næppe tvivl om, at River er en meget gammel kulturplante. Herpå tyder nemlig alle dens forekomster ved borge, i landsbyer og ved fiskerlejer. På det punkt er den altså en pendant til andre anonyme urter som Hjertebladet Gåsefod (*Chenopodium hybridum*) og Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*), som dog uden tvivl også er ældgamle kulturplanter. For hvorfor står disse arter altid sammen med en række relikplanter, og hvorfor findes de næsten udelukkende på middelalderlige bopladser ?

River, som er en enårig eller toårig plante, kendes på de nedliggende stængler, som er meget ru af nedadvendte børster. Karakteristiske er også de små, mørkeblå blomster. Alle de ru børster gør urten uegnet som menneskeføde, og desuden smager den skrækkeligt; men derfor kan den jo godt have været brugt som lægeplante. Og i hvert fald kan det ikke være tilfældigt, at River står så rigeligt på stegersskrænten ved Kalø Slotsruin, hvor alle de andre mere end 10 følgearter er dokumenterede, middelalderlige lægeplanter. Forfatteren har checket en længere række mellem- og sydeuropæiske bøger om lægeplanter. Men River er ikke omtalt i en eneste af disse bøger.

I Jylland er River sjælden, mens den findes hist og her på Øerne.

De fleste danske planter er ualmindeligt velbeskrevne, og kun få landes flora og vegetation er så velundersøgt og velbeskrevet som den danske. Og ikke mindst de gamle kulturplanter er dokumenterede i mange skriftlige kilder. Men River er altså anonym – i hvert fald hvad angår dens kulturbotanik. Men det bliver den jo ikke mindre interessant af. Måske lykkes det en dag en forsker at afsløre dens hemmeligheder.

Rundbladet Katost (*Malva neglecta*)

Rundbladet Katost er en indført kulturplante; men vi ved ikke, hvornår den er kommet til landet. Det synes dog at være sket tidligt. I hvert fald har forfatteren fundet den ved foden af Sprogø-borgens tårn. Borgen på den lille ø, Sprogø, i Storebælt blev forladt ved midten af 1200-tallet.

Første gang, Rundbladet Katost omtales i dansk litteratur, er hos Paulli (1648).

Rundbladet Katosts blomster er blegt lilla og under 2 cm brede. Hos Alm. Katost (*Malva sylvestris*) er blomsterne klart røde og 3-4 cm brede. Rundbladet Katost kan minde meget om den sjældne Liden Katost (*Malva pusilla*). Men mens kronen er 2-3 gange længere end bægeret hos Rundbladet Katost, så er den af længde med bægeret hos Liden Katost.

Rundbladet Katost forekommer hist og her omkring gammel bebyggelse på Øerne og i Østjylland. I det øvrige Jylland er den sjælden. Særlig hyppig er den i fiskerlejer. Den findes således i næsten alle de bornholmske fiskerlejer, og Rundbladet Katost ynder også at stå i køkkenhaver.

Rundbladet Katost blev anvendt på samme måde som Alm. Katost, se denne. Paulli føjer til, at det er en vildfarelse, at man kan læge bylder ved at æde Katost som salat. Han fortæller, at bylder kun kan helbredes med de medikamenter, som "... udvortes paa fornæfnde sted blifue lagde oc brugte." Paulli omtaler også brugen af Katost mod halsbetændelse "naar Kirtelen oc Drøfvelen udi Halsen er befængde med Heede." Rundt om i Verden bliver Katost stadig brugt i folkemedicinen, mest som expectorans; det vil sige som slimløsende middel. På det punkt har den altså samme anvendelse som den nærtstående Læge-Stokrose (*Althaea officinalis*), se denne.

Liden Katost har formentlig været brugt ligesom Rundbladet Katost og Alm. Katost. Liden Katost er også indført; men den er sjælden i Østdanmark og meget sjælden eller helt manglende i resten af landet. Liden Katost er f.eks. fundet ved en af borgene på den lille ø, Hjelm. Forfatteren har desuden inden for de seneste år fundet Liden Katost i et par fynske landsbyer, hvor den stod i køkkenhaver. Men i øvrigt synes Liden Katost at være sjældnere, end floraerne angiver. I litteraturen angives det, at Liden Katost skulle findes i flere af de bornholmske fiskerlejer. Men i disse har vi forgæves ledt efter den.

Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*)

Rundbladet Mynte er en ældgammel, indført kulturplante. Rundbladet Mynte kan føre sin danske historie meget langt tilbage, da den er påvist arkæologisk fra 2-300-tallet, altså fra jernalderen. Første gang vi herhjemme hører om mynterne er i det Arnemagnæanske Håndskrift nr. 187, hvor der står ”Tac myntæ, thi hun ær mikit tharlek (nyttig) for maven.” Myntete er stadig et meget anvendt mavemiddel.

Mynterne er sande vidunderplanter, da de både blev brugt som lægeplanter, duftplanter, bifoderplanter, teplanter og som krydderurter.

Grøn Mynte (*M. spicata*) er omtalt tidligere. En hel række andre Mynter kan dog også træffes som meget gamle relikter. Foruden Grøn Mynte og Rundbladet Mynte drejer det sig om Polei-Mynte (*M. pulegium*), Eng-Mynte (*M. x gentilis*), Pebermynte (*M. x piperita*), Krusemynte (*M. x piperita* var. *crispula*), Lodden Mynte (*M. x villosa*) og Kæmpe-Mynte (*M. x villosonervata*). De forskellige mynter har hver deres egen helt specielle duft, og derfor supplerer de hinanden i krydderurtebedet. Desuden er mynterne blandt de planter, som bierne allerhelst trækker på. Som teplanter er mynterne uovertrufne, og i f.eks. de arabiske lande er myntete stadig meget yndet og populært. Man kommer blot et par grønne skud i glasset og hælder kogende vand på. Eventuelt kan man søde med sukker eller honning, ligesom nogle gerne krydrer med en citronskive. Det bør i denne forbindelse nævnes, at Polei-Mynte ikke dufter særligt godt. Desuden er Polei-Mynte som den eneste giftig.

Som reliktpanter træffes Mynterne især i landsbyer, og de hyppigste er Grøn Mynte, Lodden Mynte og Rundbladet Mynte, som dog alle tre er ret sjældne.

Længe før vor tidsregning brugte både japanere, arabere, jøder, grækere og romere mynter som krydderurter. Især romerne yndede mynter som krydderi og brugte dem meget i saucer. Mælk med Mynte, Rude (*Ruta graveolens*) og Koriander (*Coriandrum sativum*) brugte de som gurglevand, og frisk Mynte blev brugt til at snuse op i næsen mod snue. Mod ørepine brugte de mynte med mjød og mod mavekneb myntete.

Ifølge den græske mytologi hørte mynterne oprindeligt hjemme i dødsriget, hvor Hades elskede nymfen Mintha. Men hans hustru Prosperina blev jaloux og sønderrev i sit rasen Mintha, hvorefter Hades lod den vellugtende Mynte vokse frem af hendes rester.

Rundbladet Mynte er især hyppig på Bornholm, hvor den forekommer hist og her som relik. I resten af landet er Rundbladet Mynte ret sjælden, særligt i Jylland.

Rød Hestehov (*Petasites hybridus*)

Rød Hestehov omtales første gang i et lægebogsmanuskript fra 1450. Flere forfattere er dog enige om, at planten formentlig er indført allerede i 1300-tallet, nemlig som et middel mod pest (Den Sorte Død), som hærgede Europa i blandt andet 1300-tallet.

Ved Middelfart kan man finde et meget stort areal dækket med Hestehov. Det kaldes endnu ”Bugges Blod”, ”Bugges Roser” og ”Ridder Bugges Blod”. Hestehovens blomster er jo blodrøde. Navnene må være opstået, fordi Ridder Niels Bugge, som førte de oprørske jyder mod Valdemar Atterdag, blev dræbt her i 1358.

Rød Hestehov er en indført, flerårig staude. De massive, røde blomsterstande, som blomstrer allerede i anden uge af marts, er ca. 10-20 cm høje. De kæmpestore skræppeblade (som Den Grimme Ælling gemte sig under ved hovedgården Nysø) kan blive meterhøje. De store blade har også givet planten navnet Tordenskræppe. Et andet gammelt navn er Pestilenzurt.

Rød Hestehovs typiske voksested er voldgravene ved de gamle renæssance-herregårde. Her danner den typisk store og smukke bestande. Karakteristisk er den også for de gamle møllegårdes mølledamme og for landsbyens gadekær. Fra disse primære voksesteder har Rød Hestehov bredt sig ud i landskabet langs vandløb og veje. Rød Hestehov er temmelig almindelig på Sjælland og Fyn. I Østjylland findes den hist og her; men i resten af Jylland er den ikke almindelig. Allerede Jens Lind kalte Rød Hestehov for ”Herregårdsplanten”, fordi den er så karakteristisk for herregårdene. Men arten kan også findes ved klostre, f.eks. Vitskøl, Mariager og Antvorskov.

Rød Hestehov blev som nævnt tidligere indført som pestplante. Herom skriver Simon Paulli i 1648: ”Denne samme Pestilenz-Urt hafver en synderlig forborgen Kraft til at modstaa Pestilenzis Smitsomhed.” Hestehov er også blevet brugt mod gigt, astma, feber, epilepsi og til at fremme menstruationen samt mod urinvejssygdomme.

Ude ved hovedgårdene og slottene finder vi ofte den store Vinbjergsnegl under skræppebladene. Vinbjergsneglen er tidligt indført sydfra som en delikat fastespise. Det hævdes, at Vinbjergsneglen blev indført i ”den katolske tid” altså i middelalderen. Arten findes da også ved en række tidligt nedlagte borge, f.eks. Bjørnkær. Under alle omstændigheder kan også Vinbjergsneglen kaldes for et levende fortidsminde.

Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*)

Første gang vi i dansk litteratur hører om Rød Tandbæger er i et håndskrift fra omkring 1300. Rød Tandbæger er indført til Danmark.

Denne 20-100 cm høje, flerårige urt kendes på de hjerteformede eller rundagtige, ofte netrynkede og uregelmæssigt takkede blade. De rosa blomster sidder i kranse. Bægertænderne er i frugtstadiet 3-6 mm lange med en 1,5-3 mm lang brod.

Rød Tandbæger er ret almindelig på Øerne, mens den er ret sjælden i Østjylland. I det øvrige Jylland er Rød Tandbæger sjælden eller manglende. Arten forekommer ved alle typer af meget gammel bebyggelse fra klostre (f.eks. Øm og Æbelholt) og borgene (f.eks. Kalø) til talrige landsbyer og fiskerlejer. For den jyske botaniker er arten som nævnt lidt af et særsyn; men den står dog f.eks. i landsbyerne Esby, Dråby, Boeslum og Fejrurp.

Ligesom sine nære slægtninge Læge-Hjertespannd (*Leonurus cardiaca*), Kransburre (*Marrubium vulgare*), Citronmelisse (*Melissa officinalis*) og Katteurt (*Nepeta cataria*) – som alle omtales her i bogen – har Tandbæger været brugt som lægeplante. I en lægebog fra omkring 1300 står der, at man skal tage planten og koge den mod hoste. Simon Paulli skriver 1648: Mod gammel og vedholdende hoste bruges sirup af Rubike (Tandbæger), ligesom denne bruges mod forsinket menstruation og til uddrivelse af efterbyrden. Det er typisk, at ”kvindeurterne” Hjertespannd, Matrem (*Tanacetum parthenium*) og Tandbæger er særligt hyppige i landsbyerne, hvor der jo altid har været mange kvinder. Men selv ved borgene var der mange kvinder i husholdningen; så det er måske forklaringen på, at den står ved f.eks. Kalø Slotsruin.

I landsbyer i det sydøstlige Sønderjylland forekommer Hvid Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *foetida*) ikke sjældent. Den kendes på sine rent hvide blomster samt på, at bægertænderne i frugtstadiet kun er 2-2,5 mm lange med en ca. 0,5 mm lang brod.

For blot 100-150 år siden var et samfund bestående af Tandbæger, Katteurt, Kransburre og Hjertespannd almindeligt, f.eks. i Horns Herred. I dag er Katteurt og Kransburre næsten forsvundne, og Hjertespannd er sjælden. Forfatteren kender kun et sted, hvor de 4 arter stadig forekommer sammen, nemlig den stejle skrænt neden for køkkenfløjen ved Kalø Slotsruin.

Ligesom slægtningene Hjertespannd, Kransburre og Katteurt er Tandbæger en af de bedste indikatorer på middelalderligt havebrug.

Skarntyde (*Conium maculatum*)

Skarntyde er indført, og i Skåne er den allerede påvist arkæologisk fra romersk jernalder. Ved Fyrkat er den påvist fra vikingetid. Første gang Skarntyde omtales i skriftlige, danske kilder, er i en række lægebogsmanuskripter fra 1400-tallet.

Skarntyde er en 50-250 cm høj, toårig urt. Fra alle andre skærmpflanter kendes den på sin hule, glatte stængel, som er blålugget og især forneden rødpletet.

Skarntyde er ret almindelig i SØ-Danmark. I det øvrige Østdanmark findes den hist og her; men i størstedelen af Jylland er den mere eller mindre sjælden. Skarntyde står især nær meget gammel bebyggelse; men den kan også findes på vejkanter og på strandvolde. Skarntyde er en af de gode indikatorer på middelalderligt havebrug, og som sådan står den f.eks. ved Øm Klosterruin, Vitskøl Klosterruin, Antvorskov Klosterruin, Gurre Slotsruin, Kalø Slotsruin, Ravnsborg Slotsruin, Hald Slotsruin, Hakenør Slotsruin og ved f.eks. hovedgårdene Brahetrolleborg og Skærso. Især på Sydfyn og på Sydsjælland står Skarntyde også i mange landsbyer. Desuden er Skarntyde en af de almindeligste reliktarter i fiskerlejerne. I Mols Bjerge står Skarntyde ved den meget gamle bondegård Strandkær.

Skarntyde er dødeligt giftig – måske den giftigste art i den danske flora. Allerede Harpestreng skriver: ”Drickar man hannæ tha maa han døe ...” Sokrates blev efter sigende henrettet med en Skarntydedrik – en modbydelig kvælningsdød ved fuld bevidsthed. Og i Shakespeares Macbeth er Skarntyde en bestanddel i det giftige bryg, som heksene tilbereder. Smid advarer i 1500-tallet om plantens giftighed og kalder den ”Munkernis oc Nundernis Urt / naar de lefve kyskelige.” Skarntyde findes da også som levende fortidsminde ved flere klostre. Men Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), som er et gammelkendt afrodisiakum, er dog langt hyppigere ved middelalderklostrene. Også Paulli (1648) advarer stærkt mod Skarntyde. Hans advarsel er en følge af den særlige brug man gjorde af den til at forhindre ”Pigernis Bryste skulde blifue alt for store under de giennemskinnede Flor ...”. Trods sin voldsomme giftighed har Skarntyde været brugt mod en lang række sygdomme, f.eks. epilepsi, svulster, syfilis og kramper. I bogen ”Klassiske lægeplanter” står der, at man brugte Skarntyde medicinsk så sent som i slutningen af 1700-tallet. Men Skarntyde var faktisk også at finde i Fregatten Jyllands medicinskab, da dette fartøj foretog sin sidste større rejse omkring 1886-87.

Skovmærke (*Asperula odorata*)

Skovmærke er en oprindeligt vildtvoksende dansk plante. Men som duftplante, lægeplante, teplante, snapseurt og trolddomsplante er den ældgammel. Et gammelt navn for Skovmærke er Buckar.

Skovmærke er en 10-25 cm høj, flerårig urt, som kendes på, at bladene er lancetformede og kransstillede. Der sidder i alt 8 blade i kransene. Blomsterne er hvide, 4-7 mm brede og tragtformede.

Som vildtvoksende er Skovmærke almindelig i bøge- og egeskov i Østjylland og på Øerne. I Vest- og Nordjylland er den ualmindelig. Som gammelt relikvium er Skovmærke ret sjælden, men findes dog i en del lunde ved gårde og i landsbyer.

Denne lille urt er kendt for sin fine duft, især når den er tørret. Det er kumarin, som giver Skovmærken dens søde duft. Derfor har man sikkert siden Arilds tid bundet ”grønne kranser” af Skovmærke. Således skrev Simon Paulli i 1648: ”Bønderne her i Landet, Tydskland, oc andre Lande gjør Kranze aff Buckar, huileke de henge i Stuer på Bieleckene, at gifue god Luct fra sig, oc bortdrifue ond Stanck.” Buckar-kranser var en yndet markedsvare, og i poesien omtales de flere gange:

”Og på væggen så jeg hænge
resten af en bukar krans
langt mod høst jeg så den hænge
som en hilsen fra Sct. Hans.” (Anton Nielsen).

Allerede Harpestreng (ca. 1300) omtaler Skovmærke som lægeplante: den styrker maven, hjælper for syg lever og den renser kroppen for skab og blegner. Smid skriver i 1546, at et vinudtræk i maj (majdrik) vederkvæger hjertet og den fordærvede lever. Og han fortsætter: kvinder bader børn med udslet i te af planten. Afkoget lindrer også trætte fødder.

Skovmærke er vældig fin både som teplante og som snapseurt. Den velsmagende majdrik er nem at fremstille: man tager en håndfuld Skovmærke og fylder dem i en flaske let hvidvin. Vinen sødes med 100 g sukker. Efter et kvarters tid sies planterne fra, og så er drikken klar ! De friske skud sat på snaps giver den en chartreusegrøn kulør og en meget fin duft.

Det var også almindeligt at lægge små buketter af Skovmærke mellem tøj og pelsværk i skabe og skuffer, da den stærke duft skulle forhindre møl. Det var også på grund af duften, at pigerne gerne lagde Skovmærke mellem deres nyvaskede linned.

Gamle navne for Skovmærke er Mysike, Stjerneurt, Regnkrans og Præstelus. Det sidste kan skyldes frugternes hagekrummede børster, som får dem til at hænge i tøjet ligesom lus. Ifølge folkeviddet var præsterne jo i gamle dage så fattige, at de ikke havde råd til at holde rigtige lus.

Skov-Tulipan (*Tulipa sylvestris*)

Skov-Tulipan, som også kaldes for Vild Tulipan, er indført til Danmark. Den omtales første gang i en botanisk afhandling fra 1757. Skov-Tulipanen er dog formentlig middelalderlig – eller ældre - i Danmark. Vi må f.eks. ikke glemme, at tulipanen allerede var meget populær i renæssancen, jævnfør romanen ”Den sorte tulipan”, hvis handling foregår i 1630'erne.

Skov-Tulipan er en smuk, 20-40 cm høj løgplante. Den kendes på de dybt gule, velduftende og først nikkende senere oprette, liljeformede blomster. Bladene er blågrønne.

Ligesom de fleste andre reliktpanter forekommer Skov-Tulipan især i Østdanmark. Men i de fleste egne – især i Jylland – er den temmelig sjælden. Arten står ved flere klostre (f.eks. Vestervig, Grinderslev, Ørslevkloster og Eskilsø). Også ved flere kirker står den, f.eks. Kolby og Mårslet. Ved en del hovedgårde står den også, f.eks. i Schackenborgs gamle park. Skov-Tulipan er også en af præstegårdslundenes karakterarter. Arten står eksempelvis også ved borgen Spøttrup, og ligesom mange andre steder danner den her større bestande.

Skov-Tulipan har primært været dyrket som prydblade. Men løgene kan også spises; de skal dog koges. Derimod er Skov-Tulipan blandt de relativt få gamle urter, som ikke også har været anvendt som lægeplante. I de moderne haver er Skov-Tulipanen ualmindelig.

Skov-Tulipan er en yndighed. Ikke mindst fordi de guldgule kroner er smukt svungne som den franske lilje. Desuden er den modstandsdygtig over for den frygtede tulipanskimmel, som ellers tit ødelægger de fleste andre tulipaner i haven. Også i vasen er Skov-Tulipanen langtidsholdbar. Alt i alt burde Skov-Tulipan derfor have en renæssance i de moderne haver, hvilket også gælder mange andre af de mere eller mindre glemte prydblade og f.eks. krydderurter og duftplanter. Mange af de gamle urter er imidlertid vanskelige at få fat på i planteskolerne, som naturligtvis nok især satser på nyheder. Forfatteren tror dog, at der også er et publikum for ”tipoldemors stauder”, som ikke blot er smukke, men også hårdføre og blomstervillige. De fortæller også mange sjove historier – de har alle en usædvanlig rig kulturhistorie. Så måske vil der være en og anden planteskolegartner, som vil satse på de middelalderlige urter. Planteskoler for gamle roser har vi jo allerede.

Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)

Skvalderkål er indført i forhistorisk tid. Den er således påvist arkæologisk fra førromersk jernalder, romersk jernalder og fra vikingetid.

Skvalderkål er en 30-100 cm høj, bestandsdannende, flerårig urt. Den kendes på de nedre blade, som er 2-3 gange 3-delte, mens de øvre blade er 3-delte. Bladstilken er trekantet og længere end bladpladen. Den eneste plante, som Skvalderkål kan forveksles med er vist den overordentlig sjældne lægeplante og veterinærplante Mesterrod (*Peucedanum ostruthium*), som dog har en trind stængel.

Skvalderkål er almindelig i hele landet, dog især i Østdanmark, hvor den er en af havernes almindeligste ukrudtsarter. Men foruden omkring bebyggelse kan den også findes i skove og på vejkanter.

Skvalderkål har kun haft ringe anvendelse som lægeplante, nemlig mod podagra. Det var som køkkenurt, at Skvalderkål havde den helt store anvendelse. Artens store hyppighed i dag hænger sammen med, at den førhen var så almindeligt dyrket som køkkenurt. Skvalderkål er jo også en af de allerbedste køkkenurter: velmagende, højtydende og hårdfør. Så spis dit ukrudt, som omfatter andre glimrende køkkenurter som Stor Nælde (*Urtica dioica*) og Havepest (*Campanula rapunculoides*). Skvalderkål indgik i den obligatoriske forårssuppe sammen med andre grønne forårssurter som Stor Nælde, Alm. Syre (*Rumex acetosa*), Glat Vejbred (*Plantago major*), Kløver (*Trifolium* spp.), Vild Kørvel (*Anthriscus silvestris*), Hulkravet Kodriver (*Primula veris*), Mælkebøtte (*Taraxacum vulgare*), Vild Gulerod (*Daucus carota*), Burre (*Arctium* spp.) - og hvad der nu ellers var for hånden. Over 200 vilde danske planter kan jo spises; men få er så gode som Skvalderkål. Især som spinat er den god. Forårsblade klippes blot itu mens sommerblade ribbes.

Blandt de 250 reliktarter er det kun et par stykker, som er problembørn nemlig Skvalderkål, Stor Nælde og Ensidig Klokke, som også kaldes for Havepest. Miljøministeriet synes også, at det er et problem, at der står Pastinak (*Pastinaca sativa*) på nogle vejkanter, og at der står Rød Hestehov (*Petasites hybridus*) ved nogle vandløb, og derfor henfører ministeriet disse to planter til de invasive arter, som altså skulle være alvorlige skadevoldere og ødelæggende for den vilde flora.

Slangemyrder (*Scorzonera hispanica*)

Slangemyrder, som også kaldes for Have-Skorzoner, er indført til Danmark. I Kulturplanternes indførelshistorie fører Johan Lange Slangemyrder tilbage til 1630'erne, da den blev dyrket i en have i Sorø. Men Slangemyrder står også som relikv på det yderste næs af middelalderborgen Vesborg på Samsø. Ved Vesborg er Slangemyrder middelalderlig. Vesborg blev nemlig tidligt nedlagt, da den allerede i slutningen af 1300-tallet begyndte at skride i havet.

Slangemyrder er en 40-90 cm høj, flerårig kurvplante, som kendes på de store, buestregede rosetblade og de store, lysegule kurve. Frugten har en fjerformet fnok. Som tilfældig forvildet træffes Slangemyrder en sjælden gang på vejkanter og ved beboelser. Som meget gammelt relikv er arten hidtil kun kendt fra Vesborg. I moderne haver dyrkes Slangemyrder ikke så ofte, skønt de grove rødder er velsmagende: Scorzonér-rødder.

I middelalderen og i renæssancen var Slangemyrder ikke blot en højt agtet køkkenurt; men også en skattet lægeplante. Paulli anbefaler især Slangemyrder mod giftige dyrs bid. Desuden drikkes et afkog med spåner af hjortetak mod bylder, mæslinger, pest og andre smitsomme sygdomme. Endvidere hjælper den for melankoli, epilepsi, svimmelhed, besvimelse og ”livmoderens opstigning”. Altså en effektiv og virkelig bredspektret medicin. Som køkkenurt anbefaler Paulli Slangemyrder som syltet med sukker eller honning, eller roden anvendes tørret. I dag spises de kødfulde rødder oftest som kogte med hvid sovs. Men bladene giver også en fin gemyse, og de unge blade anvendes også som salat. Rodmelet kan desuden bages til brød. Desuden er rødderne gode til kødsupper, saucer, ragout og postej. Brøndegaard skriver i Folk og Flora, at den ristede rod giver en ualmindelig fin kaffeerstatning, som måske er bedre end den af selv Cikorie (*Cichorium intybus*). Omkring 1900 anbefales Slangemyrder som foder til Silkeormens larver.

Navnet Slangemyrder skyldes de sorte, slangelignende rødder og måske også plantens brug mod giftige slangers bid.

De færreste har set Slangemyrder ved Vesborg, da det kræver en adgangstilladelse – samt lidt klatrearbejde. Men det halvt hundrede blomstrende planter er et smukt syn, når de i juli åbner deres mange og store, gule kurve.

Slangerod (*Aristolochia clematitis*)

Slangerod er indført til Danmark. Første gang vi i dansk litteratur hører om Slangerod er hos Harpestreng (ca. 1300).

Slangerod er en flerårig urt, som bliver 50-100 cm høj. Den kendes på de smukt hjerteformede blade og de bleggule, rørformede blomster med skævt udtrukket munding. Blomsterne kan minde om små piber.

Slangerod er en af de temmelig mange reliktarter, som længe har været i tilbagegang. Den er fundet mange steder over hele landet, men er i dag sjælden. Den findes især ved stendiger og ved mure og i lunde – altid på middelalderlig kulturbund. Den er således også fundet ved nogle kirker (f.eks. Store Rise kirke) og i nogle herregårdsparker. Forfatteren kender Slangerod fra Viborg, Langå og Koldinghus, hvor den står i småbestande. I 1994 og 1998 stod den også i et par haver i Laurentiigade i Ribe – her lå tidligere et kloster. Den største bestand, som forfatteren kender, står ved den markvej, som fra Vive Kirke fører ned til Vivebrogaard. De små bestande i Viborg, Langå og Ribe er i akut fare for at blive udryddet.

Slangerod er giftig; men ligesom mange andre giftige urter er Slangerod en berømt lægeplante. Den blev især brugt mod slangebid og som sårhelingsmiddel og ikke mindst som fødselshjælp. Simon Paulli skriver i 1648: Når fødslen er overstået skal kvinden bruge dens rødder som ”allermeest drifue Lockia (efterbyrden).” Ca 400 år før omtaler Henrik Harpestreng roden som et middel mod afsindighed, og han skriver også, at ”små børn glæthæs af hannæ røk.” Slangerod har også været meget brugt mod betændte sår og bylder, og hertil er den med dens indhold af aristolochiasyre rent faktisk god, men giftig er den altså. Navnet Slangerod skyldes dens brug mod slangebid. Planten jager også slanger bort, og allerede Harpestreng skriver: Enhver som bærer den hos sig på vejen, fra ham flygter alle slanger, og hvis der er noget giftigt, flygter det straks af vejen. Og hvis den bliver stødt og bundet på et slangebid, driver den straks giften til at gå ud af såret. Slangerod er altså lidt af en troldomsplante, og svenskeren Månsson føjer til: hvor der er en Slangerod kan ingen ”Trollkona eller Förgörerska” gøre nogen skade.

Slangerod er en spøjs og anderledes plante, og derfor dyrkes den af og til i samlerhaver.

Slangeurt (*Bistorta officinalis*)

Slangeurt er indført til Danmark, og den nævnes allerede i en utrykt lægebog fra ca 1450. Den er også omtalt af f.eks. Smid (1577), Bartscher (1596) og Paulli (1648).

Slangeurt er en 20-100 cm høj, flerårig staude. Slangeurt kendes på det tætte, 3-7 cm lange aks med rosa blomster. Grundbladene er også karakteristiske ved at have vingede stilke.

Slangeurt er temmelig sjælden som forvildet haverelikt. Den træffes især som forvildet i gamle herregårdsparker og på vejkanter. Som eksempler på lokaliteter kan nævnes parkerne ved Tirsbæk Slot og Hald Hovedgård. I landsbyen Vridsted står den på en vejkant. En meget stor og smuk bestand står på en vejskrænt i udkanten af Assentoft. I nutidens haver er Slangeurt hyppig som prydblant, men ligesom andre af "Tipoldemors stauder" findes den især i ældre haver.

Ligesom andre arter af Syrefamilien kan de behageligt syrlige blade anvendes i salaten. Men ellers er det især som lægeplante, at Slangeurt er kendt. Navnet Slangeurt har den fået, fordi dens rodstok bugter sig gennem jorden som en slange. Slangeurt er blandt andet blevet brugt som blodstillende middel. Simon Paulli anbefaler den desuden mod blodsot ved pest. Desuden skriver Paulli, at den pulveriserede rod blandet med ravnepulver og taget sammen med et blødkogt æg skulle være i stand til at hjælpe frugtsommelige kvinder "når som helst de er rede til barsel, at de ikke mislinge eller komme fortilig." Et husråd fortæller, at et vandudtræk anvendes til gurgling ved infektioner i mund og svælg og som omslag til betændte sår. Et råd fra 1450 fortæller, at Slangeurt er god for "bylder i livet." Desuden bruges roden kogt i rødvin og knust som omslag på lænder og kønsdele, når man frygter abort. Et afkog anvendes desuden til mundskylning for hævet tandkød og løse tænder.

Som temmelig mange andre reliktarter omtales Slangeurt ikke i de gængse floraer som "Dansk Flora" og "Dansk Feltflora", da den anses for at være meget sjælden og tilfældigt forvildet. Men så sjældne og "tilfældige" er alle disse arter nu ikke. I den lille Mariager Kommune er Slangeurt fundet ikke mindre end 3 steder som forvildet, nemlig i et fiskerleje, i en præstegårdshave og ved en meget gammel bondegård. Alle eller næsten alle de sjældne, forvildede kulturplanter er afbildet og omtalt i "Den Store Nordiske Flora" og i "Den Nye Nordiske Flora".

Sommer-Hvidblomme (*Leucojum aestivum*)

Sommer-Hvidblomme er indført til Danmark, og de to første gange, den omtales i dansk litteratur, er i 1601 og engang i 1650'erne.

Sommer-Hvidblomme er en 30-60 cm høj løgplante. Blomsterskafte bærer 2-5 blomster. Den blomstrer i maj-juni. Den nærtstående Dorothealilje (*L. verum*) blomstrer i april-maj og er kun 10-30 cm høj, og blomsterskafte er oftest kun med 1 blomst. Mens Dorothealilje er almindelig i haverne og ret almindelig som relik, er sommer-Hvidblomme sjældent i haverne og meget sjældent som relik. Sommer-Hvidblomme er således en af de middelalderlige stauder, som er mere eller mindre glemt. Forfatteren kender kun to relikforekomster af Sommer-Hvidblomme, nemlig en lille bestand ved Århus Å nær Brabrand Sø, samt en meget lille bestand nederst i parken til Fussingø Slot. Ved Århus Å står den i en våd eng sammen med en decideret vådbundsplante som Eng-Kabbeleje (*Caltha palustris*). Brabrand-bestanden har muligvis spredt sig fra hovedgården Constantinsborg. I hvert fald skriver botanikeren Hornemann i 1821, at Sommer-Hvidblomme står i en "Elleskov ved Constantinsborg". Ved Fussingø Slot, hvor den blev fundet i 1980, står den på en fugtig eng sammen med en typisk engplante som Engkarse (*Cardamine pratense*). Det nuværende Fussingø Slot blev bygget ca. 1790. I forbindelse med Atlas Flora Danica-projektet er Sommer-Hvidblomme desuden fundet i en mose ved Flårup i Holeby Kommune.

Så vidt vides har Sommer-Hvidblomme kun været anvendt som prydblomme, mens Dorothealiljen både havde anvendelse som prydblomme, lægeplante og som duftplante.

Sommer-Hvidblomme er både robust, blomstervillig og køn, og den fortjener derfor en renæssance i haverne. Desuden er Sommer-Hvidblomme en af de ret få stauder, som trives bedst på våd bund, hvor den kan stå flot sammen med kønne arter som Eng-Kabbeleje, Engblomme (*Trollius europaeus*) og Trævlekrone (*Lychnis flos-cuculi*).

Sommer-Hvidblomme er blandt de relikarter, som er rødlistede i Danmark.

Gamle navne for Sommer-Hvidblomme er Sommerlilje, Sommerleukøj, Sommergæk, Sommerviolen og Flerbladet Leukøj.

Stenurterne (*Sedum* spp.)

Flere arter af stenurt er hyppige på kirkediger, nemlig Bjerg-Stenurt (*Sedum rupestre*, billedet), Bidende Stenurt (*S. acre*), Hvid Stenurt (*S. album*) og Rød Stenurt (*S. spurium*). Seksradet Stenurt (*S. sexangulare*) forekommer også på kirkediger, men kun sjældent.

Ifølge Johan Langes værk "Kulturplanternes indførselshistorie" er ingen af stenurterne middelalderlige i Danmark. Bjerg-Stenurt, Hvid Stenurt og Seksradet Stenurt er dog alle tre afbildet i et værk fra 1650'erne, mens Lange kun kan føre Rød Stenurt tilbage til 1808. Den almindeligste art, Bidende Stenurt, er oprindeligt vildtvoksende i Danmark. Som vild finder vi især Bidende Stenurt på sandmarker og i klitterne.

Det bemærkes, at særligt Bjerg-Stenurt, Hvid Stenurt og Seksradet Stenurt sagtens kan være middelalderlige i Danmark, eftersom der kun findes få skriftlige kilder fra middelalderen. Disse skrifter er desuden alle medicinske urtebøger, og heri er stenurterne naturligt nok ikke omtalt, eftersom stenurterne alle er prydpflanter, som ikke har haft medicinske anvendelser. Forfatteren anser det derfor for sandsynligt, at disse nøjsomme, men prydelige planter kan være middelalderlige.

Alle de nævnte arter er hyppigt dyrkede som prydpflanter i moderne haver. Bidende Stenurt har i modsætning til de øvrige stenurter også haft nogen anvendelse som lægeplante, f.eks. mod epilepsi. Desuden har den haft anvendelse som brækmiddel.

Til stenurterne hører også Skt. Hansurten (*Hylotelephium telephium* ssp. *maximum*), som er vildtvoksende på stengærder, strandmarker og i krat. På kirkedigerne, hvor den er almindelig, kan den dog også være et relik, altså et gammelt dyrkningslevn, da arten førhen af og til blev dyrket i haverne. Skt. Hansurten havde nemlig megen anvendelse som trolddomsplante. I de fleste egne gik man Skt. Hans aften ud for at plukke denne plante. Herom skriver Adam Oehlenschläger i Sanct Hansaftens Spil:

"I skyggen vi vanke,
blandt lysgrønne strå.
Sankt Hansurt vi sanke,
hvor blomsterne stå."

Plukket Skt. Hans aften og sat op under loftsbjælken eller strøet i huset værner Skt. Hansurten mod troldtøj og forgjødelse, og hekse kunne ikke slippe ind.

I øvrigt er Skt. Hansurtens tykke, saftspændte blade spiselige og gode. Og i Sverige, hvor planten er almindeligere end i Danmark, er Skt. Hansurten blandt de 12 arter, som det svenske militær anser for vigtigst i forbindelse med overlevelse i naturen.

Rød Skt. Hansurt (*H. telephium* ssp. *telephium*) er almindeligt dyrket i haver. Som relik forekommer denne smukke plante hist og her.

Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*)

Den indførte bærbusk, Stikkelsbær, omtales første gang i en lille lægebog af Bartscher fra 1596. Den omtales også af både Block (1647) og Paulli (1648). Men der er slet ikke tvivl om, at denne dejlige bærbusk er middelalderlig – eller ældre – i Danmark. Det peger en række forekomster ved tidligt nedlagte borge nemlig på. Forfatteren er i øvrigt ikke i tvivl om, at man allerede i oldtiden dyrkede den søde Stikkelsbær, der er så anvendelig i husholdningen.

Denne godt meterhøje bærbusk kendes på de tornede grene og de velsmagende bær.

Stikkelsbær er ret almindelig i landsbyernes krat og hegn. Langt de fleste af disse forekomster er dog sikkert forvildede i nyere tid. Stikkelsbær spreder sig nemlig nemt ved både fugle og mennesker. Allerede Paulli skriver: ”Det er enhver noksom bekendt, at Stikkelsbær vokser mangfoldigt såvel i landsbyen som i haver i Købstaden, hvor den ofte bliver plantet.” Som meget gammel reliktpolante er Stikkelsbær sjælden; men den står blandt andet på Kærsgaard Voldsted ved Odder, som faldt i kamp lige efter 1332. Den står også ved Bjørnkær Slotsruin ved Hou, som blev forladt inden 1400. På Gl. Borrebys Voldsted nær Korsør står den også. Gl. Borreby blev forladt kort efter 1556. En stor og tæt bestand vokser på Gl. Aagaards voldsted nær Fjerritslev. Gl. Aagaard blev fraflyttet engang i 1600-tallet. Et par buske står også dybt inde i Rold Skov, nemlig ved Teglgårds Mølle. Der er i alle tilfælde tale om den lille ”gammeldags” Stikkelsbær med små blade, små torne og små, hårede, gule og velsmagende frugter.

Stikkelsbær blev primært dyrket for frugternes skyld, som ikke blot kan nydes rå. Frugterne er også gode til desserter, syltetøj, marmelade, gelé, kompot, grød, saft og vin.

Skønt sjælden som meget gammel reliktpolante, er Stikkelsbær dog hyppigere end de to andre bærbuske, nemlig Ribs (*Ribes rubrum*) og Solbær (*Ribes nigrum*). Ribs kendes kun fra halvt så mange voldsteder som Stikkelsbær, men også Ribs står både ved Bjørnkær og Kærsgård. Solbær er derimod kun kendt fra få steder, f.eks. Gammelhald (Niels Bugges Hald) ved Hald Sø nær Viborg. Ved den store borgruin efter Jungshoved Slot står Solbær også.

Skønt ”Den Gammeldags Stikkelsbærs” frugter er små, kan de på grund af deres velmag sagtens konkurrere med mange af de moderne, mere storfrugtede sorter. Derfor har Den Gammeldags Stikkelsbær absolut interesse for NordGén (Nordisk Genbank), da dens gode egenskaber (hårdførhed, sygdomsresistens, stor frugtbarhed og god velmag) kan føres videre til endnu bedre sorter gennem krydsningsarbejde.

Stinkende Nyserod (*Helleborus foetidus*)

I Den Kongelige Kobberstiksamling findes en tavle af Stinkende Nyserod, som stammer tilbage fra 1650'erne. Vi ved også fra en folioregistrant, at arten blev dyrket på et kongeligt gods i 1673.

Stinkende Nyserod – som er en Julerose – er indført. Planten bliver 20-50 cm høj, og den kendes på de mange, hængende, lysegrønne, klokkeformede blomster med purpurfarvet rand. Hele planten lugter ilde som Skarntyde (*Conium maculatum*).

Stinkende Nyserod er sjælden som gammel haverelikt. Forfatteren kender den blandt andet fra en vejgrøft i det bornholmske fiskerleje Bølshavn, samt fra en vejskrænt i landsbyen Dråby nær Ebeltoft. Her står den sammen med andre berømte middelalderlige lægeplanter som Enbo Galdebær (*Bryonia alba*), Rød Tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*) og Svaleurt (*Chelidonium majus*). For nylig har vi også fundet Stinkende Nyserod i Mariager.

Juleroserne, og vel især den velkendte Hvid Juleroserose (*Helleborus niger*) og Grøn Juleroserose (*Helleborus viridis*), var meget anvendte som lægeplanter. Planterne indeholder nogle giftige glykosider, som virker stærkt afførende. Det var dog især mod sindssygdomme, at Juleroserne blev anvendt. Så sent som i 1700-tallet anbefaler Sveriges store botaniker, Linné, dem mod melankoli, mani og hysteri. Juleroserne hører til de planter, som kaldes ”fuga daemonum”; det vil sige ”dæmonernes flugt.” Men Juleroserne er meget giftige, og både Harpestreng, Smid og Paulli advarer lægfolk mod at bruge dem. Især Paulli advarer ofte menigmand mod at bruge de giftigste lægeplanter som Skarntyde (*Conium maculatum*), Ægte Stormhat (*Aconitum napellus*) og Fingerbøl (*Digitalis purpurea*). Paulli skriver om Grøn Nyserod: Kvaksalvere, badstuemænd og bartskeerersvende skal tage sig vel i vare på denne lægedom og urt ...”. Harpestreng skriver tilsvarende, at Hvid Juleroserose slet ikke bør bruges til børn og gamle og heller ikke af dem, der er ”bløde”, ”rædde” eller har ”kvindehjerte”. Smid bruger roden mod lus, fluer og som rottegift.

Hvid Juleroserose forekommer ikke som relik, mens Grøn Nyserod er meget sjælden som levende fortidsminde. Grøn Juleroserose står blandt andet ved den store borgruin Jungshoved i Sydsjælland. Det var i og omkring Jungshoved, at Gjøngehøvdingen huserede og regerede.

Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*)

Stolthenriks-Gåsefod er indført til Danmark. Arten er påvist arkæologisk fra 1100-tallet (Lund). Men denne nyttige urt er sikkert betydeligt ældre end som så i Danmark.

Stolthenriks-Gåsefod er en 20-70 cm høj, flerårig urt, som kendes på de store, trekantede-spydformede blade, der er helrandede eller kun med få tænder.

Stolthenriks-Gåsefod er temmelig sjælden på Øerne. Hyppigst er arten på Bornholm. Den er også hyppig i f.eks. Mols Bjerge, hvor den forekommer, f.eks. i Grønfeld og Basballe. I øvrigt er arten blevet sjælden, da den længe har været i tilbagegang. Stolthenriks-Gåsefod står typisk på vejkanter og omkring gammel bebyggelse.

Stolthenriks-Gåsefod havde en alsidig medicinsk anvendelse, og arten anføres i farmakopeen fra 1772. Paulli skriver i 1648, at urten med held kan bruges som et plaster mod de smerter, som forårsages af podagra. Arten blev også anvendt som veterinærplante. Plantens rod blandet med "kourt" og Springknap (*Parietaria officinalis*) er ordineret for hestens fibel (1700-tallet). Roden indgår også i et middel for svinesyge. Desuden modvirker den også kvægets diarré (Bornholm 1750).

Stolthenriks-Gåsefod er også en glimrende køkkenurt. Ved den idylliske Ørnbjerg Mølle står der en større bestand, og den fik vi forleden som spinat til røget landskinke. Stolthenriks-Gåsefod smager næsten bedre end Have-Spinat (*Spinacia oleracea*), og nogle kloner har oven i købet en fin citronagtig eftersmag. Det er de store grundblade, som tilberedes som spinat. De store maj-skud er tilsvarende gode som kogt grøntsag. Professor Johan Lange skriver i flere af sine publikationer, at Stolthenriks-Gåsefod er giftig; men han opgiver ikke sin kilde. Men arten er ikke giftig, og allerede Paulli (1648) omtaler arten som køkkenurt. Fra 1767 foreligger der tilsvarende en oplysning om, at arten blev indsamlet ved Fredericia og spist som salat. Også Brøndegaard (1978-80) oplyser, at arten førhen blev dyrket som spinat, og at den kan tilberedes som Asparges (*Asparagus officinalis*). Den seneste oplysning er, at man i Sydsverige igen er begyndt at dyrke Stolthenriks-Gåsefod som køkkenurt.

Stor Hundepersille (*Aethusa cynapium* var. *gigantea*)

Stor Hundepersille er indført til Danmark i forhistorisk tid. Den er således påvist arkæologisk fra germansk jernalder.

Stor Hundepersille kendes på sin størrelse; den bliver 1-2 m høj. Den kan minde meget om Skarntyde (*Conium maculatum*). Mens Hundepersille mangler storsvøb, har Skarntyde et storsvøb bestående af 5-7 lancetformede blade. Hundepersillens stængel er desuden violetrød ved grunden, mens den er rødpletet hos Skarntyde. Hundepersillens blomster er endvidere rent hvide, mens de er lyst grønligt hvide hos Skarntyde. Hundepersillen kan måske også forveksles med den spiselige Vild Kørvel (*Anthriscus silvestris*). Stænglen hos Vild Kørvel er dog furet, håret og rent grøn og ikke blådugget. Hos Hundepersille er stænglen jævn, glat, rødtligt anløben og forneden blådugget. Men er du i den mindste smule i tvivl, når du samler urter i Guds grønne køkken, så bør du lade planten stå. For det kan være fatalt at tage fejl af skærmpplanterne. Adskillige er som Vild Kørvel spiselige. Lige så mange er dog giftige, og nogle er endda dødeligt giftige som Skarntyde og Hundepersillen.

Stor Hundepersille findes hist og her i Østjylland og på Øerne, mens den er ret sjælden i Vest- og Nordjylland. Stor Hundepersille står blandt andet ved middelalderborgen Refshaleborg, som blev ødelagt i 1256. Stor Hundepersille er således en af de ældste reliktpanter. Stor Hundepersille er en dvaleplante, og den dukker hyppigt op, hvor der graves ved klostre, borge og i de gamle købstadsmidter, f.eks. i København, Holbæk, Skælskør, Vordingborg, Fåborg, Assens, Sønderborg, Horsens, Århus, Randers, Hobro, Neksø og Svaneke. Stor Hundepersille er måske den almindeligste dvaleplante i købstæderne.

Vi ved ikke ret meget om Hundepersilles etnobotanik. Det hævdes dog, uden at der nævnes kilder, at Hundepersille har været brugt som erstatning for Skarntyde, altså som lægeplante. I f.eks. den tyske folkemedicin har Hundepersille været anvendt som lægeplante.

Ligesom mange andre lægeplanter bør Hundepersille ikke anvendes til selvmedicinering, da den er for giftig. Det er da også ren overtro, at naturmedicin altid er uskyldig. Der findes nemlig næppe den giftige plante, som ikke har været brugt som lægeplante. Kort sagt er naturmedicin generelt langt giftigere end apotekermedicin. Heldigvis er de fleste giftige naturlægemidler efterhånden taget af hylderne. Men forsøger man sig med selvmedicinering fra Guds grønne apotek, så kan man virkelig komme galt af sted.

Storkonval (*Polygonatum multiflorum*)

Storkonval er en oprindeligt vild dansk plante. Storkonval er en 30-60 cm høj, flerårig stauede, som kendes på den buede stængel, som bærer tilsyneladende toradet stillede, ægformede blade. De hvide, valseformede blomster har grønne spidser og sidder på 3-5 blomstrede stilke under bladene.

Storkonval er ret almindelig i ege- og bøgeskove på Øerne og i Østjylland, mens den kun findes hist og her i Nord- og Vestjylland. Som gammelt relikvium findes Storkonval hist og her, særligt i lunde ved bønder- og herregårde. Storkonval er en køn og anderledes stauede, som hyppigt dyrkes i haverne. Allerede Simon Paulli skriver i 1648, at nogle planter Storkonval ind i haverne fra skoven.

Storkonvallens jordstængel har flere knæagtige led med segllignende aftryk efter de bortvisnede stængelskud. Derfor har planten fået navnet Salomons Segl.

Storkonvallen har haft en del anvendelser som lægeplante. Den oldgræske læge Dioscorides brugte den til omslag på sår. Da rodstockens led kan minde om svuldne knæ, gik planten ifølge signaturlæren (se indledningen) over til at være midlet mod opsvulmede knæ (leddevand). Både Henrik Smid og Simon Paulli anvendte Storkonval mod diverse lidelser. Smid skriver, at et destillat af roden uddriver levret blod og fordriver alle udvortes bylder. Smid skriver desuden, at bærrerne virker afførende, og tygges de grønne blade, da drives "hovedets flydelse ned i munden", og får patienten til at spytte og nyse. Simon Paulli påstår, at blot kvinderne bruger den som badevand én dag og én nat, så bliver resultatet "smuct oc deyligt." Desuden siger han, at roden kan fjerne koppear, hvis man gnider planten mod stedet. Simon Paulli anvender desuden den knuste rod opblødt i vin til omslag på gule og blå pletter efter skader og slag.

Gamle navne for Storkonval er foruden Salomons Segl også Værkurt og Ledurt, fordi jordstængelen er leddet, og fordi planten har været brugt mod sygdomme i leddene. Bukkebær – vel med nedsættende betydning (de sorte bær er giftige). Griseurt, Solilje, Sopatter – de hængende blomster kan minde om et kuld diende smågrise. Hestekonval – vel nedsættende i forhold til den velduftende Liljekonval (*Convallaria majalis*). Kongekonval – fordi den er større og flottere end dens nære slægtning, Liljekonval. Snogeurt, Snogeblostm og Snogebær – hentyder til de giftige bær. Min egen lille datter kaldte den for Store Claus – hun havde den i sin lille have sammen med Lille Claus (Liljekonval).

Stor Nælde (*Urtica dioica*)

Stor Nælde – eller Brændenælde – er både oprindelig vild i Danmark samt indført. Langt de fleste forekomster skyldes tidligere dyrkning.

Denne 30-200 cm høje, flerårige urt kendes på de brændende blade, som er æg-hjerteformede, savtakke og tilspidsede.

Stor Nælde er meget almindelig, især i Østdanmark. Den vokser især omkring gammel bebyggelse; men den kan også findes i skove og i rørsumpe ved søer. Ved f.eks. Kalø Slotsruin står den som et typisk levende fortidsminde. Også mange af forekomsterne ved gårde og i landsbyer er at betragte som levende fortidsminder.

Stor Nælde er måske vor mest berømte kulturplante. Den berømte renæssancelæge, Smid, satte Nælden forrest i sin lægebog, fordi den er så fortræffelig. Smid anvendte et afkog af arten til at blødgøre maven. Desuden fordeler Nælden ondartede væsker, stiller tarmvrid, fremmer urinafsondringen, renses lænderne og fremkalder sanselige lyster. Men ifølge Smid kan Nælden også anvendes mod koldfeber, hoste og trangbrystethed. Også Harpestreng og Paulli har mange anvendelser for Nælden, blandt andet for orm i maven, blødninger og nældefeber. Det sidste skyldes signaturlæren, da Nælden jo er i stand til at fremkalde kløe, som jo er typisk for nældefeber.

Men Brændenælden kan bruges til så meget andet. Dens taver kan nemlig væves til et fint klæde (netteldug), der minder om silke. Endnu i 1800-tallet skulle enhver jomfru væve et vist antal skjorter og også sengelinned af Nælden. Så sent som under 2. Verdenskrig blev Brændenælden dyrket kommercielt med henblik på at forarbejde netteldug. Også som farveplante er den god, da den farver grønt i forskellige nuancer. Som køkkenurt er den også ualmindelig god. Den er således fornem som spinat, og ikke mindst i suppe er den fin. Nogle synes dog, at Nælden har en lidt besynderlig smag; men så kan den jo blandes op med nogle af de mange andre vilde madplanter. Også som svinefoder blev Nælden anvendt. Det var især de modne frugter, som let rives af, som blev anvendt som foder for svinene. Nælden var også lidt af en trolddomsplante. F.eks. skriver Paulli, at man kan finde ud af, hvor sygt et menneske er, ved at lægge Nælden i patientens urin. Kunne nælden holde sig frisk i 24 timer, så ville den syge komme sig. Men visnede den, så var det tegn på, at den syge ville dø.

Strudsvinge (*Matteuccia struthiopteris*)

Strudsvinge er en oprindelig dansk plante. Den er også almindeligt dyrket og af og til forvildet. Som oprindeligt vildtvoksende er Strudsvinge sjælden, og de fleste fund er fra Øerne, hvor den gerne står selskabeligt ved skovbække, i skovgrøfter og i -sumpe.

Strudsvinge er en 50-100 cm høj bregne. De gølge blade er fjersnitdelte med butfligede afsnit. De gølge blade danner en smuk, tragtformet kurv. Midt i denne kurv sidder de korte, smalle, brune sporebærende blade. Strudsvinge kaldes også for Kurvebregne. De unge, gølge blade er indrullede mod spidsen og minder om bispestave.

Som reliktpolante er Strudsvinge sjælden. En større bestand står i Ringelmose Skov lige inden for Bregnet Kirke. Et par meget store bestande står i løvskoven umiddelbart nord for Boller Slotspark. Disse store bestande må være meget gamle. I haverne er Strudsvinge almindelig, særligt i de store bondehave og i herregårdsparkene. Strudsvinge er således en typisk bondehaveplante. I gårdhaverne står Strudsvinge typisk i en ring om stenhøjen.

Strudsvinge er en ualmindelig smuk bregne, og den har vel siden de ældste tider været dyrket som prydpolante. Men første gang den nævnes i dansk litteratur er hos Viborg i 1793, og siden 1851 har den været omtalt i de fleste floraer.

I modsætning til de fleste andre gamle bondehaveplanter har Strudsvinge ikke været anvendt som lægeplante – men kun som prydpolante. Der foreligger desuden forlydender om, at de unge, gølge blade kan spises. De dampes blot som Asparges, ligesom de unge blade af *Onoclea sensibilis* (Druebregne), som spises meget i USA.

Svaleurt (*Chelidonium majus*)

Svaleurt, som er indført til Danmark, er påvist arkæologisk fra 900 (Langeland). I litteraturen omtales den første gang af Harpestreng ca. 1300.

Svaleurt er en flerårig, op til 80 cm høj staude, som kendes på de knaldgule blomster med 4 kronblade. Svaleurt er også den eneste danske plante, som har en kraftig, orangerød mælkesaft.

I Østdanmark er Svaleurt ret almindelig, men kun omkring meget gammel bebyggelse. I Midt-, Vest- og Nordjylland er den ret sjælden. Særlig hyppig er Svaleurt i landsbyer og i fiskerlejer og ved landsbykirker. I landsbyen står Svaleurt gerne i den brede, gamle havehæk, og her bør dette ældgamle kulturminde have lov at blive stående. Ved landsbykirken står den typisk i den grønne bræmme ved digets udvendige fod.

Svaleurt er en berømt lægeplante. Allerede Aristoteles fortæller, at Svalen kurerede øjenbetændelse hos sine unger med plantens gule mælkesaft. Man skal dog ikke selv komme saften i øjnene, for den virker stærkt ætsende. Blandt de mange sygdomme, som planten har været brugt imod, kan nævnes underlivsbetændelse, vattersot, tandpine, kræftsår, skurv, fnat, ringorm, ”pestagtige sygdomme” og selvfølgelig gulsot, hvad den jo var bestemt til ifølge signaturlæren. Plantens mælkesaft farver jo huden gul ligesom gulsot. På grund af den gule mælkesaft var planten vigtig for alkymisterne (guldmagerne). Man mente nemlig, at saften var et grundstof til fremstilling af ”De vises Sten”, som var et universalmiddel til fremstilling af guld. Med ”De vises Sten” kunne man ikke alene lave guld af uægte metaller. De kunne også helbrede alle sygdomme, og mennesket kunne forynges.

Svaleurt er omgivet af megen mystik. Når man brugte mælkesaften mod vorter, så virkede den bedst, hvis planten voksede på en kirkegård og blev plukket ved aftagende måne. Den blev også brugt i de heksesalver, som man brugte mod djævlbesættelse. Mod tæring og svindsot skulle man tage asketræ og jord fra kirkegården og blande det med Svaleurt, komme det i en læderpung og hænge den om den syges hals.

Svaleurt er også en god farveplante. Urten farver gult, og med den gærede mælkesaft får man en smuk indigoblå farve, som også har været anvendt i farverier.

Som hallucinogen plante kan den også anvendes. Når de tørrede blade ryges, får man en rus, som kan minde om Hampens (*Cannabis sativa*). ”Tobakken” er dog meget stærk og en smule ætsende.

Svaleurt optræder i flere varieteter. Hyppigst er den fyldte form, som ikke er så sjælden som hidtil antaget. Inden for de seneste år har forfatteren fundet denne smukke varietet en snes steder, især i Jylland.

Sæbeurt (*Saponaria officinalis*)

Sæbeurt, der er indført til Danmark, er påvist arkæologisk fra vikingetiden (Sild). I litteraturen er den første gang omtalt hos Block (1647) og Paulli (1648).

Sæbeurt er en bestanddannende, 30-60 cm høj, flerårig staude. Den kendes på de mange lyserøde eller hvide blomster, som har to grifler. De elliptiske blade er karakteristiske ved at have 3 kraftige strege. Sæbeurt forekommer hyppigt med fyldte blomster, for især i 1600- og 1700-tallet var fyldte former af prydplanter på højeste mode. Blandt reliktarterne er den hyppigste fyldte blomst at finde hos den lille gammeldags Påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus* var. *sylvestris*). Sjældnen er derimod den fyldte form af f.eks. Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*).

Sæbeurt er en smuk staude. Den er en af tipoldemors stauder, som stadig dyrkes almindeligt som prydplante. Som lægeplante har Sæbeurt været brugt mod Frantzoser og Pocker (syfilis og gonoré). Planten blev brugt en del i munkemedicinen; men allerede på Simon Paullis tid er man åbenbart holdt op med at bruge den i medicinen, for han kalder den ”ickun en ringe oc foractelig Urt.”

På grund af indholdet af stærkt skummende saponinglykosider har Sæbeurt været anvendt til tøjvask, og allerede Simon Paulli skriver i 1648: ”Ellers giver hendes danske såvel som latinske navn en ikke ringe ting tilkende, at den til skarn på hænderne og andetsteds at afvaske ikke er ubekvem, men snarere meget tjenlig og god.” Så sent som i 1930'erne indgik Sæbeurt i håndsæben Lux, og endnu under 2. Verdenskrig anbefaler Statens Husholdningsråd Sæbeurt til finere klatvask.

Sæbeurt hører til de mange arter af levende fortidsminder, som har et vigtigt reservelevested på vejkanterne. Særligt i en række landsbyer står der store bestande af Sæbeurt, som er et smukt syn, når planten blomstrer i juni-juli. Men desværre bliver disse bestande ofte slået af kommunen allerede i maj-juni, selvom lovgivningen lægger op til, at vejkanterne kun slås om efteråret. Men kommuneingeniøren synes altså, at karseklippede vejkanter ser pæne ud, og det må den vilde flora og fauna og skatteborgerne så betale for. Kommunerne kunne spare mange penge ved at reducere vejkanstlånningen, og det ville også være til gavn for de vilde planter og dyr, og for de mange naturglade danskere.

Sødskærm (*Myrrhis odorata*)

Sødskærm, som er indført til Danmark, omtales første gang i dansk litteratur af Harpestreng (ca. 1300).

Sødskærm – eller Spansk Kørvel eller Aniskål – kendes på de mægtige, friskgrønne blade, som er 2-3 gange fjersnitdelte. Blomsterne er hvide og står i store skærme. Frugterne er sortagtige og glinsende. Ved knusning afgiver alle plantens dele en kraftig, sødt aromatisk duft af ”Kongen af Danmarks bolsjer”. Det er da også et udtræk fra Sødskærm, som giver smag til disse røde bolsjer.

I den ellers udmærkede ”Dansk Flora” står der, at Sødskærm er almindelig på Øerne og i Østjylland. Men det er ikke rigtigt. I de nævnte områder er arten halvsjælden, og i det øvrige Jylland er den sjælden eller helt manglende. Sødskærm forekommer ved alle typer af gammel bebyggelse, særligt ved hovedgårde og nær landsbyer, hvor den ofte danner store bestande som f.eks. ved hovedgården Rugård på Fyn og Holsteinborg på Sjælland.

Sødskærm er fra en tid, da eksotiske krydderier var utilgængelige for almuen. Derfor var den højt skattet som krydderurt, særligt som krydderi i kørvelssuppe. Til kørvelssuppe er den faktisk bedre end den spinkle og først sommerblomstrende Have-Kørvel (*Anthriscus cerefolium*). Sødskærm er derimod tjenlig allerede i april. Den store stængelknold er også en fortrinlig grøntsag – med en absolut pikant smag.

Det nordiske køkken er berømt, også internationalt. Det skyldes blandt andet en række fortræffelige gamle krydderurter som Sødskærm, Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Grøn Mynte (*Mentha spicata*), Rundbladet Mynte (*Mentha suaveolens*) og Peberrod (*A Armoracia rusticana*) med flere.

Som lægeplante blev Sødskærm også anvendt. Harpestreng skriver for 700 år siden, at den afhjælper vejr i maven og helbreder syg milt og lever. Den øger også kvindernes mælk, og sandelig om den ikke øger mandens lyst til kvinder.

Den frodiggrønne Sødskærm med de store hvide skærme ses stadig hyppigere i stauedebedet. Måske anvendes den ikke så meget, men prøv den i suppevisken. De sorte frugter giver en fortræffelig kryddersnaps.

Toårig Natlys (*Oenothera biennis*)

Toårig Natlys er en indført og tilfældigt indslæbt kulturplante, som allerede er afbildet i et dansk værk fra 1650'erne. Den storblomstrende Kæmpe-Natlys (*O. glazioviana*) er næsten almindeligere end Toårig Natlys og har ligesom denne været anvendt som prydblante.

Toårig Natlys er en 50-100 cm høj, toårig plante, som kendes på de rent gule blomster, hvis kronblade er 15-20 mm lange. Kronbladene hos Kæmpe-Natlys er 40-60 mm lange. Natlysen har fået sit navn, fordi blomsterne kun er åbne om aftenen. Blomsterne er velduftende.

Toårig Natlys træffes foruden ved gammel bebyggelse også på sandede arealer langs veje, i grusgrave og på vej- og baneskrænter. Kæmpe-Natlys er især almindelig i landsbyer og på vejkanter og i grusgrave. Toårig Natlys forekommer hist og her i Midtjylland og på Sjælland, men er i øvrigt ret sjælden.

Natlysene har sikkert siden de ældste tider været anvendt som prydblante, og de er stadig ret almindelige i haverne. Til gengæld har de vist ikke været anvendt som lægeplanter. De skoldede rødder kan spises som salat eller som asparges.

Kært barn har mange navne. Gamle navne for Natlys er "Fredløs" - efter en anden plante med gule blomster, *Lysimachia*. "Rapontika" - fordi rødderne ligesom af Rapunsel-Klokke (*Campanula rapunculus*) kan spises. "Skøger" - fordi blomsterne først åbner sig om aftenen, hvor også skøger jo er mest aktive. "Præstekrave" - efter blomsternes form. "Klokken otte" - efter blomstertidspunktet. "Maren giv mig en snaps" - vel på grund af blomstens form. "Det gule skørt" - efter blomsterfarven og "Jo længer' a lever, jo stakker" (stærkere) - blomsterstanden hos Natlys er særegen ved, at den strækker sig og bliver mere blomsterrig, jo ældre den bliver.

Også i poesien er Natlys omtalt, f.eks. af Johannes Boolsen:
"Forunderlige blomst i nattens skød
den spreder mulmet med sin spæde flamme
for selv at blive dræbt i dagens glød."

Sophus Michaëlis skriver tilsvarende:
"... næsten meterhøje Natlys med store svovlgule blomster skinnende
som fosforfakler ... de gule Natlys stod og koglede derude i
halvmørket."

Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*)

Galdebær omtales første gang i et Harpestreng-afskrift fra ca. 1450 og i alle senere lægebøger. De gamle lægebøgers beskrivelser er dog ikke tilstrækkeligt detaljerede til at afgøre, om der tænkes på Enbo Galdebær (*Bryonia alba*) eller Tvebo Galdebær (*Bryonia dioeca*). Dog viser Simon Paullis træsnit fra 1648 tydeligt, at der er tale om Enbo Galdebær.

Tvebo Galdebær er en indført, klatrende plante. De op til over 5 m lange skud kommer fra en stor, roeformet stængelknold. Tvebo Galdebær kendes fra den nærtstående Enbo Galdebær på, at de modne bær er røde. Hos Enbo Galdebær er de sorte. Desuden er bladenes flige afrundede hos Tvebo Galdebær, mens de er spidstakkede hos Enbo Galdebær. Galdebær-arterne har enkönnede blomster. Enbo Galdebær har han- og hunblomster på samme plante, mens de sidder på hver sin plante hos Tvebo Galdebær, deraf navnene ”Enbo” og ”Tvebo”.

Tvebo Galdebær er sjælden og aftagende i hyppighed. Den findes kun meget spredt og altid kun på middelalderlig kulturbund. Ligesom Enbo Galdebær er Tvebo Galdebær blandt de bedste indikatorer på middelalderlig havekultur. Tvebo Galdebær kan både findes ved klostre (f.eks. Løgumkloster), ved borge (f.eks. Viborg Borgvold), i landsbyer (f.eks. Esby) og i købstæder (f.eks. Ribe). I Ribe er Tvebo Galdebær almindelig, og den klatrer i mange af byens hække, hegn og havetræer. Også i f.eks. Hobros havneterræn er den hyppig, ligesom den står flere steder i Hadsund.

Både Henrik Smid og Simon Paulli kalder Galdebærren for ”Valk Roe”, fordi den er indført. Galdebærrens store ”rod” har siden oldtiden været brugt mod alskens sygdomme (se Enbo Galdebær). Roden har også været brugt som erstatning for den kostbare og magiske Alrunerod (*Mandragora officinalis*). Med lidt god vilje kan roden da også minde lidt om Alrune-roden, som jo har menneskeskikkelse. Og var ligheden ikke tilstrækkelig, forstod man at hjælpe på det med en kniv. Overalt i litteraturen fra Alrune-rodens tidsalder (som frem for alt var oldtiden og middelalderen) finder man advarsler mod forfalskede efterligninger af den højt vurderede troldomsrod. Ligesom Alrunen er Galdebærren giftig, og Tvebo Galdebærs indbydende røde bær har da også givet anledning til forgiftning af børn.

Uldbladet Kongelys (*Verbascum densiflorum*)

Uldbladet Kongelys omtales ikke i den ældre danske litteratur. Men arten er meget gammel i Danmark. Den står f.eks. som et af de flotteste levende fortidsminder ved borgen Bastrup, som allerede blev forladt omkring 1250. Den står også ved borgruinen Dronningholm, som forfaldt efter 1540'erne.

Uldbladet Kongelys er indført til Danmark; men den er måske også oprindelig vild på nogle kystskrænter og stenstrande. Som levende fortidsminde er den især hyppig i landsbyer, særligt på Sjælland. I det øvrige Danmark er den ret sjælden. Arten holder af at stå ved stengærder og på tørre, varme skrænter. Uldbladet Kongelys pryder også en række kloster- og borgruiner, f.eks. Vitskøl Klosterruin, Æbelholt Klosterruin, Antvorskov Klosterruin og Vordingborg Slotsruin.

Uldbladet Kongelys er en flot, 60-120 (200) cm høj, toårig plante, som kendes på de uldhårede blade og den lange, uldne blomsterstand med talrige blomster. Den forveksles nemt med Filtet Kongelys (*Verbascum thapsus*). Blomsterstanden er dog grenet hos Uldbladet Kongelys, mens den er ugrenet hos Filtet Kongelys. Desuden er blomsterne 2,5-5 cm i tværsnit hos Uldbladet Kongelys, mens de kun er 1,5-2,5 cm brede hos Filtet Kongelys.

Uldbladet Kongelys har været brugt til meget, nemlig både som prydblade, bifoderplante, lægeplante, teplante, kosmetikplante, farveplante, veterinærplante og som teknisk plante. Uldbladet Kongelys er smuk, og derfor dyrkes den af og til i haverne som prydblade. Bierne trækker gerne på blomsterne, og som lægeplante har den ikke mindst været anvendt til brystteer. Som kosmetikplante er den velkendt, da blomsternes saft "Strax borttager rynkerne udi panden hos gamle piger." Blomsterne farver gult, ligesom de har været anvendt i dyrlægemedicinen, f.eks. mod lungesot hos kreaturer. Som teknisk plante har de uldne blomsterstande været brugt som fakler, efter at være dyppet i tjære. Sat i en ring ved indgangsdøren kunne disse fakler virkelig lyse op som et kongeligt lys, deraf navnet Kongelys.

Vau (*Reseda luteola*)

Første gang Vau – som også kaldes for Farve-Reseda – omtales i dansk litteratur er i en botanisk afhandling fra 1688. Men denne nyttige urt er langt ældre end som så i Danmark, hvilket flere reliktplante-forekomster fortæller.

Vau, som er indført til Danmark, er en toårig, 30-100 cm høj urt, som kendes på den oftest ugrenede stængel, der slutter i et langt aks med bleggule blomster. Blomsterne har 4 bægerblade og 4 kronblade. Bladene er smalt lancetformede og bølgede i kanten.

Vau forekommer hist og her på Øerne, mens den er sjælden i Jylland, særligt i Midt-, Vest- og Nordjylland. Som reliktplante er Vau særlig hyppig i fiskerlejer, ikke mindst på Bornholm, hvor den er ret almindelig. Også ved adskillige borge står den som et meget gammelt levende fortidsminde, f.eks. ved Bastrup Stenhus, som blev forladt allerede ved midten af 1200-tallet. Den står også ved f.eks. Hammershus, Vordingborg Slotsruin og ved Kalø Slotsruin. Ved Kalø står de fleste fortidsminder på den stejle skrænt neden for køkkenfløjen. Men Vau og f.eks. Gærde-Kartebolle (*Dipsacus fullonum*) står på kystskrænten ca. 150 m øst for ruinen.

Vau er en af de mest berømte farveplanter, omtrent så berømt som selv Vajden (*Isatis tinctoria*), der farver blå. Vau farver smukt gult, og grønt klæde farver den blå. Både Vau og Vajd er særligt almindelige på Bornholm, særligt i fiskerlejerne. Så der er næppe tvivl om, at de gamle bornholmske fiskere har gået i smukke søndagsklæder, særligt, da der også står andre fornemme farveplanter i fiskerlejerne. Eksempler er Læge-Hundetunge (*Cynoglossum officinale*), som farver rødt og Brændenælde (*Urtica dioica*), som farver grønt. I 1800-tallet blev Vau i det små dyrket kommercielt herhjemme. Og i haverne hos dem, der sysler med plantefarvning, er Vau vist altid at finde. Vau er stadig et af de vigtigste naturlige farvestoffer.

Gamle navne for Vau er Svinehale, Katterumpe og Svinerumpe, som hentyder til den halelignende blomsterstand. Fransk Græs kaldtes den; fordi den indførtes og stadig indføres fra Frankrig. Hakkelseskær blev den kaldt, fordi man skar den itu inden afkogningen.

Vintergæk (*Galanthus nivalis*)

Vintergækken er indført til Danmark. I dansk litteratur omtales den første gang i 1622, ligesom den omtales af Block i 1647.

Vintergækken er en 10-15 cm høj løgplante, som kendes på de enblomstrede stængler. Kronen er klokkeformet, hvid og nikkende med tydeligt 2-spidsset forblad. Vintergækken er sammen med Erantis (*Eranthis hyemalis*) den allerførste forårsbebuder, da den begynder at titte frem allerede i februar, jævnfør de gamle navne for Vintergæk: Februarlilje, Kyndelmisselilje, Sneviol, Vinterner, Sneklokke og Dorothealilje. Fuld blomstring har Vintergækken dog først i marts.

Vintergækken er ligesom Erantis ret almindelig som levende fortidsminde. De står gerne ved de gamle gårde, hvor de især er hyppige i lunde og krat. Særligt hyppige er de to arter i præstegårdslundene. Der er næppe tvivl om, at Vintergæk og Erantis er blandt de allerældste kulturplanter i vor kulturkreds. Men vi kan som nævnt kun føre Vintergæk tilbage til 1622. På samme måde kan Erantis kun føres tilbage til 1533. Men det skyldes nok primært, at der findes så få litteraturkilder fra middelalderen. Som gammel relikvium kender vi Vintergæk i den fyldte form fra Bygholms vældige borgbanke. Bygholm Slot blev nedlagt i 1617. På samme måde kendes Erantis fra Bønnet Slot, som brændte 1700, og som ikke blev genopført.

Vintergæk og Erantis har især haft anvendelse som pryddplanter og vel også som bifoderplanter. Desuden har de haft en smule anvendelse som lægeplanter. Simon Paulli skriver om Erantis, at den hverken bruges indvortes eller udvortes ”...men for sit dejlige Blomsters skyld, oc fordi at den saa tidlig kommer frem, blifuer den meget elskit oc dyrckit aff dennem, som til Urtehafver hafue lyst.”

Mest kendt er Vintergækken fra gækkebrevene. Gækkebrevet med blomsten er en speciel dansk skik. Den kendes ikke engang fra Skåne eller fra Holsten. Det ældste, kendte gækkebrev er dateret 18. april 1770 og var stilet til mademoiselle Maria Christiane Hansdatter i Odense. Nutidens gækkebreve er et mere eller mindre kunstfærdigt udklippet stykke papir med vers og vedlagt en Vintergæk. Brevet er underskrevet med prikker. Kan modtageren ikke tyde navnet, er han afsenderens gæk og må løse sig fri med en lille gave, gerne et påskeæg. I dag udveksles gækkebreve især mellem børn. Men oprindeligt var brev og blomst et elskovspant mellem forelskede unge mennesker. I Brøndegaards Folk og Flora kan man læse meget mere om gækkebreve.

Vår-Brunrod (*Scrophularia vernalis*)

Vår-Brunrod er indført til Danmark. Det fremgår af et notat i Bursers Hortus Siccus (et herbarium), at Vår-Brunrod blev dyrket i en Sorøhave i 1633, og arten kan stadig findes som forvildet i Akademihaven i Sorø. Burser arbejdede i Sorø.

Vår-Brunrod er en 25-50 cm høj, toårig plante, som er tæt kirtelhåret. Blomsterne er citrongule og krukkeformede, og de åbner sig allerede i maj.

Vår-Brunrod findes hist og her i Vestsjælland og på NØ-Fyn. I det øvrige Danmark er den meget sjælden og sporadisk.

På Fyn står Vår-Brunrod især ved stendiger og hegn i de små landsbyer på NØ-Fyn. Den kan også findes ved kirker (f.eks. Viby Kirke) og ved hovedgårde, f.eks. Hverringe Slot. I Vestsjælland er den især fundet ved hovedgårde som f.eks. Holsteinborg og Kongsdal. På et stendige centralt i Roskilde står den også.

Litteraturen fortæller os ikke, hvad Vår-Brunrod blev brugt til i gamle dage. Det er imidlertid veldokumenteret, at man i landene syd for os benyttede Vår-Brunrod som bifoderplante. Blomsterne er da også rige på nektar, og som nævnt blomstrer Vår-Brunrod allerede i begyndelsen af maj. Det er jo netop i det tidlige forår, at bierne kan være i bekneb for gode trækplanter. Det er derfor sandsynligt, at Vår-Brunrod allerede tidligt blev dyrket som trækplante for bierne. Vi må i den forbindelse ikke glemme, at honningavl i gamle dage var langt mere udbredt end i dag, for dengang havde almuen jo ikke adgang til det kostbare rørsukker. I middelalderen og før var honning den eneste sukkerkilde. Det er først inden for de seneste 100 år, at sukker er blevet til en handelsvare, som kan fås til en rimelig pris. Det skyldes Sukkerroen, hvis dyrkning først tog fart efter 1870.

En længere række af de forårsblomstrende urter, som vi i dag finder som relikter, har muligvis oprindeligt haft en vigtig rolle som bifoderplanter. I dag beskrives de dog ofte som lægeplanter, fordi de skriftlige kilder især er lægebøger. Urternes mange anvendelser som bifoderplanter, farveplanter, tepanter, krydderurter, veterinærplanter, troldomsplanter og som f.eks. snapseurter, duftplanter og prydplanter har sikkert ofte været vigtigere end den medicinske anvendelse. Det er blot ikke beskrevet i de gamle kilder.

Ægte Stormhat (Aconitum napellus)

Vi hører første gang om Ægte Stormhat hos Bartscher i 1565; men arten er sikkert meget ældre i Danmark. Der findes jo kun meget få skriftlige kilder, som fortæller om middelalderens plantevækst. I øvrigt har Ægte Stormhat i hvert fald tidligere stået ved Gurre Slotsruin, som allerede begyndte at forfalde i 1500-tallet.

Ægte Stormhat, som er almindeligt dyrket i haven, er en indført op til halvanden m høj, flerårig stauede. Den kendes på de mange, store blå blomster, som sidder i en lang blomsterstand. Planten kaldes også for Venusvogn, for når det store bæger fjernes, så blottes to mindre kronblade på lange stilke, som kan forestille heste forspændt en lille vogn. Navnet Stormhat skyldes, at det store, bagerste blomsterblad kan minde om en middelalderlig soldaterhjelme. Andre gamle navne for arten er Thorshjelme, Munkekost og Giftkappe.

Stormhaten er dødelig giftig, og den er ubetinget havens giftigste plante. Allerede Paulli advarede om, at det kunne være farligt, når børn legede med blomsten: "... så hvis Guds beskyttelse ikke var desto større, da måtte forældrene tit for sådan uagtsomhed få stor hjertesorg." En nærtstående art blev anvendt som pilegift af nordamerikanske indianere. Også i Indien og Burma er Stormhat blevet anvendt til pilegift. Plantens store giftighed skyldes alkaloidet aconitin, som er en stærk hjertegift. Planten har tidligt tiltrukket sig giftblanders opmærksomhed. Kejser Neros berømte giftblanderke, Lacusta, kendte Stormhattens virkning, og med den skaffede hun kejseren af med rivaler og modstandere. Paulli skriver også, at det var almindeligt at strø blomsterne eller bladene ved vinduerne "når nogen kvinde er gået i barselsseng." Et husråd fra Vendsyssel siger, at planten skal kunne stille den heftigste feber.

Som gammel reliktpolante er Stormhat sjælden. Den står dog eksempelvis i en vejgrøft i Femmøller og på en eng nær hovedgården Hvidkilde på Sydfyn.

Ligesom stort set alle andre giftige planter har Stormhat også været anvendt i nyere naturmedicin, dog ofte kun i homøopatiske koncentrationer, altså i særdeles stærk fortynding.

Æselfoder (*Onopordum acanthium*)

I dansk litteratur omtales Æselfoder, som er indført til Danmark, første gang i en bog af botanikeren Kylling fra 1688. Men Æselfoder er langt ældre end som så herhjemme.

Æselfoder er en sædvanligvis 150-250 cm høj, toårig urt; men en sjælden gang kan den blive 4 m høj. Planten er hvidfiltet og tidsellignende med skarpt tornede blade. Kurvene er store og 2-6 cm i diameter, og blomsterne er røde.

Æselfoder er en flot plante. Derfor dyrkes den af og til som prydblade i haverne. Som gammel kulturflygtning står Æselfoder hist og her over det meste af landet, dog særligt på Øerne og i Østjylland. Hyppigst står den på vejkanter og på vejskrænter, oftest i eller nær landsbyer. Men den kan også findes på kystskrænter og på strandvolde. Som et typisk levende fortidsminde står Æselfoder ved Kronborg. Fra middelalderborgen Vesborg på Samsø kendes Æselfoder som dvaleplante. Det vil sige som en plante, der pludseligt dukker frem fra fortiden, skønt frøene måske har ligget i dvale gennem århundreder. Disse dvaleplanter kan sagtens stamme fra dengang for 600 år siden, da Vesborg var i funktion som borg. Ved Vesborg står i øvrigt også dvaleplanterne Skarntyde (*Conium maculatum*) og Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), der ligesom Æselfoder er meget gamle lægeplanter.

Vi ved ikke ret meget om, hvad Æselfoder har været brugt til i gamle dage. Men en enkelt kilde fortæller, at den har været brugt mod bylder. I moderne naturmedicin anvendes den som homøopaticum – altså i meget stærk fortynding ved hjerte- og kredsløbsforstyrrelser. Det fortælles, at de store Artiskok-lignende kurve kan spises. Andre kilder fortæller, at planten er lidt giftig, så måske bør man være forsigtig. Under alle omstændigheder kan man nyde synet af de ualmindelig flotte planter, som oven i købet ofte står i større bestande på vejkanten. Sådanne skønne bevoksninger burde fredes, da planten jo er ualmindelig. Heldigvis kan det nemt lade sig gøre at beskytte vejkantplanter. Man skal blot henvende sig til vejmyndigheden – som oftest er kommunen. Hvis man fortæller om den usædvanlige plante og beder om, at den ikke slås, så skal kommunen nok tage hensyn til Æselfoderen i den fremtidige drift af vejkanten.

Figur 1.

Cikorie (*Cichorium intybus*) er en berømt læge- og trolddomsplante. I nyere tid har den været anvendt som kaffeerstatning.

Akvarel: Bo Mossberg.

Figur 2.

Den voldsomt giftige Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) er trolddomsplanten frem for nogen, og den har da også været anvendt til alskens suspekterte ting. Nogle anvender den som "hallucinogent" middel. Men min gode ven Cand Scient. Sten Larris, som er vores førende ekspert i hallucinogene planter, advarer dog mod dens brug som narkotika, da den er alt for stærk og farlig.

Akvarel: Carl Christian Tofte.

Figur 3.

Rejnfan (*Tanacetum vulgare*) er god som "ormemiddel". Blandt andet spoleorm uddrives effektivt, når den indtages oralt.

Akvarel: Lise Pflug.

Figur 4.

Bredbladet Klokke (*Campanula latifolia*) er vist det flotteste levende fortidsminde, da den kan blive meterhøj med mange og meget store kongebå klokkeblomster. Denne smukke klokke har især været anvendt som prydblade. Bredbladet Klokke ses af og til i gamle haver.

Akvarel: Tove Øllgaard.

Figur 5.

Hasselurt (*Asarum europaeum*) er en effektiv medicin, da den udstøder fostre - døde som levende. Og strøget på panden med soda giver den evig hukommelse !

Akvarel: Christina Løjtnant (i 1995 var min datter 15 år).

Figur 6.

Slangerod (*Aristolochia clematis*) har været anvendt som lægeplante siden den græske oldtid.

Akvarel: Jens Chr. Schou.

Figur 7.

Råsyttet er Havtorn (*Hippophaë rhamnoides*) fortræffelig til stærk ost – med eller uden kryddersnaps. Havtorn er én af de mere end 100 middelalderlige kulturplanter, som ikke er nøjere behandlet i denne afhandling.

Akvarel: Carl Christian Tofte.

Figur 8.

Tvebo Galdebær (*Bryonia dioica*) er vores hjemlige erstatning for den kostbare vidunderplante Alrune (*Mandragora officinarum*).

Forfatteren har især fundet Galdebærrene i de gamle købstadsmidter.

Tvebo Galdebær er knap så almindelig som Enbo Galdebær (*B. alba*) – begge arter er dog sjældne.

Akvarel: Jens Chr. Schou.

Figur 9.

Jernurt (*Verbena officinale*) er stærk medicin og derfor kunne den anvendes som kyskhedsmedicin. I 1800-tallet var Jernurt ikke udpræget sjælden. I dag er den dog næsten forsvundet, og nu findes den vel kun i den centrale del af Svaneke. Her passer beboerne og kommunalbestyrelsen godt på den. Svaneke er i det hele taget forbavsende rig på levende fortidsminder.

Akvarel: Bent Johnsen.

Figur 10.

Mælkebøtte (*Tanacetum vulgare*) anses i almindelighed ikke for et levende fortidsminde. Der er dog næppe tvivl om, at flere af de henved 300 Mælkebøttearter kan være delvist indførte. Hans Kongelige Højhed Prins Henrik har f.eks. indført Mælkebøtte til haven ved et af de kongelige slotte. I Frankrig anses Mælkebøtte nemlig for én af de allerfineste salatplanter.

Akvarel: Allan Malchau.

Figur 11.

Dorothealilje (*Leucojum verum*) er et af det tidlige forårs yndigheder, og den har vel siden Arilds tid været dyrket som prydblant. Som levende fortidsminde er Dorothealilje ikke sjælden. Særlig hyppig er den i præstegårdslundene. Dorothealilje findes ved begge vores Birgittinerklostre (Maribo og Mariager), og ved moderklostret (Vadstena) i Sverige findes den også.

Akvarel: Per Sloth Carlsen.

Figur 12.

Løjtnanten ved sin Dorothealilje (*Leucojum verum*).

Akvarel: Per Sloth Carlsen.

Figur 13.

Mange af de henved 700 stk. "Brevkunst" (illustrerede konvolutter og breve), som forfatteren i årenes løb har modtaget, giver ofte væsentlige oplysninger om de illustrerede arter (især levende fortidsminder, orchidéer og fugle).

Akvarel: Per Sloth Carlsen.

Figur 14

Eranthis eller Vinterblomme (*Eranthis hyemalis*) har ifølge den lærde Simon Paulli (Chr. IV's hof- og livlæge) velsagtens kun været dyrket for sin yndefuldheds skyld.

Akvarel: Freddy Jensen.

Figur 15.

Slangerod (*Aristolochia clematis*) findes vist stadig ved St. Rise Kirke. I hvert fald fandt forfatteren Slangerod ved denne kirke i 2009.

Akvarel: Aksel Hansen.

Figur 16.

Hundetunge (*Cynoglossum officinale*) er en højt berømmet lægeplante. Hundetunge var også en skattet farveplante, da den er én af de få arter,

som farver rødt.

Akvarel: Jens Gregersen.

Figur 17.

Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) anses almindeligvis for at være meget sjælden. Det er den dog ikke. Forfatteren har således fundet den temmelig mange steder - mest ved gamle gårde og huse. Nu om dage bliver den af og til dyrket som prydblade. Med de smalle blade, som sidder smukt korslagte, er den også en sjov og anderledes vækst.

Akvarel: Pia Ribers

Figur 18.

Moskus-Katost (*Malva moschata*) har ligesom de øvrige Katost-arter været dyrket som lægeplanter i middelalderen og langt op i 1800-tallet. I moderne haver er den en yndet prydblade.

Akvarel: Trine Theut.